

ИВА ПУШКАРОВА, ДИЛЯНА ГИТЕВА, ГЕОРГИ КИРИЛОВ,
ВЕСЕЛИНА БЕРОВА, ДИМИТЪР МАНЕВ

„ДЕТСКА ПЪТЕКА“

РЪКОВОДСТВО ЗА ПРОФЕСИОНАЛИСТИ ПРИ КОНТАКТ
С ДЕЦА В РИСК ОТ НАСИЛИЕ, ПОСТРАДАЛИ,
СВИДЕТЕЛИ ИЛИ ИЗВЪРШИТЕЛИ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ

ИК КОТА

Стара Загора, 2023

ИВА ПУШКАРОВА, ДИЛЯНА ГИТЕВА, ГЕОРГИ КИРИЛОВ,
БЕСЕЛИНА БЕРОВА, ДИМИТЪР МАНЕВ

„ДЕТСКА ПЪТЕКА“

РУКОВОДСТВО ЗА ПРОФЕСИОНАЛИСТИ ПРИ КОНТАКТ
С ДЕЦА В РИСК ОТ НАСИЛИЕ, ПОСТРАДАЛИ,
СВИДЕТЕЛИ ИЛИ ИЗВЪРШИТЕЛИ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ

ИК „КОТА“
Стара Загора, 2023

„ДЕТСКА ПЪТЕКА“

РУКОВОДСТВО ЗА ПРОФЕСИОНАЛИСТИ ПРИ КОНТАКТ С ДЕЦА В РИСК ОТ НАСИЛИЕ, ПОСТРАДАЛИ, СВИДЕТЕЛИ ИЛИ ИЗВЪРШИТЕЛИ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ

Автори:

Ива Пушкарлова, Диляна Гитева, Георги Кирилов, Веселина Борова, Димитър Манев

Научен редактор: доц. д-р Ива Пушкарлова

Рецензенти: доц. д-р Здравка Кръстева, проф. Румяна Крумова-Пешева, д.п.н.

© **Асоциация на прокурорите в България**

© **Издава:** Издателска къща „КОТА” - 0898/451 377

Предпечат: „КОТА Дизайн”, Стара Загора - 0898/475 749

Печат: „ПЕЧАТНИЦАТА”, Стара Загора - 0898/607 015

ISBN: 978-954-305-655-2 (мека подвързия)

ISBN: 978-954-305-656-9 (e-book PDF)

СЪДЪРЖАНИЕ

Използвани съкращения

Въведение

Понятия

Глава I ДЕЦА В РИСК: РИСКОВЕ И РИСКОВИ ФАКТОРИ

1. Криминогенни и виктимогенни рискови фактори

1.1. Понятие за криминогенни и виктимогенни рискове и рискови фактори

1.2. Видове рискови фактори

2. Виктимизация и криминализация на детското поведение: действие на рисковите фактори

2.1. Действие на рисковите фактори през обяснителната парадигма на теорията за издържливостта (resilience theory)

2.2. Виктимизация и криминализация

3. Мотивационен механизъм на виктимното и общественото поведение: взаимодействие на рискови и отключващи фактори

4. Инструменти на правната система за управление на рисковите фактори: добри практики

5. Правомощия на прокурора по отношение на деца в риск извън същинската обвинителна функция

Глава II ДЕТСКА ПЪТЕКА ЗА ДЕЦА-ПОСТРАДАЛИ ОТ ПРЕСТЪПЛЕНИЕ И СВИДЕТЕЛИ В НАКАЗАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС

1. Права на децата, пострадали и очевидци на престъпление

2. Децата на обвиняемите и лишените от свобода

3. Практики, подходи и протоколи на разпит на дете-пострадал / очевидец на престъпление

Глава III ДЕТСКА ПЪТЕКА ЗА РАЗСЛЕДВАНИ ИЛИ ОБВИНЕНИ НЕПЪЛНОЛЕТНИ ДЕЦА

1. Права на децата, заподозрени и обвиняеми в наказателното производство

2. Практики, подходи и протоколи на разпит на дете-обвиняем

ПРИЛОЖЕНИЯ:

1. Етапи на детското развитие

2. Тактики на разпит според структурата на базовите убеждения и потребностите на детето, особеностите на микросоциалните рискови фактори и мотивационния механизъм на деянието

3. Родителски стратегии и стилове

4. Индивидуална оценка, личностна характеристика и СПЕ/СППЕ

5. Добри чуждестранни практики

6. Ромска етническа общност: културни особености, история и традиции

7. Статистически данни

8. Използвана литература

Това Ръководство е разработено в изпълнение на Проект "Детска пътека (подготовка и въвеждане на детска услуга "детска пътека" при случаи на деца – свидетели или в риск от насилие)", финансиран по програма „Правосъдие“, финансирана по Малка грантова схема ОЗ на Норвежкия финансов механизъм 2014 – 2021 г. и изпълняван от Асоциацията на прокурорите в България.

То изразява професионалните възгледи на своите автори по засегнатите в него теми и е предназначено да подпомага ангажираните в Координационния механизъм органи и служители в техните професионални решения и действия по отношение на дете, което е или за което има данни, че е пострадало от, очевиден или извършител на престъпление, вкл. издирвано лице в процедура по Европейска заповед за арест. Никаква част от Ръководството не може да се тълкува като официална позиция на Асоциацията на прокурорите в България, нито като задължителен за членовете ѝ професионален стандарт.

Авторите и Асоциацията на прокурорите в България не носят отговорност за начина, по който индивидуалните професионалисти изпълняват задълженията си, вкл. при прилагане на закона, като следват или се отклоняват от изложените в Ръководството препоръки.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ	
ВКС	Върховен касационен съд
ГДИН	Глава дирекция „Изпълнение на наказанията“ при Министерството на правосъдието
ДАЗД	Държавна агенция за закрила на детето
Директива 2012/29	Директива 2012/29/ЕС за установяване на минимални стандарти за правата, подкрепата и защитата на жертвите на престъпления и други актове на правото на ЕС, Съвета на Европа и ООН, уреждащи положението и правата на пострадалите
Директива 2016/800	Директива (ЕС) 2016/800 на Европейския парламент и на Съвета относно процесуалните гаранции за децата, които са заподозрени или обвиняеми в рамките на наказателното производство
Директива 2016/343	Директива (ЕС) 2016/343 на Европейския парламент и на Съвета относно укрепването на някои аспекти на презумпцията за невинност и на правото на лицата да присъстват на съдебния процес в наказателното производство
ЕЗА	Европейска заповед за арест
ЕК	Европейска комисия
ЕКПЧ/ЕСПЧ	Европейска конвенция за правата на човека и основните свободи / Европейски съд по правата на човека
ЗА	Закон за адвокатурата
ЗБППМН	Закон за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни
ЗЕЕЗА	Закон за екстрадицията и Европейската заповед за арест
ЗЗДет	Закон за закрила на детето
ЗЗДиск	Закон за защита от дискриминация
ЗЛЛЗВНП	Закон за защита на лица, застрашени във връзка с наказателно производство
ЗИНЗС	Закон за изпълнение на наказанията и задържането под стража
ЗМВР	Закон за Министерството на вътрешните работи
ЗПП	Закон за правната помощ
ЗПФКПП	Закон за подпомагане и финансова компенсация на пострадали от престъпления
ЗСУ	Закон за социалните услуги
Инструкция № 78	Инструкция № 8121з-78 / 24.01.2015 г. за реда за осъществяване на задържане, оборудването на помещенията за настаняване на задържани лица и реда в тях в Министерството на вътрешните работи
КМ	Координационен механизъм по Споразумение за сътрудничество и координиране на работата на териториалните структури на органите за закрила при случаи на деца, жертви или в риск от насилие и при кризисна интервенция от 2010 г.
КПД	Конвенция за правата на детето
КРБ	Конституция на Република България
Наредба №2	Наредба № 2 / 22.03.2010 г. за условията и реда за медицинското обслужване в местата за лишаване от свобода
МЛС	Място за лишаване от свобода
Наредба № 433	Наредба № 8121з-433 / 16.03.2017 г. за професионалното обучение на служителите от Министерството на вътрешните работи
Наредба за полицейската закрила / НПЗ	Наредба № I-51 от 12.03.2001 г. за условията и реда за предоставяне на полицейска закрила на детето
НК	Наказателен кодекс
НПК	Наказателен процедурен кодекс
ОЗД	Отдел „Закрила на детето“
ПРБ	Прокуратура на Република България
СК	Семеен кодекс
СПЕ/СППЕ	Съдебна психологична / психологично-психиатрична експертиза
ФПКПД	Факултативен протокол към КПД относно търговията с деца, детската проституция и детската порнография

Държавата защитава и гарантира
основните права на детето във всички сфери на обществения живот за всички групи деца
съобразно възрастта, социалния статус, физическото, здравословно и психическо състояние,
като осигурява на всички подходяща икономическа, социална и културна среда, образование,
свобода на възгледите и сигурност.
(чл. 1, ал. 2 от Закона за закрила на детето)

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящото Ръководство е предназначено основно за прокурори, разследващи органи и съдии при взаимодействието с Координационния механизъм за закрила (КМ)¹ в хода на администрирането на наказателното производство или отделни процесуални и следствени действия с участие на дете, което е пострадало от престъпление, очевиден е на такова или за което има данни виновно да е извършило такова. Ръководството е насочено и към останалите участници в КМ, доколкото съвместно работят по случай на такова дете. Целта му е да подпомогне както индивидуалните им професионални решения, така и екипната кохезия в мултидисциплинарните екипи по КМ, като повиши професионалната им компетентност както по отношение на собствената им роля по случая, така и по отношение на ролята на другите въвлечени органи и служители.

За разлика от класическите ръководства, които свеждат тези роли до указателни технически модели, управляващи опростено процедурно поведение и обезсърчаващи свободата на професионалните решения в името на стандартизирани практики, настоящото Ръководство се стреми да развие оптимално ниво на взаимно познаване на задачите, отговорностите и възможностите на отделните участници в КМ. Така то допринася за конструктивното сътрудничество между тях, като прави решенията им информирани (основани на знание) и адаптивни към индивидуалните случаи, както и по-ефективно изпълнявани. Освен това то позволява различните цели и подходи на институциите, от името на които съответният професионалист взема тези решения, да бъдат съгласувани, като се избегне конкуренция и взаимно пренебрегване между тях. По този начин Ръководството съдейства цялостната институционална и обществена реакция по случай на дете, изложено на увреждащи го рискови фактори, да съчетава закрилата срещу тях, подкрепата за тяхното преодоляване и упрека, ако в резултат на рисковете детето виновно е осъществило общественоопасно поведение.

Ръководството подпомага процеса на вземане на решения, като предоставя практическа информация и препоръчителни и неепоръчителни подходи, практики и протоколи в различни ситуации. То осъвременява и оптимизира КМ, като го съгласува с настъпилите след 2010 г. изменения в законодателството и институционалните практики, вкл. с оглед влизането в сила на нови институти и процедури от 1.09.2023 г. Материята е разпределена в три големи дяла, посветени съответно на:

1) природата, видовете и действието на фактори, повишаващи риска детето да пострада от или да извърши общественоопасно деяние, както и основните правила за разпознаване и отчитане на тяхното правно значение и за тяхното управление в съдебната практика и в работата на прокурора (Глава първа);

2) правното положение на дете, пострадало или очевиден на престъпление, в наказателното производство и разнообразните практики при процесуалното взаимодействие с него (Глава втора);

3) правното положение и правилата за процесуално взаимодействие с непълнолетен извършител на престъпление, който е в положението на задържан под

¹ Установен със Споразумение за сътрудничество и координиране на работата на териториалните структури на органите за закрила при случаи на деца, жертви или в риск от насилие и при кризисна интервенция от 2010 г. и с правно основание в Директива 2012/29/ЕС, 33ДН, 33Дет и Наредба № I-51 за предоставяне на полицейска закрила на детето.

стража, обвиняем/подсъдим, издирван с Европейска заповед за арест или ефективно лишен от свобода, доколкото изтърпяването на наказанието го приравнява на някоя от предходните групи (Глава трета).

В приложението е систематизирана допълнителна информация, относима към различни решения и подходи, изискващи преценка, включително когато детето принадлежи към етническо, езиково или културно малцинство (някоя от ромските общности), както и статистически данни.

Понятийният апарат, използван в Ръководството, е изведен в началото, а съответната „детска пътека“ е визуализирана в схема преди посветената на нея глава.

Ръководството не предлага универсални или неизменни рецепти, а предоставя знания и препоръки, на основата на които професионалистът компетентно да преценява кои да приложи и какъв приоритет според особеностите на конкретния случай, като търси оптимално съчетание между положителните и се въздържа от отрицателните.

1. ПОНЯТИЯ

В настоящото изследване описаните по-долу понятия се използват и обсъждат със следното съдържание:

ПОНЯТИЕ	СЪДЪРЖАНИЕ
1. Дете	Физическо лице, ненавършило 18-годишна възраст (КДП, ЗЗД). Понятието е универсално и има еднакво съдържание в международните и националните правни стандарти.
2. Общественоопасно поведение на дете	Всяко деяние, което разкрива от обективна страна белезите на престъпление, но може да бъде извършено както от наказателноотговорно дете (непълнолетно), така и от наказателнонеотговорно дете (малолетно или освободено от наказателна отговорност непълнолетно лице). В първия случай деянието се третира като престъпление и деецът се наказва, а във втория деянието се третира като отклоняващо се поведение, за което на извършителя се налага ненаказателна (закрилна) мярка, установена със закон. Понятието е изяснено в този смисъл в Концепцията за държавната политика в областта на правосъдието за детето, приета от МС през 2011 г.
3. Отклоняващо се поведение на дете	Поведение, което устойчиво и последователно се отличава съществено от научно възприетото за нормално за възрастта на конкретното дете, като застрашава или уврежда развитието му, независимо дали извършеното е противоправно или не. Отклоняващото се поведение е криминогенно, когато обективно насочва детето към общественоопасно поведение, и виктимогенно, когато го насочва към поведение, което обективно създава или повишава вероятността (риска) детето да пострада от престъпно посегателство в сравнение с другите деца от същата възрастова група (Концепцията).
4. Най-добрия интерес на детето	Съвкупността от правата и законните интереси на конкретно дете в конкретна обстановка, включително индивидуалните му възможности за развитие и субективното му преживяване за достойнство, заедно с най-подходящите условия за тяхното пълно зачитане в конкретната обстановка. Съгласно Пар 1, т. 5 от ДР на ЗЗД понятието обхваща преценка на: а) желанията и чувствата на детето; б) физическите, психическите и емоционалните потребности на детето; в) възрастта, пола, миналото и други характеристики на детето; г) опасността или вредата, която е причинена на детето или има вероятност да му бъде причинена; д) способността на родителите да се грижат за детето; е) последиците, които ще настъпят за детето при промяна на обстоятелствата; ж) други обстоятелства, имащи отношение към детето.
5. Услуга	Еднократна или продължителна дейност, осъществявана на договорно основание от специалист и насочена към подобряване на фактическото положение на дете чрез позитивно въздействие върху неговите лични ресурси за развитие и социализация или върху факторите на микросредата, в която то се намира.
6. Социална услуга	Дейност в подкрепа на лицата за социално включване и самостоятелен начин на живот, която се основава на социална работа и се предоставя в общността и в специализирани институции (чл. 16, ал. 1 ЗСП). Услугите в специализирани институции се предоставят само след изчерпване на възможностите за предоставяне на услуги в общността. Сроктът на пребиваване в тях за деца е до 3 години, който може да бъде удължаван по изключение само при условията на чл. 16, ал. 3 и чл. 16а ЗСП ¹ .
7. Мярка	Действие или серия действия, предприемани на правно основание от държавен орган, които водят до промяна в правното положение на детето или елементи от правния му статус и са

¹ За децата няма възможност да бъдат реинтегрирани в семейството, осиновени, настанени в семейство на роднини или близки, или в приемно семейство, или в социална услуга в общността от резидентен тип по реда на ЗЗД (чл. 16, ал. 3 ЗСП). При удължаването на срока следва да бъдат съобразени желанието и личният избор на лицата, и най-добрият интерес на детето (чл. 16а ЗСП).

ПОНЯТИЕ	СЪДЪРЖАНИЕ
	насочени към постигане на определена в закон цел. Мярката може да включва или да се изразява в предоставяне на услуга, когато това е изрично установено със закон. Така например, съгласно чл. 4 ЗЗД предоставянето на услуги в семейна среда и от резидентен тип и настаняването в приемно семейство и в специализирана институция са мерки за закрила, приложими към всички категории деца, включително децата в конфликт и в контакт със закона. В тези случаи една и съща дейност може да се прояви едновременно като мярка (цели закрила) и като услуга (цели социално включване). Извън тези случаи мярката няма правната характеристика на услуга.
8. Възпитателна мярка	Мярка по чл. 13 ЗБППМН. Настоящото Ръководство споделя възгледа, изложен в Концепцията за държавна политика в областта на правосъдието в полза на детето, за репресивна наказателна правна природа на мерките, характеризираща ги като видове наказания в противоречие с чл. 32 НК, КПД, ЕКПЧ и КРБ. Това разбиране косвено се потвърждава и от обстоятелството, че в ПРБ отчита възпитателните мерки като видове наказания в статистиката си². Тези мерки дори когато са концептуализирани като мерки за превенция на престъпно поведение, нямат признаците на „услуга“, а ангажираните с прилагането им органи (МКБППМН и съд) не са доставчици на социални услуги.
9. Наказание	Мярка на най-тежката държавна принуда, предвидена в НК (чл. 62, връзка с чл. 37, ал. 1), и налагана от съд на непълнолетно наказателноотговорно лице заради извършено от него престъпление.
10. Алтернатива на наказание то	Съгласно действащото законодателство това е възпитателна мярка, наложена по реда на ЗБППМН като последица от освобождаването на непълнолетен извършител на престъпление от наказателна отговорност на основание чл. 61 НК или от изтърпяване на наложено наказание на основание чл. 64 НК. След евентуална реформа на наказателната система, изразяваща се в отмяна на специалния закон, алтернатива на наказанието е всяка мярка, изрично посочена от институтите на чл. 61 и чл. 64 като приложима вместо наказателната репресия³. Алтернативните на наказанието мерки по принцип могат да се прилагат и успоредно с него (например в изпитателния срок на условно осъждане на основание чл. 66 НК), но съществено за тяхната правна природа е възможността на държавата да ги приложи като единствена реакция спрямо реализирано от дете общественоопасно поведение, изключваща наказателна репресия.
11. „Дете в конфликт със закона“	Понятието е развито на основата на чл. 40 от КПД като всяко дете, „заподозряно, обвинено или признато за виновно в нарушаване на наказателния закон“. В контекста на българската правна система такова е всяко наказателноотговорно непълнолетно дете от момента на привличането му като обвиняемо в наказателно производство за извършено от него престъпление до момента, в който държавата загуби правата си да реализира наказателната му отговорност на някакво правно основание (изтичане на давност, освобождаване от наказателна отговорност по чл. 61 НК, реабилитация и др.). Критерият както на международния договор, така и на националното право, е формален и зависи от реакцията на системата за наказателно правосъдие към извършено от детето престъпление съгласно стандартите и понятията на наказателното и наказателнопроцесуалното право. Критерият не подлежи на тълкуване и не зависи от преценка за природата на деянието извън тази на компетентния съдебен орган (прокурор или съд) дали деянието е престъпление и дали за него от детето следва да се търси наказателна отговорност. Понятието, следователно, принадлежи към понятийния апарат на наказателното правосъдие и принадлежи към концепцията за дете, спрямо което се прилага наказателна репресия, а не социални или закрилни

² Вж. Приложение: Статистически данни

³ Приложението на тези институти на наказателното право понякога неправилно се нарича „отклоняване“/„пренасочване“ на наказателната репресия. Това понятие не е дефинирано, липсва яснота в какъв смисъл се употребява и използването му не е общоприето, нито масово. По-скоро става въпрос за повлияно от практика с чуждестранен произход терминологично заместване на действащи институти на наказателното право поради неразпознаване на последните.

ПОНЯТИЕ	СЪДЪРЖАНИЕ
	мерки и услуги. То е въведено за целите на КПД и предназначено да обслужи специалните гаранции за правата на децата, чиято наказателна отговорност се ангажира за извършено престъпление. Въпреки това понятието „дете в конфликт със закона“ се използва неточно и недефинирано в редица стратегически и методически документи, предназначени да рамкират политики и практики в социалния и закрилния сектор. В него често и неоснователно се включват малолетните извършители на деяния, които разкриват формалните признаци на престъпления; децата, извършители на противообществени прояви по смисъла на чл. 49 ЗБППМН, на които е наложена възпитателна мярка; децата с отклоняващо се поведение; осъдените деца; деца в риск; деца, адресати на социални услуги. Репресивната и закрилната система са подчинени на противоположни подходи и цели, поради което понятието не може да има еднакво съдържание и полезност и в двете. Така например, системата на наказателното правосъдие е подчинена на обществен интерес от разкриване и наказване на престъпления и въздействието ѝ върху детето обичайно създава рискове за него. Правата на детето в тази система са насочени към ограничаване на тези рискове и въздържане на системата от прекомерна репресивност. Обратно, системата за закрила е насочена към осигуряване на най-добрия интерес на детето и правата му в нея са насочени към активизирането ѝ в посока подкрепа и развитие на личността му в условия на индивидуален подход, независимо как други системи оценяват неговото поведение. Системата на закрилата оценява престъпното поведение на детето не от гледище на съгласуваността му със закона (това е задача на правосъдието), а в контекста на породилите го рискове, свързаните с него образователни, възпитателни, здравни и др. дефицити и потребности Следователно, понятието „дете в конфликт със закона“ не е интегрирано в системата на услугите за деца и не образува ясно очертана целева група, адресат на услуги, предназначени специално за нея. Групата е разтворена в рамките на разделение на децата по възрастов, полов и други лични признаци, видове рискове, видове цялостни поведенчески модели, видове дефицити и др., тъй като системата за закрила е предназначена да подпомага чрез позитивни средства социализацията на детето, а не да формира репресивна реакция срещу негово отрицателно поведение, нито да дефинира поведението като законно или незаконно. Употребата на понятието „дете в конфликт със закона“ извън целите на правосъдието създава рискове от смесване на принудително-репресивни мерки, прилагани в правосъдната система, със социални и закрилни мерки. То носи и риск от стигматизиране на децата, попадащи в него. ----- <i>Източник: Пушкарлова, Ива. Услуги за деца в досег с държавата. Преглед, анализ и оценка на съществуващите в България услуги за деца в конфликт и в контакт със закона. София: НМД, 2016.</i>
12. „Дете в риск“	Понятието е нормативно определено в Пар. 1, т. 11 от ДР на ЗЗД като дете, а) чиито родители са починали, неизвестни, лишени от родителски права или чиито родителски права са ограничени, или детето е останало без тяхната грижа; б) което е жертва на злоупотреба, насилие, експлоатация или всякакво друго нехуманно или унизително отношение или наказание в или извън семейството му; в) за което съществува опасност от увреждане на неговото физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие; г) (отм.); д) за което съществува риск от отпадане от училище или което е отпаднало от училище.
13. Първична и вторична виктимизация	Виктимизацията е процесът на превръщане на отделен човек в пострадад (жертва) от престъпление. Виктимизацията на групи хора или на обществото е процес на създаване на обективни предпоставки повече или по-малко от членовете на общността да станат жертва на престъпление. Виктимизацията е първична, когато жертвата понася прякото въздействие на престъплението (е негов предмет) или на неговите вреди. Тя е вторична, когато жертвата понася допълнителни вреди, възникващи от качеството жертва, т.е. в причинна връзка с първичната виктимизация. Ревиктимизацията е понятие, което описва състояние на многократно първична виктимизация.

ПОНЯТИЕ	СЪДЪРЖАНИЕ
14. Виктимност	Виктимността описва съвкупността от качества на конкретен човек или група хора, която повишава вероятността да станат жертва на престъпление в сравнение с всеки друг човек или група от общността.
15. Жертва/пострадал от престъпление	В наказателното право жертвата е физическото лице, което участва като носител на права в обществените отношения, засегнати от престъплението, и чиито права или законни интереси престъплението непосредствено уврежда или поставя в опасност. Неправните хуманитарни науки определят пострадалия като човек, понесъл физически, морални или материални вреди от посегателството, независимо дали законът му признава качеството на пострадал и дали той субективно се преживява като такъв. В по-общ смисъл пострадали са общностите, чиито колективни интереси са засегнати от престъплението.
16. Рисков фактор	Обстоятелство или съвкупност от обстоятелства, които повишават вероятността конкретно дете да развие отрицателно отклонение в поведението си спрямо абстрактната вероятност такова отклонение да се прояви при произволно дете от общността ⁴ . Когато отклонението се изразява в общественоопасна проява, рискът е криминогенен. Когато рискът повишава вероятността детето да претърпи вреди от конкретно престъпление, той е виктимогенен.
17. Деца, заподозрени в наказателното производство	Фигурата не съществува в българското наказателно-процесуално право. Нейното съдържание се извлича при систематичен анализ с правото на ЕС, в което понятието „заподозряно лице“ е самостоятелно и независимо от уредбата в националните юрисдикции на държавите членки. По общо правило лицата, заподозрени по смисъла на правото на ЕС, имат правата на обвиняемите от момента, в който качеството „заподозрян“ възникне или на съответното лице стане известно, че е възникнало, според вида на правото.
18. Деца, обвиняеми в наказателното производство	Фигурата възниква с привличане на детето като обвиняем в наказателния процес.
19. Задържани деца	Деца, спрямо които е взета мярка за неотклонение „задържане под стража“ в наказателен процес, в който те са обвиняеми или в процедура по екстрадиция/ЕЗА, както и деца, задържани по реда на ЗМВР.
20. Деца, лишени от свобода	Деца, изтърпяващи ефективно наказание „лишаване от свобода“ в поправителен дом.
21. Издирвани деца	Деца, субекти в производство по ЕЗА.

⁴ В този смисъл вж. **Haggerty**, R.J. (eds). 1994. Reducing Risks for Mental Disorders: Frontiers for preventive, p. 127. **Пушкарлова**, Ива. Понятие за рисков фактор. – В: Рискови криминогенни и виктимогенни фактори при децата. София: ССБ, 2009-2011, с. 50.

ГЛАВА ПЪРВА

ДЕЦА В РИСК: РИСКОВЕ И РИСКОВИ ФАКТОРИ

1. КРИМИНОГЕННИ И ВИКТИМОГЕННИ РИСКОВИ ФАКТОРИ

1.1. Понятие за криминогенни и виктимогенни рискове и рискови фактори

Ива Пушкарлова

Криминогенните и виктимогенните рискове представляват обективни вероятности конкретно дете да развие такова отрицателно отклонение в поведението си, което има общественоопасен характер или което е годно да доведе до извършването на общественоопасно деяние срещу детето. Отрицателният характер на риска е обективно обстоятелство и се извежда от оценката, която обществото дава на вероятните последици от настъпването на риска в контекста на социално значими процеси и състояния¹. При тези две категории рискове отрицателният характер се определя от обществената опасност на поведението, което предизвикват.

Причинността между риска и последиците му е вероятностна, а не сигурна.

Както причинността, така и обществената опасност на предизвиканото с риска поведение предполагат възможност за относително количествено измерване. Комбинацията между двете дава **величината на риска** - представена схематично в Таблица 1² - която позволява сравнителна ориентация в структурата и динамиката на мултирискови ситуации, както и в идентифицирането на значимите рискове, срещу които съответната държавна реакция следва да бъде приоритетно насочена и прогнозиране на нейната ефективност.

ТАБЛИЦА 1: Оценка за величина на криминогенен / виктимогенен риск		Степен на обществена опасност на поведението на детето / срещу детето		
		Ниска	Средна	Висока
Вероятност	Висока	3	4	5
	Средна	2	3	4
	Ниска	1	2	3

По Aven, Cox, заимствана по Попов, Стефан. Риск. Концептуална рамка. София: НБУ, 2022, с. 87.

Рисковият фактор представлява фактическо обстоятелство или съвкупност от обстоятелства (ситуация), които повишават вероятността (риска) конкретно дете да развие отрицателно отклонение в поведението си, представляващо общественоопасно деяние или предизвикващо такова срещу детето, спрямо абстрактната вероятност същият вид отклонение да се прояви при произволно дете от общността³. Когато отклонението се изразява в общественоопасна проява, факторът е криминогенен. Когато рисковият фактор повишава вероятността детето да претърпи вреди от конкретно престъпление, той е виктимогенен.

¹ Попов, Стефан. Риск. Концептуална рамка. София: НБУ, 2022, с. 63.

² Пак там, с. 86-87.

³ В този смисъл вж. Haggerty, RJ (eds). 1994. Reducing Risks for Mental Disorders: Frontiers for preventive, p. 127. Пушкарлова, Ива. Понятие за рисков фактор – В: Рискови криминогенни и виктимогенни фактори при децата. София: ССБ, 2009-2011, с. 50.

Рисковите фактори по принцип представляват обстоятелства с правно значение. Те са относими към мотивационния и изпълнителския механизъм на поведенческото отклонение на детето, степента на неговата обществена опасност и причинените вреди, характеризират условията и средата на извършването му и винаги влияят на решенията, които компетентните органи вземат при администрирането на производства с участие на детето и произнасяне по същество по предмета на делото.

1.2. Видове рискови фактори

Ива Пушкарлова, Георги Кирилов

Най-значимите за правоприлагането класификации на рисковите фактори са според техния социален произход и според влиянието им върху оформянето на поведенческите модели на детето.

1.2.1. Въпреки че не е установен устойчив модел, по който децата развиват отрицателни отклонения, **традиционно криминологията дели рисковите фактори според произхода им на външни условия и вътрешни (индивидуални) причини.** Първите произхождат от условията на средата и се делят на макросоциални и микросоциални. Между трите групи съществува зависимост на **взаимно поражение и усилване**, като определящо е значението на микросоциалните фактори, непосредствено следвани от индивидуалните.

1.2.2. Според значението им за формиране на модели на поведение при децата в отклонение от общоприетите правни и социални стандарти **рисковите фактори се делят на първични и вторични.** Това деление има водещо значение при правната им преценка като юридически факти, представляващи индивидуализиращи обстоятелства или основания за пряко юридическо въздействие спрямо детето. Класификацията ориентира решаващия орган по въпроса дали, как и чрез какви мерки може да противодейства на поведенческото отклонение, като въздейства върху поведението на самото дете. За целта е необходима преценка в каква степен детето има поведенчески контрол върху факторите, от които се влияе поведението му.

Първичните фактори възникват самостоятелно и върху тях детето никога не може да влияе. Такива са всички макросоциални фактори, факторите на семейството и др. Те водят до възникване на отрицателни форми на развитие на детето, които имат самостоятелно значение на рискове за поява или задълбочаване на отклоненията в поведението (**вторични фактори**). Вторичен рисков фактор е самото поведенческо отклонение и неговите последици⁴. Те се проявяват в действителността като реализирани рискове, създадени от първичните и на свой ред създават нови рискове. Зависимостта е относителна, т.е. вторичните обикновено и типично възникват в резултат на развитието на първичните, но това не е задължително. Само в редки отделни случаи вторичните рискове се определят от други, нерискови фактори. Тогава те представляват или водят до случайни, относително неустойчиви и лесно преодолими отклонения в поведението на детето.

⁴ „Делинквентността е и социален симптом за наличие на трудности във формирането и изграждането на личността“ (Манев, Димитър. Психологически, интердисциплинарни и мултиплициращи аспекти на пенитенциарната система. Съвременни практики за работа с правонарушители. Пловдив: Унив. изд. Паисий Хилендарски, 2011, с. 93).

ТАБЛИЦА 2 ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО КРИМИНОГЕНЕН ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО ВИКТИМОГЕНЕН ФАКТОР
МАКРОСОЦИАЛНИ ФАКТОРИ: основни състояния и процеси в обществото, които имат отношение към потребностите на детето и мотивите за неговото поведение и които обществото оценява като свои отрицателни форми на развитие Коментар: Макросоциалните фактори са с най-слабо влияние върху поведението на детето, тъй като: 1) макросредата обективира територията на нормата и по принцип насърчава неотклоняващо се поведение; и 2) нейното влияние по принцип се опосредява от микросредата, която може да усилва (подкрепи) или да заглуши (конфронтира) макросоциалните послания според това дали самата тя е рискова. Рискът следователно възниква от начина на взаимодействие на двете групи. За взаимодействието на макросредата с микросредата от значение е и пространственото им съотношение. В малките населени места микросредата може да измести и дори да погълне макросредата, която се характеризира с еднотипност на посланията и стабилизиращи културни парадигми. Трайно установените обществени норми пораждат консерватизъм, който обезсърчава отклоненията в поведението. Обратно, големите градове насърчават анонимността и поддържат макросреда, в която съжителстват различни културни модели. Поради това рискът поведението на детето да се яви в отклонение от нормата е чувствително по-висок. Когато детето е интегрирано в различни макросреди, върху него възниква натиск за диференциране на поведението според особеностите на нормата във всяка от тях. При конфликт на нормите е възможно една от макросредите да разпознае поведението му като отклонение и да предприеме натиск за коригирането му. Подкрепата на нормата на другата макросреда може да засили съпротивите му и да стабилизира не само конкретното отклонение, а да го задълбочи до степен да конфронтира нормите и на двете макросреди.⁵ Пример: микросоциалните практики на домашно насилие са в синхрон с макросоциалното послание на медии, рекламни продукти, компютърни игри и други за търпимост към насилието и позитивизиране на образа на насилника като социално успешен. Ако конфликт на микросредата с макросредата доведе до социално изключване на микросредата, тя придобива отрицателен (маргинален) макросоциален статус и обуславя срив и обезценяване на индивидуалния статус на детето в сравнение с връстниците му от макросредата. Този конфликт е източник на емоционални преживявания и физически потребности, които обуславят отклонение в поведението му, насочено към компенсиране на конфликта. Според индивидуалните особености на детето и двете ситуации могат да бъдат както криминогенни, така и виктимогенни.		
Общоустановената нормативност в обществото (нравственост и законодателство и институционална практика по прилагането им, вкл. съдебна практика)	Криминогенен ефект има нормативна регулация, която: - е прекомерно ограничителна, изобилстваща на забрани, със санкционен уклон и нахлуване в личното пространство, съчетана с натиск за ранно приспособяване на детето към нейните правила; - не разграничава детето-извършител на укорима проява от детето-пострадал и го третира само в първото качество. Такава регулация намалява възрастовата граница на	Виктимогенна е всяка законодателна, нравствена и нормоприлагаща система, която потиска възможностите на детето за автономно развитие, като си служи предимно с императивни способности за възпитание и не диференцира достатъчно режимите, приложими към

⁵ Поради това в големите градове делинквентността сред децата е териториално определена. Отчитат се значими различия в нейните нива, които не могат да се обяснят със социалния статус и социално-икономически фактори. Някои изследователи дори разглеждат архитектурния план на квартала и сградите като условие за отклонение в поведението. Възможностите на инфраструктурата за осигуряване на наблюдение на поведението на гражданите се обсъждат като фактор за засилване на чувството за отговорност („защитени пространства“) и устойчиво намаляване на кварталната делинквентност.

ТАБЛИЦА 2 ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО КРИМИНОГЕНЕН ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО ВИКТИМОГЕНЕН ФАКТОР
	противоправното поведение, повишава дела на децата с отклоняващо се поведение и ориентира последното към насилие, хулиганство и дискриминация. Правораздавателната интервенция може да бъде източник на криминогенен риск или да усилва влиянието на такъв. Такива класически примери са: - ефективно лишаване от свобода, с което се търси закрила на детето чрез изолация от криминогенна среда и засилване на образователното въздействие. Оттук се пораждат две групи рискове: 1) традиционно поражданите в затворена среда, свързани със съпротива срещу ограничителни правила, обмен и възпроизвеждане на отклонения в поведението, дезадаптация от нормалното социално общуване и др.; и 2) впечатлението за несправедливо и незаконно репресивно третиране, което прекомерното наказание оставя у детето. - непропорционално леко наказание, което омаловажава стореното или оставя у детето впечатление за безнаказаност или за безсилност на наказателната система. - налагане на наказание без мотиви, с ирационални мотиви или с неразбираеми за детето мотиви, което оставя впечатление за произволност на наказателната репресия и липса на причинна връзка между поведението на детето и наложеното наказание.	възрастни и към деца в различни възрасти. Такъв ефект има и система, което интерпретира противодействието срещу престъпността срещу децата предимно като политика на репресия срещу извършителя и не инвестира в превантивна и последваща подкрепа и закрила на пострадалия.
Обществена култура на незначитане на детето като член на обществото с особени потребности	Нетърпимостта към обичайните за детската възраст отклонения поражда едновременно криминогенни и виктимогенни ефекти. Такива обществени нагласи обикновено се проявяват в: - неприоритетност на образованието и политиките към семейството в общата държавна политика; - липса на специално ориентирано към детето законодателство; - нефункционалност на институциите за работа с деца; - социална непрестижност на педагогиката, социалната работа и другите професии, свързани с грижа за детето; - липса на обществен рефлекс за предпазване на детето от увреждащи го форми на развитие (ранен труд, отпадане от училище, ранна употреба на психоактивни вещества, твърде ранен полов живот и др.); - нагласи за изземване на възможности за насърчаване на детското развитие (смяна на предназначението на детски заведения, застрояване на детски площадки, свиване на пазара на детска литература, ограничаване на детските телевизионни и радиопредавания и др.). - институционални и обществени практики на третиране на децата еднакво с възрастните или по-неблагоприятно (строго) от тях.	

ТАБЛИЦА 2 ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО КРИМИНОГЕНЕН ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО ВИКТИМОГЕНЕН ФАКТОР
Социално-икономически фактори (кризи в производството или снабдяването, в пазара на труда, демографски кризи, срив на социалния статус на обществени групи, недостъпност или неефективност на образованието, здравеопазването, социалното подпомагане, закрилата; бедност; материална състоятелност)	Тези фактори имат отношение към отклоненията в поведението на децата, доколкото обуславят обща отрицателна среда за развитие и предизвикват отклонения и при възрастните от микросредата. Като макросоциален риск те са с много слабо влияние, тъй като обхващат и микросредата, в която детето е интегрирано, ако тези фактори не пораждат неравенство ⁶ .	Тези фактори имат отношение към отклоненията в поведението на децата, доколкото обуславят обща отрицателна среда за развитие и предизвикват отклонения и при възрастните от микросредата. Като макросоциален риск те са с много слабо влияние, тъй като обхващат и микросредата, в която детето е интегрирано, ако тези фактори не пораждат неравенство ⁶ .
Дискриминация и социални дистанции между малцинствени групи, основани на макростереотипи ⁷	Криминогенният, съответно виктимогенният ефект на тези фактори като макросоциални се проявява само в комбинация с друг силен криминогенен, съответно виктимогенен фактор, какъвто например би могъл да бъде престъпно поведение на родителите или референтната среда или контакт с друга среда, който поражда неравенство или социално отхвърляне на микросредата, в която детето расте . В този смисъл макросоциално-икономическите фактори по-скоро усилват действието на друг доминантен риск.	Степента на отхвърленост на социалната група, към която детето принадлежи, особено когато принадлежността е обусловена от етнически, религиозни, биологични и други фактори извън прекия му контрол, е мощен рисков фактор. Изследванията показват, че най-големи са рисковете по отношение на ромите и имигрантите, сред които най-отхвърлени са групите с африкански произход и мюсюлманските групи („ромите са най-зле приетото от всички традиционно живеещи в България малцинства“, но са „по-добре приети от повечето нови имигрантски общности“ ⁸).
Медии, социални мрежи, телевизия, кино, радио, компютърните игри	При малолетните и непълнолетните описаните фактори оказват изключително негативно влияние. Децата нямат нужния житейски опит, обща и специална култура, социални и правни задръжки, за да противодействат на деформиращото им въздействие, изразяващо се в представяне на роли и сюжети, с които децата могат да се идентифицират безкритично, екстремно, негъвкаво, недооценъчно или при нарушения в разбирането им. Децата по-лесно формират пристрастяване към тях и по-трудно преценяват тяхната социална адекватност в ситуациите, в които детето влиза. Този процес на повлияване може да породии трайни промени в ценностната система на децата, особено на онези, които не намират отговорите на въпросите си от своите родители и учители. ⁹	При малолетните и непълнолетните описаните фактори оказват изключително негативно влияние. Децата нямат нужния житейски опит, обща и специална култура, социални и правни задръжки, за да противодействат на деформиращото им въздействие, изразяващо се в представяне на роли и сюжети, с които децата могат да се идентифицират безкритично, екстремно, негъвкаво, недооценъчно или при нарушения в разбирането им. Децата по-лесно формират пристрастяване към тях и по-трудно преценяват тяхната социална адекватност в ситуациите, в които детето влиза. Този процес на повлияване може да породии трайни промени в ценностната система на децата, особено на онези, които не намират отговорите на въпросите си от своите родители и учители. ⁹

⁶ Потвърждение на извода в изследването на **Пампоров**, Алексей. Жилищни потребности и нагласи на семействата в квартали с концентрация на бедност в гр. Сливен, гр. Търговище, с. Тополчане и с. Голямо Ново. София: Фондация „Подслон за човечеството – България“, 2021, с. 102. („липсата на неравенство в [...] се дължи на много дълбоката обща бедност в селото, а не на общо благоденствие“).

⁷ Подробно в **Пампоров**, Алексей. Социални дистанции и етнически стереотипи за малцинствата в България. София: Институт „Отворено общество“, 2009, с. 118 и сл. Понятието „макростереотип“ авторът определя като „обобщена представа, която засяга не реална социална група, а илюзорен голям агрегат от няколко социални групи“. Такива примери са митовите за „славянското братство“, „трудолюбивият бедняк“ (култ към безсребреника, който се е „отдал на своето призвание безплатно“), расовите различия, ислямът като тероризъм и др. Анализите на автора показват процес на позитивиране на образа на турския етнос и устойчиви макростереотипи към останалите етнически групи. Вж. още Приложение: Ромска етническа общност.

⁸ **Пампоров**, Алексей. Пак там., с. 122.

⁹ **Манев**, Димитър. Цит. съч., с. 93-94.

ТАБЛИЦА 2 ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО КРИМИНОГЕНЕН ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО ВИКТИМОГЕНЕН ФАКТОР
	Описаните фактори създават криминогенен риск, когато излъчват насилие и приобщават детето към агресивни модели. Те не стимулират криминогенната изява само при силни въздържащи фактори в семейството.	Виктимогенни са послания на медиите / социалните мрежи, които внушават недоверие в институциите за закрила и за противодействие на престъпността и изграждат чувство за безпомощност, несигурност, беззащитност и отчуженост от институциите и обществото.
МИКРОСОЦИАЛНИ ФАКТОРИ: принадлежат към най-близката заобикаляща среда – семейство, училище, близка референтна среда – и представляват групови послания.		
Коментар: Тази група има определящо значение за формиране и стабилизиране на отрицателните отклонения в поведението на детето, като определя интензивността и посоката на действие на макросоциалните фактори, обуславя проявлението на някои константни индивидуални фактори (пол, възраст) и е източник на част от променливите индивидуални фактори (особености на преживяванията, ценностната система, поведенческите стратегии). Под влияние на микросредата детето изгражда базовите си преживявания за себе си, другите и света, които влияят на поведението му през целия живот. В нея то се учи да разпознава, интегрира и стабилизира граници за социално приемливо поведение и възпроизвежда поведенчески модели (първо на родителите, впоследствие на учители, роднини, съседи, семейни приятели и други значими фигури, включително връстници). Микросоциалните фактори са определящи за нравствените представи на детето за добро/зло, правилно/грешно, позволено/забранено, които се изграждат в ранното детство и могат да показват известна променливост и различия в различните микросоциални общности¹⁰. Рисковата микросреда е подложена по-често от други категории микросреда на негативно макросоциално въздействие. Значението на семейните фактори за виктимизацията е особено видно от постоянната и ясно изразена доминация на неплащането на издръжка и незаконното брачно съжителство като най-големите дялове на престъпления срещу деца, както и силният виктимен натиск на сексуалната престъпност срещу малолетните (които срещат деца в непосредственото си обкръжение)¹¹. Микросоциалните фактори, особено тези с несемеен произход, не са специфични за децата, но децата са значително по-уязвими на влиянието им поради многократно по-слаб до липсващ ресурс за противодействие или избягване на риска и голяма чувствителност към действието им. Въпреки че рисковете в семейството и в референтната среда могат да са много близки по съдържание (насилие; извършване на престъпления), тяхното въздействие върху детето протича по различни механизми. Семейството обективира социална територия, която детето не избира и в която контролът му върху нейните параметри е много слаб. Поради това то се стреми да се адаптира към нея. Реакцията му към криминогенните рискове е елемент от тази адаптация и може да се изразява в интегриране на престъпен модел или в стратегии за избягването му, които обикновено се изразяват в различни форми на физическо, интелектуално и емоционално бягство. При силен виктимогенен натиск, детето се подчинява на насилието и възприема поведение, с което го привлича. Обратно, референтната среда обикновено се избира от детето и в нея то има повече възможности да управлява факторите ѝ. Поради това то възприема нейните послания по-непосредствено и възпроизвежда поведението, към което тя го тласка, с по-голяма готовност, т.е. много по-бързо и директно изгражда и стабилизира отклоненията в поведението. Ценностната система и поведенческите		

¹⁰ Carlo, Fabes, Laible, Kupanoff. Early Adolescence and Prosocial/Moral Behavior I.: The Role of Individual Processes“ – In: *The Journal of Early Adolescence*, 1999.

¹¹ Вж. Приложение: Статистически данни.

ТАБЛИЦА 2 ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО КРИМИНОГЕНЕН ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО ВИКТИМОГЕНЕН ФАКТОР
модели, практикувани в референтната среда на детето, са особено мощен фактор при липсата на родителски или учителски контрол. Колкото по-продължително и непрекъснато е влиянието им върху детето, толкова по-незабавни и трайни са негативните последици. Връзката между двете групи рискове се изразява в това, че изборът на референтна среда и приспособяването към нея обикновено са елементи от стратегията за преодоляване на рисковете със семеен произход. Когато избраната среда е отрицателна, това най-често е показател за висока рисковост на семейството и за слаб ресурс на детето да я преодолее. От тази гледна точка присъединяването му към групи с асоциално поведение например рядко има характер на автентичен избор и следва винаги да се провери дали не става дума за реакция (симптом) на рисков фактор. Сходна е връзката между семеините и училищните фактори. Децата-правонарушители и децата-жертви типично се адаптират трудно в училище, с нарушения в общуването с авторитетите и съучениците, усвояването на учебния материал и спазване на дисциплината. Тези отклонения са най-често срещани в начален училищен курс и най-концентрирани в V–VII клас¹². Те са класически признак, че детето е под влияние на рисковата семейна среда. Рисково семейство: фактори, увреждащи структурата/функционалния капацитет на семейството да осигурява подкрепа, грижа и адекватни стимули за развитие: - липсващо/непълно семейство, вкл. раздяла на родителите с разрушаване на родителската двойка. Екстремна проява на риска е изоставяне на детето/отчуждаване и от двамата родители; - многодетно семейство, в което родителите нямат капацитет да се грижат за всичките си деца; - семейство, в което родител има асоциални/антисоциални прояви (упражнява домашно	Съгласно Пар. 1, т. 7 ПЗР 33Дет семейната среда включва „биологичното семейство на детето или семейството на осиновителите, бабата и дядото или близките на детето, или приемно семейство“. Рисковото семейство е едновременно криминогенно и виктимогенно, като конкретните му ефекти зависят от динамиката на индивидуалните фактори. Типични за него са следните признаци, представляващи рискови фактори: - стил на родителстване¹³. В рисковото семейство той е дисфункционален и/или непоследователен. Най-вредното за детето съчетание е разрешаващо-опрощаващ подход на майката и пренебрежителен баща, а най-често е съчетанието на разрешаващо-опрощаващ стил и при двамата родители. Ако родителите осъзнато подкрепят положителни ценности и официално ги изискват от детето, но в поведението си не ги следват, детето винаги проявява отклонения, защото копира поведенческия модел на авторитета или развива лицемерие и непостоянност. - образование на родителите и отношението им към него. В световната литература образователният ценз, особено на майката, се приема като решителен фактор за развитието на детето¹⁴. Голямото мнозинство деца с поведенчески отклонения са отгледани от майки с много ниско образование и извънредно нисък интерес към него. - професионална реализация на родителите. В рисковото семейство родителите са носители на послание за провален трудов статус, проявен в безработица, полагане на временен нискоквалифициран и нискозаплатен непрестижен труд, несвързан с професионално и социално израстване и ценен единствено като източник на издръжка. Ниското образование и професионални умения са косвени индикатори не само за трудна обща реализация	

¹² Златанова, В. Семейството и девиантното поведение на непълнолетните. – *Социологически проблеми*, 1995, № 2, с. 133-141; Златанова, В. Нелигитимното насилие. София: Квазар, 2004.

¹³ Вж. Приложение: Родителски стратегии и стилове.

¹⁴ Петров, Георги. Детската престъпност. 2000, цит. по Пушкарлова, Ива, Кирилов, Георги. Видове рискови фактори. – В: Рискови криминогенни и виктимогенни фактори при децата. Цит. съч. с. 65.

ТАБЛИЦА 2 ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО КРИМИНОГЕНЕН ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО ВИКТИМОГЕНЕН ФАКТОР
насилие, извършва престъпления, подлага на експлоатация членове на семейството, злоупотребява с ПАВ и др.); - семе́йство с дева́лвиращ социален статус поради дълготрайна безработица, ниско образование, дълбока бедност; - криминално семе́йство, в което децата се възпитават в криминални стратегии за справяне, които са интегрирани, позитивирани или толерирани в семейното функциониране. Може да функционира като престъпно сдружение/общност.	на родителите, но и за нисък икономически статус и степен на изолираност на семейството, които го правят неадаптивно и внушават на детето чувство за (постоянна) застрашеност от предстоящо социално отпадане. Рисковото семейство е преобладаващо криминогенно при отрицателно поведение на родителите, което затвърждава аморални, антисоциални или криминални поведенчески модели у детето. Когато родителските девиации са стабилизирани, те пряко се усвояват от детето като адекватни (нормални). Осъждането на член на семейството повишава вероятността от извършване на престъпление от останалите, която е до пет пъти по-голяма при децата¹⁵. Когато родител е зависим към алкохол, наркотици, медикаменти и др. ПАВ, детето формира дисфункционални стратегии, в които привързаността и уважението към авторитетите се заместват с фрустрация и озлобление. Данни от различни проучвания очертават, че сред осъдените непълнолетни алкохолизмът и прекомерната алкохолна злоупотреба се срещат 6–7 пъти по-често, отколкото сред децата без противоправни прояви. Повече от половината от децата с отклоняващо се поведение имат алкохолно зависим родител, като при незначителен дял от тях в семейството не се употребява алкохол. Насилието в семейството винаги вреди на социализацията, независимо дали е пряко (конкретизирано върху самото дете) или непряко (практикувано в семейния контекст срещу други членове на семейството и съпреживявано от детето). И в двата случая инструменталната агресия (физическо насилие) се заучава и формира агресивен стил на поведение. Психическото насилие значително увеличава риска от стабилизиране на поведенчески отклонения, независимо от формата на проявление.	Рисковото семейство е преобладаващо виктимогенно, когато излъчва към детето послание, че то е нежелано в качеството си на дете. Когато детето е по-малко, то бива пренебрегвано като неспособно да изпълнява отговорности на възрастен и/или като пречка за съпругеска хармония или професионална реализация на родителите. Средата си служи с форми на изоставяне и неполагане на родителски грижи и с насилие, насочено към наказване и премахване на детето в това му качество. Крайни изяви на риска са престъпно злепоставяне на детето и престъпления срещу телесната му неприкосновеност, когато е по-маловръстно. С напредване на възрастта върху детето започва натиск да влиза в роли на възрастен, представляващи форми на експлоатация – принуждаването му участва в издръжката на семейството чрез труд, прося, проституция, кражби - или натиск да партнира сексуално на единия родител. По-меки форми на риска се свързват с отчуждение от семейството и заместването му от извънсемейната референтна среда.

¹⁵ Пак там, с. 67.

ТАБЛИЦА 2 ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО КРИМИНОГЕНЕН ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО ВИКТИМОГЕНЕН ФАКТОР
Училище	Училищната дезадаптация е основният фактор за дефект в социализацията и затова по-голямата част от отклоненията се проявяват в училищното функциониране. Признаци на криминогенно действие на училището са: омаловажаване на детските усилия и успехи, необосновани разлики в оценяването, конфликти и коалиции между учителите, учителски фаворитизъм, толериране на агресия и други девиантни прояви.	Училищната среда произвежда виктимогенни рискове, когато е дисфункционална и винаги, когато липсва. Най-силният виктимогенен училищен риск е отпадането от училище.
Референтна среда: - <i>приятелски кръг</i> - неформална група от връстници, консолидирана на основата на общи интереси и дейности в свободното време, очертаваща територия на взаимно „заразяване“ с поведенчески стереотипи; - <i>значими възрастни извън семейството и училището</i> Социалната среда предоставя значима обратна връзка, която помага самоидентификацията на детето (вж. по-долу)	Когато отрицателното отклонение от нормата е част от груповите правила, то директно уврежда социализацията на членовете поотделно, тъй като възпроизвеждането му от всеки от тях усилва интегрирането му от останалите. В криминогенните групи съществуват модели на безсмислено и нецеленасочено разхищение на личностов ресурс, подчинен на хедонистичен и егоцентричен морал, разграждащ отношения на привързаност, лоялност и отговорност и толериращ злоупотреба с ПАВ и рискови дейности и насърчаващ форми на злоупотреба с друго (проституция, насилие, кражби и др.), в резултат на което личността на детето деградира.	Референтната среда произвежда виктимогенни рискове, когато е дисфункционална и винаги, когато липсва. Най-силният виктимогенен риск с несемеен микросоциален произход е липсата на приятели. Свързването с групи, в които спрямо детето се прилага насилие, се солидаризира с действието на аналогичен семеен риск . То стабилизира у детето виктимно поведение, т.е. автоматизира се избор да влиза в позиция на жертва. Този риск винаги възниква на основата на насилие в семейството.
Социално-икономически („култура на бедността“)	Културата на бедността се наблюдава в гетата и се предава през поколенията. Има признаците на мултирискова ситуация поради струпването на: високи нива на безработица; зависимост на трудоспособното население от социални помощи; ниски нива на образование и ранно отпадане от образователната система; висока юношеска раждаемост; разпадане на патриархалните и нуклеарните семейства и замяната им със сложно съставни домакинства от съребрени и преки роднини от няколко поколения в общо жилищно пространство; заучена социална безпомощност ¹⁶ . Социално-икономическите фактори имат силен и самостоятелен криминогенен ефект, когато са белег за отрицателно различие на социалния статус на детето при съизмерване с връстниците му, като	Виктимогенното действие на културата на бедността се изразява преди всичко в увреждане на капацитета на семейството

¹⁶ Вж. подробно за това явление Пампоров, Алексей. Ненужните гета. – *Социологически проблеми*, 2020, № 1, с. 55-67.

ТАБЛИЦА 2 ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО КРИМИНОГЕНЕН ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО ВИКТИМОГЕНЕН ФАКТОР
Институционализация (формиране в институция или в контакт с множество представители на държавни институции, дестабилизиращо базовите представи за света, себе си и другите и моделите на привързване поради едновременното присъствие на множество често сменящи се и несъгласувани авторитети)	пряко създават мотиви за конфронтиране на социални и правни норми. Културата на бедността е предимно криминогенен риск. Тя създава условия за нарастване на дяловете на битови престъпления и междуличностно насилие¹⁷.	да полага грижи за децата в него. Явлението е характерно с разпадане на стабилните семейни форми – снижаване на възрастта на започване на полов живот, покачване на броя на ранните и извънбрачните раждания и на самотните майки. В допълнение, културата на бедността създава силни здравни рискове, тъй като обхванатото от нея население е извън системата на здравно осигуряване и образование. Споделянето на общо жилищно пространство от множество съребрени роднини усилва рискове от сексуално насилие.
	Множеството авторитети крие риск от стабилизиране на пасивно-подчиняемо поведение, което усилва действието на криминогенни фактори на средата. Пример: при контакт с по-авторитарен индивид с престъпни наклонности и стремеж да доминира или влияние на престъпна група детето е значително по-вероятно безкритично и лесно да бъде въввлечено в престъпна дейност.	Институционализацията е предимно виктимогенен рисков фактор, който повишава вероятността от стабилизиране на дисфункционални стратегии с повишена склонност към манипулативност. Те се затвърждават от честата среща с различните професионалисти и са пряко свързани с избягването на неудоволствия (вкл. отговорност) и постигането на значимите ситуативни цели. Множеството авторитети крие риск от оформяне на зависимо поведение, което гарантира поемане на отговорност от другите и стабилизира пасивно-подчиняем стил, който сам по себе си е вторичен виктимогенен фактор – детето е рисково за формиране на заучена безпомощност и/или присъствие,

¹⁷ Пампоров, Алексей. Ненужните гета, с. 57.

ТАБЛИЦА 2 ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО КРИМИНОГЕНЕН ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО ВИКТИМОГЕНЕН ФАКТОР
		поведение и излъчване, което да го поставя в риск да търпи насилие.
ИНДИВИДУАЛНИ ФАКТОРИ: биологични и психологични характеристики на индивида, които са сравнително независими от външните условия (пол, възраст, личностова структура, психично здраве) и провокират или улесняват отрицателното поведение. Коментар: Тази група рискове е на второ място по влияние върху поведението на децата, но след като бъдат формирани и стабилизирани, индивидуалните фактори са най-значими за появата на отклоняващо се поведение. Като виктимогенни фактори възрастта и полът взаимно се усилват – непълнолетните формират 56%, а момичетата 59% от пострадалите деца. С напредването на възрастта и половото съзряване се засилва виктимният натиск върху момичетата (59% от пострадалите момичета са непълнолетни девойки), докато върху момчетата той е относително равен в двете възрастови групи (51% при младежите)¹⁸.		
Възраст (основен фактор)	Началото на общественоопасните девиации в поведението е най-често в V–VII клас или около 12-тата година на детето - навлизането в юношеството. Често се предхождат от депресивни състояния ¹⁹ .	Колкото по-ниска е възрастта, особено преди 12-тата година на детето, толкова по-ясно изразена е уязвимостта към увреждащи събития. Различните възрасти определят децата като предмет на различни видове престъпления: - съвсем малките деца са предмет най-вече на престъпления срещу живота и телесната неприкосновеност. Напоследък се развива тенденция тези деца да стават предмет и на сексуални посегателства, които много често застрашават и живота на детето. - децата в процес на полово съзряване привличат и посегателства срещу половата неприкосновеност и форми на престъпна сексуална експлоатация (проституция, порнография и др.). Физическото им развитие в този период забележимо изпреварва психическото и интелектуалното съзряване и създава

¹⁸ Вж. Приложение: Статистически данни и Етапи на детското развитие

¹⁹ Развитието в ранната детска възраст (до 7-та година) е в основата за интегрирането и стабилизирането на деликвентни нагласи и е ключово за формирането на поведенческите стратегии, базовите характерови особености, дълбочината на емоционалните преживявания, способността за емпатия и всички останали компоненти на личностното развитие. Краят на личностовото развитие е в края на юношеството, но личността е напълно оформена едва около 25–27 годишна възраст.

ТАБЛИЦА 2 ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО КРИМИНОГЕНЕН ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО ВИКТИМОГЕНЕН ФАКТОР
		физическа готовност за полов живот при недостиг на социални и комуникативни умения. - по-големите деца, които носят у себе си пари или по-скъпи предмети, страдат и от престъпления срещу собствеността.
Пол	Момчетата статистически по-често извършват асоциални и антисоциални прояви при относително еднакво съотношение с дела на момичетата в извършването на повечето престъпления. За тежките престъпления съотношението им е 9 : 1. Някои изследователи го обясняват с хормоналната и биологична разлика между половете, свързана с различия в усвояването на различните типове просоциално поведение ²⁰ .	Момчетата са по-чести жертви на сексуални посегателства, особено в малолетна възраст. Момчетата са по-чести жертви на несексуални посегателства.
Полово диференцирани поведенчески стилове	Тези поведенческите стилове се обуславят както от хормонални предпоставки, така и от социопсихологичните специфики по отношение на половите роли, които доминират в различните микрообщности. Доведени до крайност, небалансирани и еднопосочни роли интензифицират рисковете, свързани със стабилизирането на дисфункционални когнитивни модели, емоционално отреагиране и/или девиантни стратегии за справяне, които в своята цялост усилват криминогенни и виктимогенни рискове Социално наложена полова роля на мъжа като груб, агресивен, доминиращ и безчувствен, а на жената – като манипулативна, обсебваща и властна, усилват криминогенни рискове и при двата пола.	Социално наложени роли на жената на подчиняема, всеотдайна, обгрижваща и следваща чужда воля, на неработеща омъжена майка и др. под. обуславят виктимогенни рискове за момичетата и зависимите от тях лица – деца и др.
Развитие: (ниво на емоционално развитие, компетентност и зрялост; когнитивно развитие; др.) ²¹	Ролята на емоционалната компетентност като риск за развитие на девиации в личностното формиране и реализация, и като криминогенен рисков фактор, е неизменна. Емоционалното развитие се случва в най-ранните етапи от детството и е ключово както за комуникативните умения, така и за развитието на емпатия. Способността за емоционално скачване и съпреживяване оказва значително влияние върху нагласите по отношение на противоправното поведение. Ако в ранното детско развитие се отчетат данни за безчувственост и/или проява на наслада от страданието на други живи същества, е вероятно да се усили рискът от стабилизиране на дисфункционално личностно развитие в по-късна	Нарушенията в когнитивното развитие и функциониране обуславят директен виктимогенен риск поради вероятността

²⁰ **Wilson, J.Q., & Herrnstein, R.J.** Crime and Human Nature. New York: Simon and Schuster, 1985. Въпреки че се раждат с равен агресивен потенциал с момчетата, момичетата се открояват като по-адаптивни и усвояват функционални социални модели без открита агресия, докато момчетата биват поощрявани да проявяват агресия (**Campbell, A.** Men, Women, and Aggression. New York, NY: BasicBooks, 1993). Вж. Приложение: Статистически данни.

²¹ Вж. Приложение: Етапи на детското развитие.

ТАБЛИЦА 2 ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО КРИМИНОГЕНЕН ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО ВИКТИМОГЕНЕН ФАКТОР
	възраст. Когато действат като криминогенен риск, нарушенията в когнитивното развитие понижават самоконтрола, затрудняват емоционалната регулация и пораждат дисфункции в поведенческите стратегии, като са следствие от затруднена когнитивна преценка. Хиперактивността и/или дефицитът на внимание са когнитивни нарушения, които в периода на подрастване интензифицират риска от противоправно поведение, тъй като обуславят прояви на инструментална агресия, враждебност и по-изразена антисоциална насоченост, но с влизането в зряла възраст този ефект стихва²².	от маргинализация от средата, затруднението в осмислянето на случващото се и по-забавеното психосоциално развитие.
Образование и психометричен интелект (PI)²³	Установена е пряка връзка между слабия успех в училище, бедния речников запас, примитивните разсъждения и деликвентното поведение ²⁴ . Неграмотността усилва действието на другите рискове.	Неграмотността усилва действието на другите рискове.
Взаимоотношения	При непълнолетните с асоциално поведение взаимоотношенията с връстниците са дисхромонични. Често нагласите към света, себе си и другите не кореспондират с тези на останалите. Това е условие за отхвърляне и допълнително фрустриране на рисковите деца, пораждащо асоциални и антисоциални прояви. Отхвърлените деца се сближават със себеподобни, което взаимно усилва и стабилизира девиациите им. При настаняване в корекционни институции (ВУИ и СПИ) сближаването е обективно обусловено.	Рисков фактор е прекомерно или продължително преживявано чувство за малоценност, за неразбиране от страна на връстниците и възрастните, воденето на затворен и антагонистичен начин на живот.
Нагласи: „състояние на готовност определена активност, обуславящо се от два фактора – потребността на	Изследвания върху моралните нагласи показват, че при непълнолетни извършители на престъпления в много по-голяма степен са засилени: - егоистичните нагласи за удовлетворяване на собствените нужди, без алтруистични преживявания; - занижени възможности за съпреживяване с жертвата; - изкривявания в интегрираните стратегии за разрешаване на трудни житейски ситуации през директно агресивно отреагиране. - Дисфункционални базови нагласи към света, себе си и другите: „светът е гадно	Виктимогенни са нагласи, обусловени от силни емоции на срам, гняв, болка, безпомощност, неадекватно и неоснователно преживяване за отговорност. Особено рискови са нагласи за самообвиняване, самоунижение, самонаказване, прекомерно завишени изисквания към

²² Byrd, Loeber, & Pardini. Understanding Desisting And Persisting Forms Of Delinquency: The Unique Contributions Of Disruptive Behavior Disorders and interpersonal Callousness, 2011.

²³ Показателят PI (интелект, измерван чрез психологични методи) не съвпада с понятието интелект (IQ=коefficient на умствено развитие), а представлява стандартизиран показател за изпълнение на специализирана тестова методика и обхваща широк спектър от способности (от музикален талант до логически и математически навици, включително мъдрост, интуиция, разсъдък и т.н.).

²⁴ Вж. изследване на Farrington, 1979, цит. по Баррол, К. Психология криминального поведения, 7. межд. изд., Санкт-Петербург, Прайм – ЕВРОЗНАК, Москва „Олма Пресс“, 2004.

ТАБЛИЦА 2 ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО КРИМИНОГЕНЕН ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО ВИКТИМОГЕНЕН ФАКТОР
субекта и съответната обективна ситуация ²⁵	място“; „в света, каквото и да направиш, все ще си прецакан“; „светът не трябва да съществува“; „светът е мой“; „другите“ са враждебни, злоупотребяващи, използващи, злонамерени, измамливи, безполезни, служат за задоволяване, представляват пречка и подлежат на премахване, „длъжни са ми“; самооценката е дефинирана от негативни, недооценъчни преживявания за собствените способности, свръхценностни нагласи за собствените годности, достижения и стил на поведение.	себе си, жертвоготовност и подчиняване пред чужда воля без яснота в името на какво се правят тези отстъпки. Детето преувеличава значимостта на другите и подценява собствената си значимост. Липсват умения за разпознаване на собствени желания и отстояване на собствена воля. Детето може да смесва представите си за грижа, внимание и любов с насилие, злоупотреба и увреждане, ако взаимоотношенията му с родителите и задължените да се грижат за него лица са дефинирани от насилие и враждебност. Продължителното действие на тези състояния предизвиква несъзнавано вярване за заслуженост, нормалност или безалтернативност на жертвената позиция и развиване на нагласи за нейното позитивизиране и извличане на вторични ползи – толерантност към насилието.
Социална идентичност - чувство за принадлежност към средата ²⁶	Чувството за принадлежност към средата се формира в ранните етапи от детското развитие и е пряко следствие от стила на родителстване и емоционално скачване между значимите възрастни и детето. Произлизащите от това базисно чувство рискови фактори е вероятно да се интензифицират при деца, чието чувство за принадлежност към средата не е стабилно и/или се отличава с несигурност. Децата без стабилна социална идентичност и идентификация със семейната среда са много по-склонни да се идентифицират изцяло с групата, към която принадлежат, съответно стават много по-податливи на влиянието на груповите процеси. През юношеството нестабилната социална идентичност поражда понижено самочувствие, което е предпоставка за девиации в поведението и усилва влиянието на криминогенната референтна среда. Груповата криминализация протича много бързо и бързо се стабилизира.	В ранното детство е по-вероятно нестабилната социална идентичност да се презентира като виктимогенен риск – повишена тревожност, несигурност, затруднена адаптация.

²⁵ Манев, Димитър. Психологически, интердисциплинарни и мултиплициращи аспекти на пенитенциарната система. Цит. съч., с. 48. Вж. Приложение: Тактики на разпит според структурата на базовите убеждения и потребностите на детето, особеностите на микросоциалните рискови фактори и мотивационния механизъм на деянието.

²⁶ Вж. Приложение: Тактики на разпит.

ТАБЛИЦА 2 ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО КРИМИНОГЕНЕН ФАКТОР	ДЕЙСТВИЕ КАТО ВИКТИМОГЕНЕН ФАКТОР
Самоидентификация	Усещането за собствена личност, значимост и място в обществото започва да се формира в ранното детство. В най-значима степен се проявява като рисков фактор в юношеството, когато се представя в търсене на социална среда извън семейната, в която личността да функционира и с която да взаимодейства. От друга страна, девиациите в самоидентификацията биха могли да интензифицират и криминогенен риск. Един от често срещаните примери е свързан с по-лесното впечатляване на дисфункционални модели при лица с девиации в и/или нестабилна самоидентификация. Дете, което все още няма ясно изградена самоидентификация, е склонно към интроекции и припознаване на черти, налични в авторитети от социалната среда, които се интернализират и стабилизират в собственото психично – нагласи, ценности и/или на ниво поведение. Изключително значим за юношите и тяхното поведение фактор е необходимостта им да се впишат и да се идентифицират с връстниците си²⁷.	В случай че в периода на юношество и израждане на усещане за собствена идентичност, се случат нестабилност, затруднения в процеса на скачване с околните, трудно намиране на среда и/или неприетост от средата, която отправя негативни послания към юношата, е вероятно да настъпят девиации в самоидентификацията, които да интензифицират виктимогенни рискове – юношите с нестабилна самоидентификация биха могли да са обект на тормоз и/или злоупотреба.
Употреба и злоупотреба с психоактивни вещества (ПАВ)	Макар да си приличат с алкохолизма и наркотичната зависимост на възрастните, тези отклонения при децата имат качествено различно отражение поради неукрепналостта и неразвитостта на тялото с произтичащата от това неустойчивост на нервновегетативните процеси. Те пораждаят както органични и функционални смущения, така и психосоциални, при значително по-голям здравен риск. Тази злоупотреба води до психична деградация, необратими разстройства на психичната дейност независимо от развиването на абстинентен синдром. Тя винаги провокира антисоциалност, която може да се прояви и като общественоопасно поведение, и като себепоставяне в риск от претърпяване на престъпно посегателство.	
Етнос²⁸	Етническата принадлежност не е самостоятелен рисков фактор. Изследванията не подкрепят макростереотипни вярвания за драстично по-силна криминогенност на определна етническа група.	В съчетание с негативни макросоциални стереотипи етносът може да повиши виктимогенната уязвимост на децата от етническа група, за която съществува предразсъдък, че е по-„оправдано“/„разрешено“ да бъде агесирана.

²⁷ **Yavuzer et al.** The Role of Peer Pressure, Automatic Thoughts and Self-Esteem on Adolescents' Aggression“ – In: *Eurasian Journal of Educational Research*, 14(54):61-78, 2014.

²⁸ Вж. Приложение: Ромска етническа общност.

2. ВИКТИМИЗАЦИЯ И КРИМИНАЛИЗАЦИЯ НА ДЕТСКОТО ПОВЕДЕНИЕ: ДЕЙСТВИЕ НА РИСКОВИТЕ ФАКТОРИ

Ива Пушкарлова

Действието на рисковите фактори зависи изключително от индивидуалната реакция на детето, повлияна от представите му за неговата собствена личност и за света, в който живее. Възприета законова и правосъдна теза е, че преди пълнолетие тези възприятия са неустойчиви, несъгласувани, често противоречиви, потенциално недоверливи и неадекватно интерпретирани като поведенчески детерминанти. Те са продукт на непълнота и недостатъчност на житейския опит, които правят детето уязвимо.

2.1. Действие на рисковите фактори през обяснителната парадигма на теорията за издържливостта (*resilience theory*)²⁹

Когато в съдебната практика се обсъждат криминогенни рискови фактори, акцентът изглежда се поставя с по-голяма готовност върху отрицателните влияния на външния свят, а при изследване на виктимогенните фактори интересът се съсредоточава върху способността на детето да ги посрещне и отрази.

Дали едно обстоятелство или ситуация ще се прояви като криминогенен или виктимогенен фактор зависи от издържливостта на детето. Това е неговият **положителен личностов ресурс, който му позволява да прави адекватен и съобразен с обществената норма поведенчески избор в мултирискова ситуация.**³⁰

Ресурсът е силно променлива и ситуативно детерминирана величина. Конкретно необходимият ресурс за справяне с конкретна рискова ситуация зависи от вида, величината и структурата на конкретно действащите **първични рискови фактори**. Той е функция преди всичко от възрастта и е най-нисък след раждането. Естественото биологично, интелектуално, психично и нравствено развитие и богатите, разнообразни и позитивно протичащи процеси на социализация предполагат постоянното му увеличаване. Когато той расте, намалява уязвимостта на детето на вредни социални въздействия.

Минимално необходимият ресурс за справяне с риска позволява на детето да го разпознае и конфронтира, като формира реакция на отхвърляне, избягване или

²⁹ Терминът *resilience* (психологическа устойчивост срещу въздействия, издържливост) е въведен от френския психиатър, етнолог, невролог и детски психоаналитик Борис Сирюлник (Boris Cyrulnik) и се отнася до възможността на личността да преработва и интерпретира травми (краткосрочни или дългосрочни, като например домашно насилие), без да намалява себевалядирането си като човешко същество и без да изгражда трайни негативни нагласи към обкръжаващия свят и другите в него, като след преживяване на негативния опит запазва чувството за смисъл, себестойност и уважение към живота като своя устойчива личностна характеристика. Повече за теорията вж. **Cyrulnik, B.** Talking of Love: How to Overcome Trauma and Remake Your Life Story, Penguin Books Ltd, 2005; **Cyrulnik, B.** Resilience: How Your Inner Strength Can Set You Free from the Past. Penguin Books Ltd (London), 2011.

³⁰ Наличието на ресурс обуславя активно и инициативно поведение, устойчива игривост, жизнерадостност, общителност и самоувереност, както и готовност за сътрудничество с околните, експериментиране с умерено поемане на рискове и търсене на помощ при затруднение - вж. изследване на **Murphy & Moriarty** (1976), цит. по Баррол, К. Цит. съч.

неутрализиране, която е съответна на приложимите към ситуацията обществени (и законови) норми (конструктивна).

Обобщените хипотези, описващи реакцията на детето към рисковите ситуации според наличието на ресурс, са описани в Таблица 3.

ТАБЛИЦА 3	ПРИЗНАЦИ НА РЕСУРСА		
	ДОСТАТЪЧЕН	НЕДОСТАТЪЧЕН	
		Частично достатъчен за разпознаване на риска	Напълно недостатъчен
Поведенческа реакция на детето	Конструктивна: детето разпознава риска и го конфронтира адаптивно - съобразно приложимите за ситуацията общо-установени правила.	Отклонение в посока обществена опасност: детето разпознава риска, но го конфронтира по кризисен дезадаптивен начин, който нарушава приложима норма. Продължителното и повтарящото се (рецидивиращо) отклонение задълбочава криминогенния ефект на риска. Отклонението е общественоопасно, когато формално нарушава забрани по НК.	Виктимно отклонение без обществена опасност: детето не разпознава риска и не го конфронтира, а понася отрицателното му въздействие без да формира реакция и без стратегии за справяне с вредите.
Рискът е:	Неутрализиран	Реализиран като криминогенен	Реализиран като виктимогенен

Колкото детето е по-невърстно и по-слабо образовано, в колкото по-трайни, многобройни и разнообразни физически и емоционални лишения е живяло, толкова по-затруднено е да разпознава свойството и значението на рисковите фактори, особено ако са многобройни или интензивно действащи. До навършване на пълнолетие ресурсът е по презумпция недостатъчен и поради това детето не носи пълна отговорност за поведението си и не упражнява лично всичките си права по начина, по който това правят възрастните.

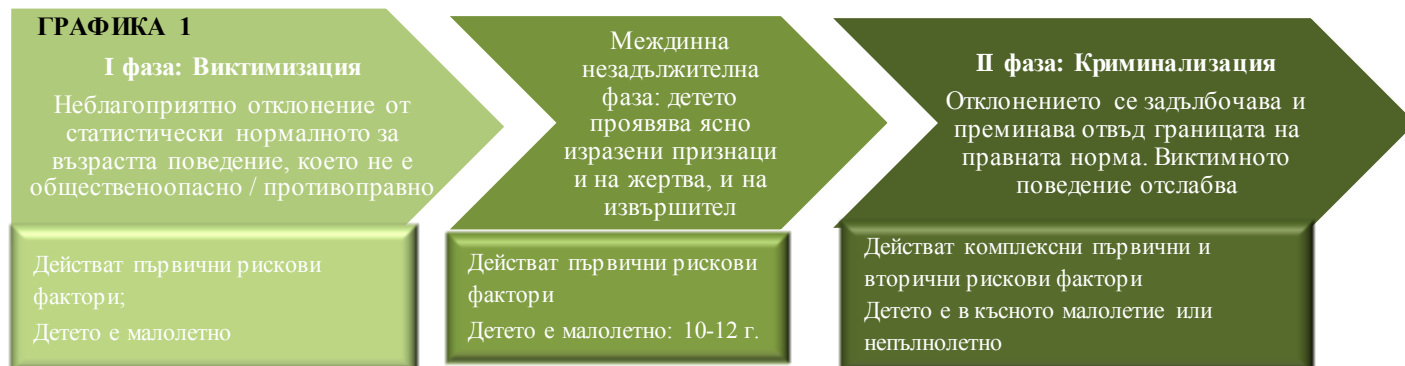
С порастването на детето и придобиването на житейски опит действието на рисковете преминава от преобладаващо виктимогенно към криминогенно. Първите отрицателни отклонения са първите опити на детето да преодолее рисковата среда като цяло. Оттук следва, че **рисковете по принцип първо се проявяват като виктимогенни**.

Посоката на действие на факторите на средата, когато престъпната ситуация включва пострадали и извършители, изложени на еднакви рискови фактори, по отношение на всеки от участниците при равни други условия се определя от съотношението на ресурса между тях. **Лицето с по-голям ресурс по-лесно влиза в ролята на извършител спрямо лицето с по-слаб ресурс.**

2.2. Виктимизация и криминализация

Комплексният анализ на наказателните и възпитателните дела показва **процес на верижно взаимно пораждане и осъществяване на рискове**, който протича по типичен

начин при деца, продължително изложени на рискови ситуации. Той се разделя в две фази, представени на Графика 1.

Пример: класически признак за действие на първични рискове, е бягството. То обикновено започва като непосещаване на учебни занимания и обективира състояние на виктимност на детето. Ако се задълбочи, прераства в отпадане от училище, бягства от дома, закономерно присъединяване към асоциални референтни групи, агресивни прояви, безпризорност и други. Естественото развитие на процеса задълбочава отклонението, като води до прояви с обществена опасност и противоправност, а впоследствие и до престъпления.

Началото на криминализацията се свързва с изменения в ценностната система на детето, които постепенно се утвърждават в следните три направления³¹:

- 1) засилва се интересът към престъплението като средство за задоволяване на отделни личностни потребности;
- 2) формиране на илюзорна представа за неограничените възможности за прикриване на извършеното престъпление;
- 3) усвояване на някои от маниерите за извършване на престъпление, дори заучаване на някои форми и средства за реализиране престъпния замисъл, като се утвърждава съзнание на безнаказаност.

Според степента, в която противоправните стратегии са интегрирани в поведенческия модел (степен на криминализация) непълнолетните правонарушители могат условно да се класифицират в четири групи³²:

- 1) случаен тип – проявата е инцидентна и ситуативна;
- 2) социално неустойчив тип – проявата не е еднократна, но липсва системност и свързаност с други подобни на нея;
- 3) престъпно заразен тип – общественоопасните прояви са системни, стереотипизирани, свързани в оформящ се поведенчески модел, възможни са елементи на ескалация;
- 4) устойчив тип – детето е трайно приобщено към престъпен начин на живот.

Процесът на виктимизация и криминализация се управлява от рискове с комплексно и всеобхватно действие върху цялостното поведение и светоглед на

³¹ Манев, Димитър. Цит. съч., с. 94-95.

³² Пак там.

детето в периоди на възрастови преходи, в които по принцип се изгражда неговата личност като цяло. Поради това **и двете фази се характеризират с устойчивост на отклонението**. Изолирани девиантни прояви не са признак на процеса, а следствие от естествения ход на човешкото развитие в съответната възраст.

Този извод се потвърждава и от обстоятелството, че **както противообществените, така и престъпните прояви на децата, отразени в изследваните дела, представляват част от множества**. При всички изследвани случаи престъплението е предхождано от история на отклоняващо се поведение с постепенно или скокообразно нарастване на обществената опасност и конфронтацията с обществените норми. Много често при изследване на съдимостта на детето и моделите на поведението му се събират доказателства за извършени от него деяния, сходни с процесното, за които то е подведено под наказателна отговорност в самостоятелни производства или за които вече са му налагани възпитателни мерки или наказания.

Обичайно е срещу дете-извършител на престъпления да се водят успоредни наказателни дела за еднотипни деяния, тъй като криминализацията се отразява на цялостния модел на поведение, а не на отделни прояви³³. Оттук следва, че рисковата среда обуславя неинцидентност на отклонението и води до интегрирането му в светогледа на детето като нормална житейска практика. Поради това в подобни случаи е много честа съдебната констатация за трайни престъпни навици, въпреки че преходният характер на възрастта не предполага такъв извод.

Скоростта и вътрешната динамика на виктимизацията и криминализацията зависи от **причинната връзка между първичните и вторичните рисковите фактори**, която определя и отношение на **взаимно усилване** при количествено натрупване на фактори, продължителност на действието на някои от тях или особена интензивност на проявлението им в действителността. Това взаимодействие се потвърждава и от съдебната практика. Неговият израз е **по-бързото протичане на криминализацията**, която може да се развие скокообразно, при силно занижени възможности на детето да ѝ се противопостави или да я управлява.

Отпадането на първичните рискове прекратява действието на вторичните. Тази зависимост се разколебава само когато рискът, създаден от вторичните фактори, се е осъществил и е създал необратимо положение.

Пример: възникване на съдимост за детето поради извършени от него престъпления. Осъждането (вторичен рисков фактор) е осъществен комплексен риск от криминализиране (формиран от система първични рискови фактори), който определя отрицателно елементи от правния статус на децеа, обуславя риск от задълбочаване на криминализацията (усилва действието на първични рискови фактори, ако все още са налице) и от социално отпадане и изисква усилия за заличаване на правното му значение в бъдеще.

При виктимогенните рискове необратимите състояния са свързани с причиняване на дългосрочни или пожизнени разстройства на биологичното и психичното функциониране и личностовата диференциация.

³³ Вж. напр. н.о.х.д. № 1255/2009 г.; н.о.х.д. № 5118/2009 г.; н.о.х.д. № 6049/2009 г.; н.о.х.д. № 7183/2009 г.; н.о.х.д. № 10739/2009 г. и н.о.х.д. № 13740/2007 г. на СРС; ч.н.х.д. № 256/ 2007 и н.о.х.д. № 350/ 2005 на РС-Севлиево; н.о.х.д. № 5653/2006 на РС-Варна. По данни от годишните Доклади на прокуратурата рецидивът сред непълнолетните е около 4% (2012 г.), 4.5 % (2013 г.). За по-късни периоди липсват данни.

ТАБЛИЦА 4: ПРИМЕРИ

ГРУПИ РИСКОВЕ	СИМПТОМИ НА ВИКТИМНА РЕАКЦИЯ	ГРАНИЧНО ПОВЕДЕНИЕ	ОБЩЕСТВЕНООПАСНА РЕАКЦИЯ
Семейни, свързани с лишеност/ насилие	Изоляция и отчуждение от околните. Склонност към автоувреждане и суицид При насилие: интензивно преживяване на вина. При сексуално насилие: интензивно преживяване на срам и вина. Депресия, суицидно и самонараняващо поведение, страх от възрастните, очакване за насилие, разсеяност, постоянна отстъпчивост, нарушения на храненето, свързани с гладуване, връщане към поведение, характерно за по-малки деца (регрес) Индивидуално скитничество. Немарливост към потребностите на тялото от хигиена и храна. Доминира стремеж за бягство и скриване.	Бягство. Затихва интензивното преживяване на вина. Доминира гняв и мотиви за отмъщение. При сексуално насилие: доминира желание за сексуално насилване на друго	Агресивни прояви, хулиганство, сексуално насилие
		Агресивност, лъжение, недоверие и враждебност към възрастните и към авторитетите (вкл. държавните органи)	Кражби, грабежи, присвояване на вещи, измама
		Групово скитничество. Доминира стремеж към отхвърляне и конфронтиране на норми.	Хулиганство, престъпно сдружаване на основата на асоциални ценности (дискриминация)
	Пасивна просия. Манипулативна просия.	Агресивна просия. Външна имитация на труд.	Грабеж, изнудване
	Проституция. Рядко инициативна. Изтласкване на преживяванията. Синдром на загуба на идентичност. Травматична хомосексуалност.	Безразборно инициативно полово поведение. Половият акт се преживява като овладяване, контрол и доминиране. Ако детето проституира, позитивира проституцията като форма на автономно поведение и стратегия за справяне.	Физическо и сексуално насилие над други, въвличане в трафик на хора в ролята на експлоататор.
	Приобщаване към девиантни групи в ролята на жертва.	Приобщаване към девиантни групи в ролята на лидер/със стремеж да се подражава на лидера	Престъпно лидерство.
Криминално семейство/ криминална приятелска среда	Липсва изцяло виктимна фаза. Ранната криминализация е съчетана с елементи на виктимност - безкритично извършване на общественоопасно деяние при вътрешно преживяване за трагична безалтернативност поради убеждение, че при съпротива ще настъпи по-тежко увреждане и винаги под решаващ натиск и по инициатива на външен фактор на насилие; преживява се вина - които постепенно стихват и преминават към инициативно извършване на престъпление, често в група, отново при вътрешно преживяване за безалтернативност, създадена от средата, но без преживяване за вина. Често се преживява удовлетворение от „успешно“ преодоляване на лишение или озлобление към микросоциален фактор, натоварван с отговорността за лишението.		
Употреба на ПАВ в микросреда	Злоупотреба с ПАВ като част от механизма на психологическото бягство. Индивидуална злоупотреба. Преживява се срам и вина.	Злоупотреба с ПАВ като външна демонстрация на сила, зрялост, превъзходство. Имитира се моделът на лицето или групата, от който е усвоена злоупотребата. Групова злоупотреба. Преживяване на усещане за контрол.	Групово престъпно разпространение на наркотици. Стремех за статусно израстване в групата като проява на еманципация.

Виктимологичният анализ потвърждава, че децата страдат предимно от престъпления в семейството, произхождащи от две групи рискове – лишения (липса на

родителска грижа) и злоупотреба, в която преобладават елементи на сексуално насилие и експлоатация, приобщаващи детето към несвойствени роли на партниращ възрастен.³⁴

„Непълнолетната престъпност е характерна с липсата на трайно установен престъпен поведенчески модел и престъпна специализация, поправимост на дееца и силна пряка индивидуална връзка с факторите на непосредствената среда, в която деецът живее“³⁵. Тя поддържа устойчив криминологичен профил с постоянен дял от 10-11% от общата престъпност³⁶ независимо от различни кризисни процеси в обществото, който предвид високата ѝ разкриваемост (над 90% при обща средна разкриваемост за пълнолетните 42-48%) е относително скромен. В структурата ѝ преобладават корисни престъпления – кражби и грабежи. Относителният дял на престъпленията против реда и общественото спокойствие – основно хулиганство - е по-висок, отколкото при пълнолетните, а тежките умишлени престъпления са основно убийства, телесни повреди, грабежи и сексуални престъпления³⁷.

Общественоопасното поведение на малолетните формира дял от 3-4% от общата престъпност³⁸.

Общият престъпен натиск върху българското общество намалява устойчиво през последните десетилетия. И в двата сегмента на криминалното поведение на подрастващите обаче темповете са по-бавни в сравнение с пълнолетното население³⁹.

3. МОТИВАЦИОНЕН МЕХАНИЗЪМ НА ВИКТИМНОТО И ОБЩЕСТВЕНООПАСНОТО ПОВЕДЕНИЕ: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА РИСКОВИ И ОТКЛЮЧВАЩИ ФАКТОРИ

Ива Пушкарлова, Димитър Манев

Отключващи фактори са онези конкретни обстоятелства, елементи от конкретната рискова ситуация, при поява на които детето пряко преминава към виктимно поведение или извършва конкретно общественоопасно деяние. В съдебната практика те се възприемат като конкретните поводи, причини и условия за конкретното деяние, намиращи се в пряка причинна връзка с вземането на решението за извършването му и за

³⁴ Вж. Приложение: Статистически данни.

³⁵ Пушкарлова, Ива. Анализ на прилагането на Наказателния кодекс и оценка на изпълнението на Концепцията за наказателната политика за 2010-2014 г. София: Естат, 2019, с. 183.

³⁶ По-сериозна динамика разкрива периодът 2009-2010 г., когато делът варира между 8% и 14%. Анализ на събраните чрез ЕИСПП данни, идентифициране на ключови криминогенни фактори и тенденции и дефиниране на актуалната картина на криминологичната среда, ДЗЗД „Глобал Иконометрика“, С., 2018, с. 340.

³⁷ Вж. Приложение: Статистически данни.

³⁸ Анализ на събраните чрез ЕИСПП данни. Пак там.

³⁹ Пак там.

избора на начини и средства, а много често – и в насочването му към конкретен предмет (вкл. пострадад).

Процесите на вземане на това решение се обозначават като **мотивационен механизъм** на деянието, а поведението, в което се обективира самото деяние – като негов **изпълнителски механизъм**. Мотивационният механизъм - който в практиката много често се идентифицира само с последния му етап на вземане на решение за извършване на поведение с определени признаци - се задвижва при поява на потребност и включва етапите на нейното осъзнаване, свързване с целеполагане, борба на мотиви и вземане на решение.⁴⁰

Потребностите

представяват отражение на зависимостта на личността от материалните условия на живот и от нейните жизнени дейности като биологичен и социален индивид. Те са универсални, присъщи на всяка личност и сами по себе си не регулират връзките на поведението с ценностна система, т.е. не го определят като положително или отрицателно. Това е резултат повече от деформации в избора на начини и средства за задоволяването на потребността, произтичащи от деструктивни изменения у личността на жертвата или правонарушителя, а не от самата потребност.

Потребностите, които се включват в механизма на престъпното поведение на извършителите, се отличават с изместване на центъра на тежестта по посока на удовлетворяване на материални, нарцистично-хедонистични или

Общественоопасни механизми за задоволяване на основни потребности: примери

Определяща за личността е **потребността от сигурност** (безопасност, закрила, структура, ред), която може да обуслови престъпления на привидна или прекомерна самозащита или подчинени на неадекватен мотив за контрол и сигурност, изхождащи от инстинкта за самосъхранение.

Ако потребностите от сигурност са относително задоволени, според йерархията на Маслоу възникват **потребностите от принадлежност, привързаност и любов**. Когато те не са задоволени (напр. поради честата смяна на местоживеенето, постоянно пътуване, откъсването от дома и семейството), човек остро чувства липсата на приятели, партньор или деца, самота и отхвърляне и става уязвим на рисковете на груповата престъпност. Привлекателността да принадлежиш към група, в която се чувстваш приет и разбран, преодолява страха от наказанието, особено ако участието носи лична полза. Мотивът за престъпното поведение може да бъде солидарност към останалите членове, при което деецът сам подчинява волята си на груповите изисквания.

Потребността от самоуважение, уважение и личностна значимост е силен мотив за разнообразни престъпления. Задоволяването ѝ поражда самоувереност и усещане за полезност, а неудовлетворяването ѝ - непълноценност, водеща до обезсърчаване и компенсаторни прояви с възможен общественоопасен характер. Те са по-вероятни при групов натиск. Престъпно деяние, което осигурява на дееца приемане и уважение от референтната група, се извършва с повече готовност, тъй като човек се обръща към своята група като към източник на ориентация в действителност.

Потребността от **себеактуализация**, самоосъществяване, разгръщане и пълно използване на способностите, може да мотивира престъпления на авантюра и риск, експериментирание и проверка на собствените възможности, съизмерване с авторитет и др.

Източник: Манев, Д., Цит. съч., с. 49 и сл.

⁴⁰ Подробно за мотивационния механизъм на престъплението, вкл. при престъпления на бездействие, вж. Петрова, Цветана. Престъпно бездействие. София: Сиела, 2018, с. 44-137. Вж. още Стойнов, Александър. Наказателно право. Обща част. София: Сиела, 2019, с. 197-198. Вж. още Приложение: Тактики на разпит.

нарцистично-самоутвърдителни потребности, аморалност на много от тях в резултат на престъпен начин на живот, удовлетворяване на потребностите по общественноопасен начин или независимо от причиняването на общественноопасни вреди, наличие на неистински потребности, чието удовлетворяване води до деградиране и разпадане на личността⁴¹.

Подобни са нарушенията и при жертвата, но механизмът е **най-често свързан с подмяна на нейните потребности с чужди** и следване на стратегии за тяхното задоволяване, които я увреждат и които тя не избира автентично. Зависимостта от фактори извън волята ѝ доминира във виктимния мотивационен механизъм.

Мотивите са движещата сила на личността за удовлетворяване на определената потребност чрез определянето на целта, начините, средствата и условията за постигането ѝ. Характерно за мотивите е, че те не само подбуждат и насочват дейността на човека, но са и носители на определен субективен смисъл на неговите постъпки и действия. При формирането на мотивите, водещи до правонарушения, значение има степента на изграденото правосъзнание на лицето. Потребностите и мотивите на правонарушителя са много динамични, което оказва влияние върху проучването, анализа и корекционното въздействие върху личността на правонарушителя.

Значението на отключващите фактори за мотивационния и изпълнителския механизъм на деянието при децата е по-голямо, отколкото при възрастните, поради по-слабата въздържаща и регулираща роля на волевите задръжки. Поведението на децата е по-силно зависимо от ситуационни фактори, мотивационният механизъм се развива по-бързо, а изпълнителският по-лесно ескалира. Мотивационният процес е непълен и изменчив, което може да направи действията недообмислени, импулсивни и неадекватни на ситуацията.

Причините за това произтичат от обусловените от възрастта разлики с възрастните.

При пълнолетните мотивацията се определя предимно от ценностната система, която не е напълно развита у подрастващите. При децата социалнопозитивните ценности съжителстват със социалнонегативните, като никоя от двете групи не е пълноценно личностно интегрирана. Юношеството, но и голяма част от малолетието, се характеризира с неравномерно и противоречиво развитие, през което детето се превръща във възрастен, без да достига биологична, психична и социална зрелост. Характерни за него са емоционалната възбудимост и ранимост, спонтанност, засилващ се с възрастта стремеж към самостоятелност и самоутвърждаване, различна и не винаги балансирана склонност към социално експериментирание. Взаимоотношенията при непълнолетната личност са от особена важност, но не винаги са съобразени с моралните предписания. Социалният живот на детето е сравнително ограничен и лишен от осъзнати и преживелищни представи за голямото разнообразие от човешки взаимоотношения, социални ситуации и последици от дадено поведение. Личността се намира в процес на оформяне и все още не може да осигури цялостна рефлексия на собствената дейност и непрекъсната самоидентичност по

⁴¹ Манев, Димитър. Цит. съч., с. 49 и сл.

време на поведенческия акт. Поради тази неукрепналост на психиката и неизграденост на личността, поведението на юношата, включително и асоциалното, се отличава със своята маргиналност.

При нарушения във възпитателния процес могат да се развият устойчиви отрицателни свойства на личността, които да влияят върху оценката на конкретната ситуация и да насочват избора към противоправни или самоувреждащи варианти на поведение. Характерната за детето нестабилна или неоснователно завишена/занижена самооценка може да му попречи да поддържа активни и пълноценни връзки със социалната среда, както и да се съобразява с обществените претенции към своето поведение. Породеното от неблагоприятни социални контакти безсилие, включително и комплекс за малоценност, детето може да компенсира с невъздържаност и агресия или с отчуждаване и самоизолация.

Агресивните прояви на непълнолетните, които са типичната хипотеза на отклоняващо се поведение, са със силно подчертан ситуативен характер. Често те се извършват под влияние на силно емоционално напрежение или повлияност от психотропни вещества (главно алкохол), която при децата дестабилизира задръжките значително по-ефективно. Престъпният замисъл се формира много бързо, почти без борба на мотиви, като почти не се оценяват опасните последици, които могат да настъпят. Престъпленията се мотивират под силното влияние на ситуативното възникнало емоционално състояние и мотив с могъща доминантност, който може да е много преходен – желание да се защитят, да задоволят актуализирана (полова) потребност, да отмъстят, да се облагодетелстват, да помогнат. Непълнолетните трудно обясняват своето силно желание да извършват агресия, както и защо не са успели да се въздържат. Дълбоките причини за това безсилие, за трудностите при съзнателния контрол върху поведението типично са свързани с усвояването на негативни стереотипи, с крайни форми на негативизъм към другите хора, с протестност, с комплекс на малоценност, с недостиг на социален опит за конструктивно и адаптивно излизане от критични ситуации, с повишена внушаемост и неправилен избор на социални образци за подражание и идентификация.

4. ИНСТРУМЕНТИ НА ПРАВНАТА СИСТЕМА ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКОВИТЕ ФАКТОРИ: ДОБРИ ПРАКТИКИ

Ива Пушкарлова

Практиката по прилагане на закона е средство на държавата за управление на криминогенните и виктимогенните рискови фактори, което може да ги потисне и изключи или да ги усилва и да породи нови. „Способни да изменят съществени елементи от структурата на личността, нейните ценностни ориентации и отношения са общественото мнение и институционалната намеса“⁴².

Част от специалния подход на правосъдието към децата като особена група правонарушители изисква компетентно отчитане на рисковете и рисковите фактори като обстоятелства с правно значение по конкретния случай.

Влиянието на рисковете (особено на вторичните) по конкретни дела се установява трудно, тъй като те усилват естествени за възрастта поведенчески колебания, които не разкриват отрицателно личностово развитие и при някои деца се проявяват по-натрапчиво поради индивидуални некриминогенни особености на личността им. Анализът на съдебната практика показва, че липсва устойчиво разпознаване на зависимостта между първичните и вторичните рискови фактори и на определени форми на отрицателно развитие на детето като вторични рискове, управляеми чрез въздействие върху първичните. Няма практика да се изследва конкретната връзка между негативното личностово развитие на детето и средата, в която то расте⁴³. В повечето случаи съдебната практика се задоволява с формална или генерализирана констатация за връзка, без да изяснява в какво се изразява. Тъй като тя не винаги разпознава рисковете извън контрола на детето, правораздавателната интервенция не винаги има положително корекционно влияние върху поведението му.

Санкционната реакция на държавата може да бъде вторичен рисков фактор, ако:

- има несъразмерно укорително-санкционен уклон;
- се солидаризира с обществен натиск за ранно приспособяване на детето към правилата ѝ;
- възпроизвежда нетърпимост към обичайните за детската възраст отклонения като елементи от обществена култура на незачитане на детето като член на обществото с особени потребности.

Такава несъобразена с влиянието на рисковете върху правонарушението съдебна реакция представлява риск за:

1. **Криминализация при деца с повече ресурс.** Санкцията се солидаризира с криминогенните рискове, обусловили правонарушението, и стабилизира отклонението на детето, ако то я възприеме като враждебна и вредоносна.

2. **Виктимизация на деца със слаб ресурс,** който държавната интервенция доизчерпва. Детето стабилизира жертвена позиция, без рецидив на правонарушения. Привидно изглежда, че държавната санкция е била успешна. Признаци, че това не е така, е развиването на скрити зад обществената норма отрицателни стратегии, увреждащи социалната и личностовата реализация и междуличностните взаимоотношения на детето, в които то взаимодейства с другите като жертва: отпадане от училище, образователни провали и др. Ако ресурсът му се повиши, то възпроизвежда насилническият модел спрямо по-слаби от него.

⁴² Манев, Димитър. Цит. съч., с. 51.

⁴³ Вж. Приложение: Тактики на разпит според структурата на базовите убеждения и потребностите на детето, особеностите на микросоциалните рискови фактори и мотивационния механизъм на деянието.

Основната преценка, която компетентният орган следва да направи, е дали дадено поведение на конкретно дете във възрастов преход е нормално за него или представлява отрицателно отклонение, породено от първични рискови фактори и представляващо вторичен рисков фактор. Тази преценка пряко отговаря и на въпроса и дали извършеното е общественоопасно, ако са налице съмнения, и дали тази обществена опасност е неголяма по смисъла на чл. 61 НК, ако са налице съмнения.

ТАБЛИЦА 5 ОТРИЦАТЕЛНА ПРАКТИКА	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ПРАКТИКА
Примери за рискова ситуация: Изоставяне на детето/смърт на родителите при бездействие на компетентните институции, в резултат на което то се интегрира в престъпна референтна среда Дете не ходи на училище, тъй като родителите му са неграмотни и семейната среда го лишава от образователни стимули, възпитавайки го да избягва и да се страхува от досега с образователни институции Дете под 16 г. полага тежък за възрастта му физически труд по строежи, в заведения и търговски обекти, за да се издържа⁴⁴. Дете е прекъснало образованието си, за да работи. Нагласа да се преувеличава контролът на детето върху вторичния риск – бягство, агресивни прояви, хулиганство и др. - като форма на негово автентично поведение което то е могло да избира, а не като стратегия за противодействие на първичен рисков фактор. Възможно е детето да няма реален контрол върху вторичните рискове, ако представляват пряка и неизбежна за него последица от влиянието на първичните, вкл. ако капацитетът му за справяне е незначителен. Тъй като връзката между групите рискове не се изследва, не може да се достигне и до извод за избираемостта на поведението на детето в рисковата среда. Оттук: - определени първични рискове изобщо не се разпознават като такива. Например: дискриминация на детето по етнически, икономически/друг признак. - вторичните рискове не се разпознават като обстоятелства с правно значение или се преценяват във вреда на детето като: • отегчаващи обстоятелства; • елемент от предпоставките за санкционна интервенция.	
	Вторичните фактори се разпознават като смекчаващи обстоятелства Рискове извън контрола на детето се ценят като: - смекчаващи обстоятелства; - неутрални (неотносими) обстоятелства; - основания за оттегляне на наказателна интервенция, съответно насочване на случая към закрилния сектор, тъй като обосновават приложението на институт за изключване или освобождаване от наказателна отговорност (чл. 9, ал. 2 НК, чл. 61 НК, чл. 13-16а НК и др.). ---- Р № 8359/2018 г. по адм. д. № 5152/2017 г., V отд. на ВАС: АдмС-Видин отменил полицейска заповед за задържане на непълнолетен по чл. 72 (1) ЗМВР. „Решението е правилно. Задържането на непълнолетното дете, заведено и накарано от баща си да товари незаконно отсечените дърва, не допринася с нищо за постигане на целите на принудителната административна мярка „задържане за срок до 24 часа“. При преценка дали наложената мярка е съразмерна, „възрастта на задържания и ролята на бащата е следвало да бъде отчетена, както и че са налице данни за съпричастие към престъпление, чиято обществена опасност не е значителна“. Задържането по чл. 72, ал. 1, т. 1 ЗМВР на „единствения непълнолетен измежду съпричастните към незаконната сеч засяга неговите права и законни интереси в значително по-голяма степен от най-необходимото за целта, за която се издава актът“. Р № 619/08.12.2011 г. по н. д. № 2737/2011 г., III н. о. на ВКС: „Непълнолетните обвиняеми не могат да бъдат поставени в по-утежнено процесуално положение в сравнение в пълнолетните“.

⁴⁴ Вж. напр. н.о.х.д. № 1255/2009 и н.о.х.д. № 5480/2009 на СРС.

ТАБЛИЦА 5
ОТРИЦАТЕЛНА ПРАКТИКА

Нагласи към детето да се прилагат критериите и категориите, относими към възрастните⁴⁵:

- отношението към миналата съдимост;
- интерпретацията на предходно налагани възпитателни мерки по аналогия с осъждане. Констатация за неуспешност на предходно наложените мерки има значение на аргумент в подкрепа на извод за „трайни престъпни навици“ или „лоши характеристични данни“, откъдето следва извод за необходимост от наказателна интервенция или нейното отегчаване. В този смисъл на възпитателните мерки се гледа като на вид съдимост, въпреки че нито законът, нито фактическите обстоятелства по повечето дела дават основание за заключението, че с тях се санкционира виновно противоправно и общественоопасно поведение.

- **презумпция, че непълнолетният разбира свойството и значението на извършеното и може да ръководи постъпките си**, каквато действа за пълнолетните, но не и за непълнолетните. Детето се привлича като обвиняемо и производството се развива без задължителна СППЕ за установяване на годността на детето да носи наказателна отговорност.

- **допустимост на извод за трайни престъпни навици**, какъвто по принцип не е възможен за ненавършили пълнолетие лица.

- **полагането на труд от трудово недееспособно дете се възприема положително** като проява на социална зрялост и трудови навици по аналогия с възрастните, а неработещото непълнолетно дете се характеризира с качеството „безработно“, което е относимо към трудовоправния статус на пълнолетен трудоспособен гражданин. Когато установи, че детето се труди, съдът не изследва характера на труда и условията за неговото полагане и заплащане, начина на наемане на работа и други значими обстоятелства.

Отпук съдебният отговор става непропорционално суров.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ПРАКТИКА

Ясно изразен **индивидуализиран специален подход към непълнолетните**, съобразен с възрастта и личната им ситуация:

- специални подходи при изследване на факторите за рецидив, ако детето е осъждано;

- отказ евентуално наложените в миналото възпитателни мерки да се ползва по аналогия с въздействието на минали наказания върху пълнолетен рецидивист.

Възпитателната мярка няма за автентично предназначение да влияе на самата среда, а на механизмите, по които детето взаимодейства с нея. Мярката може да породи ефект в рамките на възможностите на детето да управлява житейските ситуации, в които влиза. Успешността ѝ зависи от годността ѝ да намали зависимостта на детето от рисковете в средата, като увеличи ресурса му да ги преодолява. Колкото по рискова е средата, толкова по-слаб е контролът на детето върху нея и толкова по-неефективна е възпитателната мярка. Тя по принцип не може да се отрази на първичните рискови фактори, чийто ефект е по правило най-силен.

Добра практика е изследване на причините за неефективността на мярката⁴⁶.

- липса на презумпция относно годностите на детето да разбира свойството и значението на извършеното и да ръководи постъпките си. За установяването на тези годности **задължително се прави СППЕ** преди привличане на детето като обвиняемо⁴⁷.

- **недопустимост на извод за трайни престъпни навици**, направен по аналогия с пълнолетните.

- **полагането на труд от трудово недееспособно дете се интерпретира като форма на поробване** – мултирискова ситуация с висока рискова величина, която не само представлява неадекватен и опасен за здравето на детето начин на ангажиране и изчерпване на ресурсите му, но и грубо нарушава правата му, с което разстройва адаптацията му към правния ред и обществените норми.

⁴⁵ Между престъпността на непълнолетните и класическата пълнолетна престъпност съществуват качествени различия, които не допускат такава аналогия. Вж. **Пушкарлова, Ива**. Държавната реакция срещу общественоопасно поведение на дете. Законови режими за предотвратяване и противодействие след 2002 г. София: ИСДП, 2009.

⁴⁶ Анализи на практиката сочат, че неуспехът на предходни възпитателни мерки най-често се дължи на „неадекватни действия на компетентните органи по налагането им, изразяващи се най-често в неоправдана строгост или в търсене на закрилни ефекти“ – **Пушкарлова, Ива**. Съдебни практики по разпознаване и управление на криминогенните рискове – В: Рискови криминогенни и виктимогенни фактори при децата. Цит. съч., с. 112.

⁴⁷ **Решение № 89/07.04.2016 г. по н. д. № 15/2016 г. на ОС-Плевен** (докладчик Калина Филипова): По отношение на непълнолетния подсъдим РС приел, че по делото не се спори, че е могъл да разбира свойството и значението на деянието и да ръководи постъпките си. РС е „допуснал особено съществено нарушение на процесуалните правила, доколкото и на досъдебното производство, и пред първата инстанция не е назначавана и приобщавана СПЕ в този смисъл, като съдът се е произнесъл по въпрос, изискващ специални знания, които не се явява от неговата компетентност“.

ТАБЛИЦА 5 ОТРИЦАТЕЛНА ПРАКТИКА	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ПРАКТИКА
Р № 10156/02.07.2019 г. по адм. д. № 1358/2018 г., VIII отд. на ВАС: В заповедта за задържане по чл. 72(1), т. 1 ЗМВР изцяло липсват данни и мотиви, че лицето е непълнолетно.	

Доколкото правораздавателната реакция на държавата към отклоняващо се поведение на дете, особено когато съдържа санкционен упрек и принуда, е част от общите социални ориентири за детето, тя следва не просто да се подчинява на закона и да отчита индивидуалните особености на случая. Нейното възпитателно въздействие върху общата група на подрастващите е значително по-голямо, отколкото по отношение на възрастните, поради което към нея се поставят специфични изисквания за професионална специализация на държавните органи, съчетана институционална намеса, еднопосочна принципност, системност и последователност на въздействията, както и правилно разбиране и отзивчивост към възрастовите особености на детето.

5. ПРАВОМОЩИЯ НА ПРОКУРОРА ПО ОТНОШЕНИЕ НА ДЕЦА В РИСК ИЗВЪН СЪЩИНСКАТА ОБВИНИТЕЛНА ФУНКЦИЯ

Ива Пушкарлова

В редица ненаказателни нормативни актове в компетентност на прокурора са предвидени правомощия, с които той може да се намесва в защита на права на деца, по отношение на които действат рискове. Тези рискове представляват основанията за упражняване на правомощието, като в повечето случаи то е описано общо и се отнася до богато разнообразие от възможни фактически обстановки. Конкретизацията на основанията в конкретни рискови ситуации представлява мотивното съображение, в което прокурорът обосновава упражняването на правомощието.

В Таблица 6 тези правомощия са представени в обобщен вид.

ТАБЛИЦА 6 Риск	Процедура	Правомощия на прокурора	
		основание	правомощие
ЗАКОН ЗА ЗАКРИЛА НА ДЕТЕТО			
Международно отвлечане по смисъла на Хагската конвенция, 1980 г.	Глава Трета „А“: Връщане на дете или упражняване на правото на лични отношения по Хагската конвенция	чл. 22а	Участва в открито съдебно заседание пред СГС
Неправомерно прехвърляне по смисъла на Люксембургската конвенция, 1980 г.	Глава Трета „Б“: Признаване и допускане на изпълнение на решение на чуждестранен съд/друг чуждестранен орган за упражняване на родителски права и за възстановяване упражняването на родителски права при	чл. 22з	Участва в открито съдебно заседание пред СГС

ТАБЛИЦА 6 Риск	Процедура	Правомощия на прокурора	
		основание	правомощие
	неправомерно прехвърляне на дете, основаваща се на Люксембургската Европейска конвенция за признаване и изпълнение на решения за упражняване на родителски права и възстановяване упражняването на родителските права от 1980 г.,		
Загуба на родителска грижа	Чл. 26: Настаняване в семейство на роднини или близки, в приемно семейство или в социална или интегрирана здравно-социална услуга за резидентна грижа. Настаняването се извършва от съда, но до произнасянето му ДСП по настоящия адрес на детето извършва временно настаняване по административен ред.	Чл. 26 (2)	Прави искане до РС за настанителна мярка
Сериозна опасност от увреждане на развитието на детето поради насилие в семейството или въвличане във вредни радиопредавания или телевизионни предавания	Основанията за настаняването са: смърт/неизвестност на родителите, органичаване/лишаване на родителите от родителски права; трайно неоснователно неполагане на грижа за детето от родители/настойници/попечители или трайна невъзможност на тези лица да го отглеждат; сериозна опасност от увреждане на физическото, психическото, нравственото, интелектуалното и социалното развитие на детето поради насилие в семейството или въвличане във вредни радио/телевизионни предавания.	Чл. 30 (1)	Прави искане до РС за прекратяване на настанителна мярка при: разваляне на договора, изтичане на срока, взаимно съгласие на страните, отпадане на основанията, промяна на мярката за закрила или на обстоятелствата
Спешни случаи, в които е постановена закрилна мярка по чл. 11 от Конвенцията за компетентността, приложимото право, признаването, изпълнението и сътрудничеството във връзка с родителската отговорност и мерките за закрила на децата, 1996 г.			
Рискове, свързани с личните отношения на настанено извън семейството дете с родителите му	Чл. 33: Приемното семейство и семейството на роднини или близки са задължени да дават сведения на родителите за детето и да им съдействат за личните им отношения с него. Ако такива отношения са в интерес на детето, РС се произнася по техния режим с определение, което подлежи на обжалване по ГПК	Чл. 33 (2)	Обжалва определението на съда за режима на личните отношения
Дете в риск по смисъла на Пар1, т. 11 ДР 33Дет	Чл. 36д: Защита на дете-жертва по реда на Координционния механизъм при насилие	Чл. 36д (4)	Предприема мерки по 33ДН след сезиране от ДСП
Насилие или експлоатация, извършени от родител/от лице, на което са възложени грижите за детето/от лице, на което детето е поверено	Защитата се предприема след проучване на случая от мултидисциплинарния екип и съгласно предложения от него план за действие по реда на чл. 36г, ал. 1 3Дет. ДСП може да се обърне към прокурор за предприемане на мерки по отношение на извършителя по 33ДН. При данни за извършено престъпление ДСП изпраща сигнал до районната прокуратура за предприемане на мерки по отношение на извършителя по НК.	Чл. 36д (6)	Информира незабавно - при внасяне на преписката в съда - ДСП по настоящия адрес на детето и съответния работодател за незабавно отделяне на извършителя от детето, когато извършителят е лице, на което детето е поверено за грижи, защита, лечение или обучение на основание на съдебно решение/договор
ЗАКОН ЗА ЗАКРИЛА НА ДЕТЕТО – НАРЕДБА ЗА ПОЛИЦЕЙСКАТА ЗАКРИЛА			

ТАБЛИЦА 6 Риск	Процедура	Правомощия на прокурора	
		основание	правомощие
Детето е предмет на престъпление Непосредствена опасност за живота или здравето Опасност от въвличане в престъпление Детето е изгубено Детето е в безпомощно състояние Детето е останало без надзор (чл. 38 ЗЗДет)	Чл. 41 ЗЗДет, чл. 5 НПЗ: Полицейска закрила за срок до 48 часа Чл. 39 ЗЗДет: Мерките за полицейска закрила включват: 1. настаняване в специални помещения, без контакт с лица, общуването с които може да има вредно въздействие върху детето; 2. настаняване в социални услуги за резидентна грижа, като при необходимост бъде осигурена охрана; 3. връщане на детето при родителите му или при лицата, които полагат грижи за него.	чл. 5 (1), т. 6 НПЗ	Прави искане за предоставяне на полицейска закрила
ЗАКОН ЗА ЗАЩИТА ОТ ДОМАШНОТО НАСИЛИЕ			
Домашно насилие, довело до безпомощно състояние или зависимост от извършителя	Чл. 8: Издаване на заповед за защита	Чл. 8 (2)	Прави искане за образуване на производство за издаване на заповед за защита
ЗАКОН ЗА БОРБА С ТРАФИКА НА ХОРА			
Трафик на хора Поробване	Чл. 25: Предоставяне на статут на специална закрила на жертви на трафик на хора, които са изразили съгласие да сътрудничат за разкриване на извършителите, за срока на провеждане на наказателното производство, която включва: 1. предоставяне на разрешение за продължително пребиваване на територията на България за граждани на трети държави; 2. продължаване на престоя в приютите.	Чл. 27 (1) Чл. 27 (2) Чл. 30 (2)	Произнася се с постановление по искане за предоставяне на статут на специална закрила Произнася се незабавно по жалба срещу отказ за предоставяне на специална закрила Прекратява специалната закрила с постановление/ произнася се незабавно по жалба срещу прекратяване
ЗАКОН ЗА ПОДПОМАГАНЕ И ФИНАНСОВА КОМПЕНСАЦИЯ НА ПОСТРАДАЛИ ОТ ПРЕСТЪПЛЕНИЯ			
Пострадали и членовете на тяхното семейство, претърпели имуществени и неимуществени вреди от престъпления от общ характер, вкл. тероризъм; умишлено убийство; опит за убийство; умишлена тежка телесна повреда; блудство; изнасилване; трафик на хора; престъпления, извършени по поръчение или в изпълнение на решение на организирана престъпна група; други тежки умишлени престъпления, от които като съставомерни последици са настъпили смърт или	Чл. 6: Незабавно уведомяване на пострадалите от разследващите органи за: 1. възможностите им за достъп до медицинска помощ, за организациите, към които могат да се обърнат за безплатна психологическа помощ и подкрепа, както и за всякакъв вид специализирана помощ, които могат да получат; 2. правото им на правна помощ, органите, към които могат да се обърнат за упражняването му, условията и реда за предоставяне на безплатна правна помощ; 3. органите, пред които може да бъде подаден сигнал за извършеното престъпление, процедурите след подаване на сигнала и възможностите за действие на пострадалите при условията и реда на тези процедури; 4. органите, пред които може да бъде подаден сигнал при нарушаване на правата им от компетентния орган, действащ в рамките на наказателното производство;	Чл. 6 (3)	Наблюдаващият прокурор в хода на досъдебното производство следи за изпълнението на задълженията на разследващите органи за по чл. 6 (1) ЗПФКПП

ТАБЛИЦА 6 Риск	Процедура	Правомощия на прокурора	
		основание	правомощие
тежка телесна повреда	5. правата им в наказателния процес и възможностите за участието им в него; 6. органите, към които могат да се обърнат, за да получат защита за себе си и своите близки, условията и реда за получаване на такава защита; 7. органите, към които могат да се обърнат, за да получат финансова компенсация от държавата, условията и реда за получаването ѝ; 8. възможностите за защита на правата и интересите им, ако са чужди граждани, пострадали от престъпления на територията на Република България; 9. възможностите за защита на правата и интересите им, ако са пострадали от престъпления на територията на друга държава, и към кои органи могат да се обърнат в тези случаи.		
СЕМЕЕН КОДЕКС			
Разнообразни рискове, вкл. свързани със злоупотреба с родителската власт, придобивана чрез припознаване/осиновяване с цел експлоатация на детето, етническа асимилация и др.	Чл. 66: Оспорване на припознаване – прокурорът участва в съдебното заседание и дава заключение	Чл. 66 (6)	Оспорване на припознаването на детето в защита на обществения интерес чрез иск в едногодишен срок от узнаването
	Чл. 98: Осиновяване - прокурорът участва в съдебното заседание и дава заключение	Чл. 98 (1)	Обжалва решението на ОС по искане за осиновяване
	Чл. 105: Разкриване на информация за действителния произход на осиновения - прокурорът участва в съдебното заседание и дава заключение	Чл. 105 (2)	Протестира решението на ОС по предоставяне на информация
Разнообразни рискове в семейството	Чл. 106: Прекратяване на осиновяването	Чл. 106 (6)	Иска прекратяване на осиновяването в защита на обществения интерес
	Чл. 133: Ограничаване и лишаване от родителски права	Чл. 133 (1)	Иска образуване на производство
Рискове, произтичащи от действия на органа по настойничеството или попечителството или отсъствието на настойник/попечител	Чл. 161: Обжалване на действията на органа по настойничеството и по попечителството	Чл. 161	Обжалва действията на органа по настойничеството/по попечителството, както и отказа да се учреди настойничество/попечителство или да се вземат охранителни мерки по чл. 159 СК
НАКАЗАТЕЛНО-ПРОЦЕСУАЛЕН КОДЕКС			
Детето е пострадало от престъпление и не може да защити правата и интересите си в наказателното производство	Чл. 51: Предявяване на граждански иск от прокурора в полза на пострадалия, когато поради непълнолетие той не може да защити своите права и законни интереси	Чл. 51	Предявява граждански иск в полза на пострадалия
Риск от повторно виктимизиране, сплашване или отмъщение, поради възможен нов контакт с извършителя, от чието	Чл. 67а/чл. 417а: Уведомяване на пострадалия със специфични нужди от защита, когато: - обвиняемият наруши взетата мярка за неотклонение домашен арест или задържане под стража; - взетата мярка за неотклонение домашен арест	Чл. 67а Чл. 417а	Незабавно уведомява пострадалия

ТАБЛИЦА 6 Риск	Процедура	Правомощия на прокурора	
		основание	правомощие
престъпление детето е пострадало	или задържане под стража бъде отменена или заменена с подписка или гаранция; - осъденият е освободен.		
ЗАКОН ЗА ЗАЩИТА НА ЛИЦА, ЗАСТРАШЕНИ ВЪВ ВРЪЗКА С НАКАЗАТЕЛНО ПРОИЗВОДСТВО			
Рискове, произтичащи от съдействието, което детето или негов близък оказва на правосъдието по дела за тежки умишлени престъпления и организирана престъпност	Чл. 15: Предоставяне на специална защита в наказателното производство на участници/техни близки, които предоставят информация от съществено доказателствено значение по дело за тежко умишлено престъпление или организирана престъпност	Чл. 15 (2) и (4)	Наблюдаващият прокурор прави искане до окръжния прокурор за предложение за специална защита. Окръжният прокурор прави предложение за специална защита.

ДЕТЕ В РИСК (Вж. Глава първа)

ЖЕРТВИ НА НАСИЛИЕ / ЕКСПЛОАТАЦИЯ:
пострадали от домашно насилие, еднократно или системно посегателство от друг вид, поробване (трудова и сексуална експлоатация, просия, въвличане в престъпления, трафик на хора) и др.

ОЧЕВИДЦИ НА НАСИЛИЕ / ПРЕСТЪПЛЕНИЕ

**ОСЪДЕНИ НЕПЪЛНОЛЕТНИ, ВКЛ. ИЗТЪРПЯВАЩИ
НАКАЗАНИЕ**

ИЗТЪРПЕЛИ НАКАЗАНИЕ НЕПЪЛНОЛЕТНИ

**МАЛОЛЕТНИ И НАКАЗАТЕЛНОНЕОТГОВОРНИ
НЕПЪЛНОЛЕТНИ С ОБЩЕСТВЕНООПАСНО
ПОВЕДЕНИЕ**

**МАЛОЛЕТНИ И НЕПЪЛНОЛЕТНИ С
ПОВЕДЕНЧЕСКО ОТКЛОНЕНИЕ, КОЕТО НЕ Е
ОБЩЕСТВЕНООПАСНО**

**НАКАЗАТЕЛНООТГОВОРЕН НЕПЪЛНОЛЕТЕН
ИЗВЪРШИТЕЛ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ**

**Координационен
механизъм**

**ЗАКРИЛНА
МЯРКА**

СОЦИАЛНА УСЛУГА
Самостоятелно или
заедно със закрилна
мярка

Работа в семейството за
преодоляване на дефицити в
отглеждането на детето

Извеждане от семейството –
приемна грижа, резидентни услуги

Форми на консултиране и
психотерапия. Помощ при достъп
до здравеопазване

Подкрепа при защита на правата
пред институции и форми на
социално ориентиране

други

Щадящо участие в
наказателното
производство
(вж. Глава Втора)

Облекчена (адаптирана)
наказателна процедура
(вж. Глава Трета)

Права за защита =
задължения/правомощия
на прокурора независимо
от наказателното
производство
(вж. Глава Първа, р. 5)

ГЛАВА ВТОРА

ДЕТСКА ПЪТЕКА ЗА ДЕЦА, ПОСТРАДАЛИ ИЛИ ОЧЕВИДЦИ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ

1. ПРАВА НА ДЕЦАТА, ПОСТРАДАЛИ И ОЧЕВИДЦИ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ

Диляна Гитева

Правата на децата следва да бъдат зачитани във всички производства, в които те участват, независимо дали са извършители, жертви или свидетели на престъпление и принципът за най-добрия интерес на детето следва да е основен приоритет, надлежно включен и последователно прилаган във всяко действие, предприемано от властите спрямо децата, в това число и в правораздавателната сфера.

Правните процедури, свързани с осъществяване на наказателната отговорност на извършителя, могат да бъдат сложни, неразбираеми, застрашителни и често травмиращи за децата, които пряко са пострадали от престъпление или са били негови свидетели-очевидци. Поради това те винаги се нуждаят от специално отношение, което признава и зачита тяхната уязвимост и индивидуални потребности, обобщени в понятието „лична ситуация“¹.

Наред с това, достъпът до правосъдие и правото на изслушване са основни права и всяко дете следва да може ефективно да се ползва от тях.

Децата следва да получават достъпна, разбираема и изчерпателна информация относно техните права в производствата, в които участват, както и достъп до безплатно и висококачествено юридическо представителство за защита на техните права и интереси, особено когато съществуват съмнения за противоречие на интересите на детето и на лицата, упражняващи родителска отговорност.

Съдебните и другите правни действия на институциите в отговор на насилието над деца следва да бъдат щадящи, координирани и да бъде използван мултидисциплинарен подход за подкрепа на децата по време на всички етапи на производството.

¹ Вж. Приложения: Индивидуална оценка, личностна характеристика и СПЕ/СППЕ; Тактики на разпит.

Следва да се обръща специално внимание на децата, които често са изложени на дискриминация или са в уязвимо положение, включително деца, живеещи в бедност, деца с увреждания, деца чужденци и мигранти или други категории деца, които са социално изключени.

Относителните наднационални стандарти имат пряко действие.

В Таблица 7 са представени основните права на децата, жертви и свидетели на престъпления, съгласно международните актове в областта на правата на човека, правото на Европейския съюз и българското законодателство.

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
Право на закрила	Чл. 10 33Дет Чл. 11 (2) и (3) 33Дет	Националното право признава правото на всяко дете на закрила срещу нарушаващите неговото достойнство методи на възпитание, физическо, психическо или друго насилие и форми на въздействие, противоречащи на неговите интереси, както и срещу използване за просия, проституция, разпространяване на порнографски материали и получаване на неправомерни материални доходи и срещу сексуално насилие. Отделно от това, право на закрила има всяко лице, което е пострадало от насилие или експлоатация и на което възрастта не е установена, но „за което може да се направи основателно предположение, че е дете“. Съгласно Директива 2012/29 когато не е сигурно на каква възраст е жертвата и има причини да се смята, че жертвата е дете, за целите на директивата се смята, че жертвата е дете.
Право на равенство пред закона (забрана за дискриминация)	Чл. 2 КПД Чл. 6 КРБ Чл. 4 33Диск Чл. 10 (3) 33Дет	КПД задължава държавите да зачитат и осигуряват правата, предвидени в Конвенцията, на всяко дете в пределите на своята юрисдикция без каквато и да е дискриминация, независимо от расата, цвета на кожата, пола, езика, религията, политическите или други възгледи, националния, етническият или социалният произход, имущественото състояние, инвалидност, рождение или друг статут на детето или на неговите родители или законни настойници. Държавите са задължени да вземат всички подходящи мерки за осигуряване закрилата на детето против всички форми на дискриминация или наказание на основание на статута, действията, изразените мнения или убеждения на неговите родители, законни настойници или членовете на неговото семейство. Националното право признава всеобщото право на равенство като основно конституционно право. Според 33Диск забранена е всяка пряка или непряка дискриминация, основана на пол, раса, народност, етническа принадлежност, човешки геном, гражданство, произход, религия или вяра, образование, убеждения, политическа принадлежност, лично или обществено положение, увреждане, възраст, сексуална ориентация, семейно положение, имуществено състояние или на всякакви други признаци, установени в закон или в международен договор, по който България е страна. Пряка дискриминация е всяко по-неблагоприятно третиране на лице на основата на изброените признаци, отколкото се третира, било е третирано или би било третирано друго лице при сравними сходни обстоятелства, а непряка - поставянето на лице или лица, носители на такъв признак, или на лица, които, без да са носители на такъв признак, съвместно с първите търпят по-малко благоприятно третиране или са поставени в особено неблагоприятно положение, произтичащо от привидно неутрални разпоредба, критерий или практика, освен ако разпоредбата, критерият или практиката са обективно оправдани с оглед на законова цел и средствата за постигане на целта са подходящи и необходими. Конкретно по отношение на детето е въведено изрично право по чл. 10 (3) 33Дет, според което „не се допускат никакви ограничения на правата или привилегии, основани на раса, народност, етническа принадлежност, пол, произход, имуществено състояние, религия, образование и убеждения или наличие на увреждане“. Коментар: Относителните наднационални стандарти имат пряко действие. Децата са уязвима на възрастова дискриминация група, но това ги прави уязвими и на всякакви други форми на дискриминация, сред които най-ясно изразена е расово-етническата и дискриминацията по образование и социален статус.

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
Щадящи процедури, в които децата получават уважение и разбиране	Чл. 39 КПД Чл. 8 ФПКПД Чл. 1 Директива 2012/29	КПД задължава държавите да предприемат всички необходими мерки за подпомагане на физическото и психическото възстановяване и социална реинтеграция на дете, жертва на всякаква форма на липса на грижи, експлоатация или злоупотреба, изтезания или каквато и да е друга форма на жестоко, нечовешко или унижително отнасяне или наказание, или на въоръжен конфликт. Това възстановяване или реинтеграция се извършва в среда, благоприятстваща укрепването на здравето, самоуважението и достойнството на детето. Вторият факултативен протокол към КПД изисква признаване на уязвимостта на децата жертва и приемане на процедури за признаване на техните специални потребности, включително като свидетели. Директива 2012/29 изисква жертвите да са признати и третирани с уважение, тактичност, разбиране, професионализъм и по недискриминационен начин при всички контакти със службите за подкрепа на жертвите или за възстановително правосъдие и с всички компетентни органи, действащи в рамките на наказателното производство.
Право на жертвите да разбират и да бъдат разбирани	Чл. 12 КПД Чл. 3 Директива 2012/29 Чл. 6а ЗПФКПП	Съгласно КПД държавите осигуряват на детето, което може да формира свои собствени възгледи, правото да изразява тези възгледи свободно по всички въпроси, отнасящи се до него, като на тях следва да се придава значение, съответстващо на възрастта и зрелостта на детето. На детето е предоставена възможност да бъде изслушвано при всякакви съдебни и административни процедури, отнасящи се до него, или пряко, или чрез представител или съответен орган. Съгласно Директива 2012/29 държавата следва да предприеме подходящи мерки, за да съдейства на жертвите да разбират и да бъдат разбирани при първия контакт и по време на всички по-нататъшни необходими контакти с компетентен орган в контекста на наказателното производство, включително когато този орган предоставя информация. Комуникацията с жертвите се предоставя на прост и достъпен език, устно или писмено. При комуникацията се отчитат индивидуалните характеристики на жертвата, включително евентуалните увреждания, които могат да засегнат способността да разбира или да бъде разбирана. Жертвите могат да бъдат придружавани от избрано от тях лице при първия контакт с компетентен орган, когато поради последиците от престъплението жертвата се нуждае от съдействие, за да разбира или да бъде разбирана. ЗПФКПП предвижда, че уведомяването на пострадалите се извършва по ясен и разбираем начин, устно или писмено чрез формуляр по образец, на език, който лицата разбират. За уведомяването се изготвя протокол по образец, в два еднообразни екземпляра, които се регистрират по установения ред. Единият екземпляр от протокола и формулярът се връчват на пострадалия.
Право на получаване на	Чл. 8 ФПКПД Чл. 4 от	ФПКПД изисква уведомяване на децата жертви за техните права, тяхната роля и обхвата, протичането и развитието на производството и за хода на техните дела.

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
информация от първия контакт с компетентния орган	Директива 2012/29 Чл. 75 НПК Чл. 6 ЗПФКПП	Съгласно Директива 2012/29 държавата гарантира, че от първия контакт с компетентния орган жертвите получават без ненужно забавяне информация относно: а) вида подкрепа, която могат да получат, и от кого, включително, когато е необходимо, основна информация относно достъпа до медицинска помощ, всякаква специализирана помощ, включително психологическа помощ, и алтернативно настаняване; б) процедурите за подаване на жалба във връзка с извършено престъпление и тяхната роля във връзка с тези процедури; в) по какъв начин и при какви условия може да получат защита, включително мерки за защита; г) по какъв начин и при какви условия може да получат достъп до правна консултация, правна помощ и друг вид консултация; д) по какъв начин и при какви условия може да получат обезщетение; е) по какъв начин и при какви условия имат право на устен и писмен превод; ж) ако пребивават в държава членка, различна от тази, в която е извършено престъплението, специалните мерки, процедури или механизми, които са налични за защита на техните интереси в държавата членка, в която е установен първият контакт с компетентния орган; з) наличните процедури за подаване на жалба при нарушаване на техните права от компетентния орган, действащ в рамките на наказателното производство; и) данните за връзка по тяхното дело; й) наличните услуги за възстановително правосъдие; к) по какъв начин и при какви условия може да бъдат възстановени разходите, направени в резултат на участието им в наказателното производство. Съгласно НПК в досъдебното производство пострадалият има право да бъде уведомен за правата си в наказателното производство. ЗПФКПП предвижда органите на МВР, следователите и организациите за подкрепа на пострадали незабавно да уведомяват пострадалите лица относно: 1. възможностите им за достъп до медицинска помощ, за организациите, към които могат да се обърнат за безплатна психологическа помощ и подкрепа, както и за всякакъв вид специализирана помощ, които могат да получат; 2. правото им на правна помощ, органите, към които могат да се обърнат за упражняването му, условията и реда за предоставяне на безплатна правна помощ; 3. органите, пред които може да бъде подаден сигнал за извършеното престъпление, процедурите след подаване на сигнала и възможностите за действие на пострадалите при условията и реда на тези процедури; 4. органите, пред които може да бъде подаден сигнал при нарушаване на правата им от компетентния орган, действащ в рамките на наказателното производство; 5. правата им в наказателния процес и възможностите за участието им в него;

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
		6. органите, към които могат да се обърнат, за да получат защита за себе си и своите близки, условията и реда за получаване на такава защита; 7. органите, към които могат да се обърнат, за да получат финансова компенсация от държавата, условията и реда за получаването ѝ; 8. възможностите за защита на правата и интересите им, ако са чужди граждани, пострадали от престъпления на територията на Република България; 9. възможностите за защита на правата и интересите им, ако са пострадали от престъпления на територията на друга държава, и към кои органи могат да се обърнат в тези случаи. Пострадалите също така се уведомяват за правото им на индивидуална оценка. Наблюдаващият прокурор в хода на досъдебното производство следи за изпълнението на задълженията на разследващите органи за предоставяне на посочената информация.
Права на жертвите при подаване на жалбата	Чл. 5 Директива 2012/29	Държавата гарантира, че жертвите получават писмено потвърждение за официалната жалба, подадена от тях до компетентния държавен орган. Жертви, които желаят да подадат жалба във връзка с извършено престъпление и които не разбират или не говорят езика на компетентния орган, имат възможност да подадат жалбата на език, който разбират, или да получат необходимата езикова помощ.
Право на жертвите да получават информация по делото	Чл. 6 Директива 2012/29 Чл. 75 НПК Чл. 67а НПК Чл. 417а НПК	Съгласно Директива 2012/29 държавата гарантира, че на жертвите се съобщава без ненужно забавяне за правото им да получават информация относно наказателното производство, образувано в резултат на подадената жалба във връзка с извършено срещу тях престъпление, както и че при поискване жертвите получават тази информация, в това число всяко решение да не се продължава или да се прекрати разследване или да не се възбужда наказателно преследване срещу извършителя на престъплението както и относно развитието на наказателното производство, датата и мястото на съдебното производство и естеството на повдигнатите срещу извършителя обвинения и всяко влязло в сила решение по дело. Компетентният орган се съобразява с желанието на жертвите да получават или да не получават информация, освен ако тази информация трябва да бъде предоставена поради правото на жертвата да участва активно в наказателното производство. Държавата гарантира, че на жертвите се предоставя възможност да бъдат уведомени без ненужно забавяне за освобождаването или бягството на лице, което е задържано под стража, срещу което е възбудено наказателно преследване или което е осъдено за престъпления, които ги засягат. Освен това държавите членки правят необходимото жертвите да получават информация за всички мерки, които са взети за осигуряване на тяхната защита в случай на освобождаване или бягство на извършителя на престъплението. НПК изисква прокурорът в досъдебното производство и съдът в съдебното производство незабавно да уведомяват пострадалия

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
		със специфични нужди от защита в случаите, когато обвиняемият наруши взетата мярка за неотклонение домашен арест или задържане под стража или взетата мярка за неотклонение домашен арест или задържане под стража бъде отменена или заменена с подписка или гаранция, както и когато изпълнението на наказанието лишаване от свобода бъде отложено или обвиняемият промени местоживееенето си, без да уведоми писмено съответния орган за новия си адрес.
Право на устен и писмен превод	Чл. 7 Директива 2012/29 Чл. 75 НПК Чл. 213 (2) НПК	Съгласно директива 2012/29 държавата гарантира, че на жертви, които не разбират или не говорят езика на наказателното производство, се предоставя при поискване безплатен устен превод в зависимост от ролята им в наказателното производство в съответната наказателноправна система както и устен превод с цел активно участие на жертвите в съдебните заседания. Също така се предоставя при поискване и безплатно писмен превод на информацията, която е от съществено значение за упражняване на техните права в наказателното производство, на език, който те разбират. Съгласно НПК наред с останалите права в досъдебното производство пострадалият има право да получи писмен превод на постановлението за прекратяване или спиране на наказателното производство, ако не владее български език.
Право на достъп до служби за подкрепа на жертвите	Чл. 8 Директива 2012/29 ЗПФКПП	Съгласно Директива 2012/29 държавата гарантира, че жертвите, в съответствие с нуждите си, имат безплатен достъп в условията на поверителност до служби за подкрепа на жертвите, действащи в интерес на жертвите, преди и по време на наказателното производство, както и в рамките на подходящ срок след приключване на наказателното производство. Членовете на семейството имат достъп до служби за подкрепа на жертвите в зависимост от нуждите си и степента на вредите, претърпени в резултат от извършеното срещу жертвата престъпление. Държавата следва да улеснява насочването на жертвите от компетентния орган, получил жалбата, и от други съответни звена към служби за подкрепа на жертвите. Държавата предприема мерки за създаване на служби за подкрепа, осигуряващи безплатно специализирани услуги в условията на поверителност, в допълнение или като неразделна част от службите, осигуряващи общи услуги за подкрепа на жертвите, или осигуряват условия за организациите за подкрепа на жертвите да ползват съществуващите професионални структури, които предоставят такава специализирана подкрепа. Жертвите имат достъп до тези служби в зависимост от специфичните си нужди, а членовете на семейството имат достъп до същите в зависимост от специфичните си нужди и от степента на вредите, претърпени в резултат от извършеното срещу жертвата престъпление. Достъпът до служби за подкрепа на жертвите не зависи от това, дали жертвата е подала официална жалба пред компетентен орган във връзка с извършено престъпление.
Подкрепа от службите за	Чл. 9 Директива	В съответствие с Директива 2012/29 службите за подкрепа на жертвите осигуряват като минимум: а) информация, съвети и подкрепа от значение за правата на жертвите, включително за получаване на достъп до

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
подкрепа на жертвите	2012/29 Чл. 6а ЗПФКПП	националните системи за обезщетение за претърпени вреди от престъпление, и относно тяхната роля в наказателното производство, включително по отношение на подготовката за явяване в съдебното производство; б) информация за всички подходящи съществуващи специализирани служби за подкрепа на жертвите или пряко насочване на случая към тях; в) емоционална и, когато такава е налична, психологическа подкрепа; г) съвети, свързани с финансови и практически въпроси, произтичащи от престъплението; д) съвети относно риска и предотвратяването на риска от вторично и повторно виктимизиране, сплашване и отмъщение, освен ако тези съвети не се предоставят от други публични или частни служби. Специализираните служби за подкрепа разработват и предлагат като минимум следните услуги, освен ако същите не се предоставят от други публични или частни служби: а) подслон или друго подходящо временно настаняване на жертвата, която се нуждае от сигурно място поради непосредствен риск от вторично и повторно виктимизиране, сплашване и отмъщение; б) целева и интегрирана подкрепа за жертвите със специфични нужди, като жертвите на сексуално насилие, жертвите на насилие, основано на пола, и жертвите на насилие при близки взаимоотношения, включително подкрепа при претърпяна травма, както и консултации. ЗПФКПП урежда условията и реда за подпомагане и финансова компенсация от държавата на пострадали от престъпления
Право на изслушване	Чл. 12 КПД Чл. 10 Директива 2012/29 Чл. 75 НПК Чл. 140 НПК	Държавата гарантира, че жертвите могат да бъдат изслушвани в хода на наказателното производство и могат да представят доказателства. При изслушването на дете жертва надлежно се отчитат неговата възраст и зрялост. Съгласно НПК пострадалият може да прави искания, бележки и възражения.
Права в случай на решение да не се провежда наказателно преследване	Чл. 11 Директива 2012/29 Чл. 75 НПК чл. 213 НПК чл. 243 (4) НПК чл. 250 НПК	Съгласно Директива 2012/29 държавата гарантира, че в зависимост от ролята им в съответната наказателноправна система, жертвите имат право на преразглеждане на всяко решение да не се провежда наказателно преследване. Съгласно НПК в досъдебното производство пострадалият има право да обжалва актовете, които водят до прекратяване или спиране на наказателното производство.

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
Право на правна помощ	Чл. 13 Директива 2012/29 Чл. 22 (1) ЗПП	Директива 2012/29 изисква държавата да гарантира, че жертвите разполагат с достъп до правна помощ, когато са страна в наказателното производство. ЗПП предвижда, че правна помощ, която може да се изразява в консултация и/или подготовка на документи или процесуално представителство се предоставя безплатно на деца в риск по смисъла на ЗЗДет, което включва дете, жертва на злоупотреба, насилие, експлоатация или всякакво друго нехуманно или унижително отношение или наказание в или извън семейството му.
Право на възстановяване на разходите	Чл. 13 Директива 2012/29 Чл. 122 НПК	Съгласно Директива 2012/29 държавата дава на жертвите, участващи в наказателното производство, възможност за възстановяване на разходите, направени в резултат на активното им участие в наказателното производство, в зависимост от ролята им в съответната наказателноправна система. НПК предвижда свидетелят да получи възнаграждение за загубения работен ден и да му бъдат заплатени разноските, които е направил, както и да иска отмяна на актовете, които накърняват правата и законните му интереси.
Право на решение за обезщетение от извършителя на престъплението в хода на наказателното производство	Чл. 16 Директива 2012/29 Чл. 84 НПК чл. 73 НПК	Директива 2012/29 изисква държавите да гарантират, че в хода на наказателното производство жертвите имат право да получат решение за обезщетение от извършителя на престъплението в рамките на разумен срок, освен ако в националното право не се предвижда това решение да бъде постановено в друго производство. Наред с това Директива 2012/29 изисква държавата да поощрява мерките, с които извършителите на престъпление се насърчават да обезщетят адекватно жертвите. Съгласно НПК пострадалият или неговите наследници могат да предявят в съдебното производство граждански иск за обезщетение на вредите и да се установят като граждански ищци. Гражданският иск не може да се предяви в съдебното производство, когато е предявен по реда на Гражданския процесуален кодекс. Съдът и органите на досъдебното производство са длъжни да разяснят на пострадалия, че има право да предяви в съдебното производство граждански иск за вредите, причинени от престъплението. По искане на пострадалия или на неговите наследници в досъдебното производство съответният първоинстанционен съд еднолично в закрито заседание взема мерки за обезпечаване на бъдещ иск по реда на Гражданския процесуален кодекс. В съдебното производство по тези искания се произнася съдът, който разглежда делото.
Право на защита	Чл. 18 Директива 2012/29 Чл. 67 НПК	Директива 2012/29 изисква държавата да гарантира наличието на мерки за защита на жертвите и членовете на тяхното семейство от вторично и повторно виктимизиране, сплашване и от отмъщение, включително срещу риска от емоционално или психическо страдание, или за защита на достойнството на жертвите по време на разпит и при даване на показания. При необходимост тези мерки включват също и установени в националното право процедури за физическа защита на жертвите и членовете на тяхното семейство.

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
	ЗЗЛЗВНП	НПК предвижда мерки за защита на пострадалия. В досъдебното производство, по предложение на прокурора със съгласие на пострадалия или по искане на пострадалия съответният първоинстанционен съд може да забрани на обвиняемия да доближава непосредствено пострадалия; да осъществява контакт с пострадалия под каквато и да е форма, включително по телефон, чрез електронна или обикновена поща и факс; да посещава определени населени места, райони или обекти, в които пострадалият пребивава или посещава. Съдът разглежда незабавно предложението или молбата еднолично в открито заседание с изслушване на прокурора, обвиняемия и пострадалия. Определението на съда е окончателно. В съдебното производство тези мерки могат да бъдат наложени от съда, който разглежда делото. Съдът също така уведомява пострадалия за възможността да бъде издадена Европейска заповед за защита. Условията и реда за осигуряване на специална защита от страна на държавата на лица, застрашени във връзка с наказателно производство, и на лица, пряко свързани с тях, когато не могат да бъдат защитени със средствата, предвидени в Наказателно-процесуалния кодекс, са уредени в ЗЗЛЗВНП. Специална защита по този закон може да получи свидетел, частен обвинител, граждански ищец, както и негови възходящи, низходящи, братя, сестри, съпруг или лица, с които се намират в особено близки отношения. Предварителната защита включва мерките: лична физическа охрана; охрана на имуществото; настаняване на безопасно място; настаняване в друго място за изтърпяване на наказанието или за изпълнение на мярката за неотклонение задържане под стража. Програмата за защита включва мерките: промяна на мястото на живеене в страната; промяна на мястото на работа; промяна на детската ясла или институция в предучилищното, училищното и висшето образование; настаняване в друго място за изтърпяване на наказанието или за изпълнение на мярката за неотклонение задържане под стража; релокация в друга държава.
Право да се избягва контакт между жертвата и извършителя на престъпление	Чл. 19 Директива 2012/29 Чл. 139 НПК чл. 140 НПК	Директива 2012/29 изисква държавата да създаде необходимите условия за избягване на контакт между жертвите, а при необходимост и членовете на тяхното семейство, и извършителя на престъплението в помещенията, в които се провежда наказателното производство, освен когато наказателното производство изисква такъв контакт. НПК изисква разпитът на свидетел със специфични нужди от защита да се провежда при вземане на мерки за избягване на контакт с обвиняемия, включително чрез видеоконференция или телефонна конференция, в съответствие с разпоредбите на този кодекс. Разпитът на малолетен и непълнолетен свидетел в страната може да се извърши при вземане на мерки за избягване на контакт с обвиняемия, включително в специално оборудвани помещения или чрез видеоконференция. Разпитът на малолетен свидетел или свидетел със специфични нужди от защита в съдебна фаза се провежда при вземане на мерки за избягване на контакт с подсъдимия, включително в специално оборудвани помещения. ----- Относно разпита чрез видео конференция вж. Р № 93/2016 г. по н.д. № 265/2016 г. II н.о. на на ВКС; Законът въвежда две задължителни изисквания спрямо видеоконферентен разпит на малолетен свидетел: той да се разпитва в страната и да съществува

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
		необходимост от разпит по този начин. В конкретния случай законовата необходимост е очевидна – да се осигури спокойна за малолетните пострадали обстановка за излагане на показания, което не би било постигнато с едновременното им присъствие с подсъдимия в съдебната зала. По този начин се избягват психическото им притеснение и неудобство да уличат своя учител, включително и за интимните подробности от противоправното му деяние. Видеоконференцията не трябва да лишава процесуалните страни от възможността да виждат разпитвания свидетел. Те трябва да се убедят в неговата самоличност, да възприемат особености от поведението му по време на разпита и липсата на вмешателство от страна на присъстващите педагози, психолози и родители (респ. настойници). ... По време на видеоконференцията камерата следва да показва разпитвания свидетел (ако е сам) или да обхваща (в крупен план) всички присъстващи в залата – целия съдебен състав, малолетния свидетел, негов родител, вещите лица и психолози. Относно провеждането на очна ставка вж. Р ВКС № 359/2012 г. по н.д. № 1144/2012 г на I н.о. на ВКС: Възрастта на пострадалата, която към момента на деянието е била близко до малолетието, експертното мнение за състоянието ѝ след деянието – страх от нова среща с извършителя, срам, унижение, продължаващи във времето - ясно сочат, че тя има качеството на „уязвима жертва“ ... Като такава жертва тя се нуждае от специална защита, освен друго и да бъде разпитвана само толкова пъти, колкото действително е необходимо за целите на наказателното производство и с оглед спазване принципа за разкриване на обективната истина. Пострадалата ... е разпитвана четири пъти в досъдебната фаза (от разследващ орган за фактите, разпит преди разпознаването, разпит пред съдия по реда на 223 от НПК). Разпитана е в хода на съдебното следствие в присъствието на подсъдимия и неговата защита, които не са ѝ поставяли въпроси за изясняване на съзрени от тях неясноти, непълноти или противоречия в депозираните показания. Във всички разпити пострадалата последователно е заявявала идентични данни, разкриващи съставомерните признаци на деянието по чл. 150 от НК. Провеждането на очна ставка би бил шестият път, в който пострадалата е следвало да възпроизвежда факти относно престъплението, а това не би било подходящо за нея, като се има предвид и експертният отговор по СПЕ ... При тези данни и казаното по-горе за процесуалната дейност, извършена от съдебните инстанции, с отказа на съда да допусне очна ставка не са компрометирани основните принципи на процеса, поради което и липсва претендираното нарушение.; Р № 55/2012 г. по н.д. № 3106/2011 г. на III н.о. на ВКС: Разпитът на малолетен или непълнолетен свидетел следва да е винаги съобразен с възрастта и интелекта на свидетеля, с неговата психическа зрялост и евентуална зависимост от лицата, спрямо които се води наказателното производство. Разпитът трябва да е в достатъчна степен щадящ за лицето, но в същото време изчерпателен с оглед необходимостта да се достигне до обективната истина по делото. За гарантиране на спокойна и сигурна обстановка при провеждането на разпита на такова лице особено когато то е и пострадало от престъплението, трябва да се създадат условия, при които то не трябва да се счита застрашено от присъствието на други лица – участници в производството. В случая пострадалият непълнолетен е бил съпоставен със свидетел на защитата, без това да е станало в присъствието на поне едно от лицата, имащи право да присъстват на неговия разпит. Това обстоятелство създава и съмнение за това, че свидетелят е дал искрени, неповлияни от подсъдимия и от св. 3. отговори на поставените му въпроси. Възрастта, социалното положение и личностното развитие на свидетеля

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
		... сочат на това, че той има качеството на „уязвима жертва“ на престъплението. Като такава ... на нея ѝ се дължи специална защита. С особена грижа трябва да се третира такова лице с оглед охраняването на личното му достойнство, да се гарантира с оглед неговата уязвимост специално отношение, което означава то да бъде разпитвано само когато има нужда от това и то по начин, осигуряващ целта на разпита, но с подходящи средства, съвместими с основни юридически принципи. Поради това една уязвима жертва на престъпление трябва да бъде разпитана само толкова пъти, колкото действително е необходимо за успеха на един наказателен процес с оглед спазване на принципа за разкриване на обективната истина. Това трябва да бъде преценено от съдебния състав, който трябва да съблюдава баланса на интересите в такъв наказателен процес – на жертвата, но и на подсъдимия, на когото следва да се гарантира справедлив процес по силата на чл. 6 от ЕКПЧ. Съдът в случая не е осигурил този баланс, тъй като е допуснал очна ставка, без да гарантира пълноценно правата на пострадалия, а това създава съмнение и в доверността на неговите отговори. Вж. също ЕСПЧ, Дело S.N. v. Sweden, Жалба № 34209/96, 2002: Следва да се вземат предвид особеностите на наказателните производства във връзка със сексуални престъпления, които често се възприемат като изпитание за жертвата, особено когато тя не желае да се изправи пред обвиняемия. Тези особености се проявяват още по-силно, когато става въпрос за непълнолетно лице. Трябва да се вземе предвид правото на жертвата на зачитане на личния живот и поради това Съдът приема, че могат да се вземат определени мерки с цел защита на жертвата, при условие че те могат да бъдат съчетани с адекватно и ефективно упражняване на правото на защита. ... Член 6 § 3 (d) не може да се тълкува в смисъл, че изисква във всички случаи въпросите да се задават директно от обвиняемия или неговия адвокат, чрез очна ставка или по друг начин.
Разпит на жертвите без неоснователно забавяне	Чл. 20 Директива 2012/29	Директива 2012/29 изисква разпитите на жертвите да се провеждат без неоснователно забавяне след подаването до компетентния орган на жалба за извършено престъпление
Броят на разпитите на жертвите да е сведен до минимум	Чл. 20 Директива 2012/29 Чл. 280 НПК чл. 281 НПК	Директива 2012/29 изисква броят на разпитите на жертвите да е сведен до минимум, като разпитите се провеждат само доколкото това е абсолютно необходимо за целите на разследването в наказателното производство. НПК предвижда, че разпит на малолетен свидетел или свидетел със специфични нужди от защита, който е бил разпитан в наказателното производство, се разпитва отново само когато показанията му не могат да се прочетат при условията и по реда на чл. 281 от НК или новият разпит е от изключително значение за разкриване на истината. Съгласно чл. 281 НПК показанията на свидетел, дадени по същото дело пред съдия в досъдебното производство или пред друг състав на съда, се прочитат, когато свидетелят е малолетен или със специфични нужди от защита и при разпита му са присъствали обвиняемият и неговият защитник. ----- Р № 359 / 2012 г. по н.д. № 1144/2012 г. на I н.о. на ВКС (вж. по-горе): Такава жертва се нуждае от специална защита, освен друго и да бъде разпитвана само толкова пъти, колкото действително е необходимо за целите на наказателното производство и с оглед спазване принципа за разкриване на обективната истина);

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
		Р № 55/2012 г. по н.д. № 3106/2011 г. на III н.о. на ВКС: Поради това една уязвима жертва на престъпление трябва да бъде разпитана само толкова пъти, колкото действително е необходимо за успеха на един наказателен процес с оглед спазване на принципа за разкриване на обективната истина; Решение на ВКС № 87/2016 г. по н.д. № 288 /2016 г на I н.о. на ВКС: Апелативен съд - Пловдив „пространно е обосновал своето становище, че пострадалата ... с оглед възрастта ѝ, личностното ѝ развитие и предмета на делото има качество на „уязвима жертва“, поради което на нея ѝ се дължи специална закрила. Съдът е отчел създадената допълнителна гаранция в закона за защита на малолетни свидетели - чл. 280, ал. 6 НПК. Съобразявайки качеството на пострадалата ... като „уязвима жертва“, законовата уредба, както и факта, че подсъдимият и защитата му са изразили съгласие за прочитане на показанията на свидетелката, въззивният съд правилно е приел, че процедурата по чл. 281, ал. 1, т. 5 от НПК е допустима. В тази връзка следва да се посочи и още, че в практиката си ЕСПЧ приема за възможно показанията на неприсъстващ свидетел да бъдат допуснати в съдебния процес, за да се избегне срещата на пострадал от сексуално престъпление с предполагаемия извършител“. ЕСПЧ, Дело S.N. v. Sweden, Жалба № 34209/96, 2002 г.
Жертвите да може да бъдат придружавани от законния си представител или от друго лице по свой избор	Чл. 20 Директива 2012/29 Чл. 140 НПК Чл. 75 НПК	Директива 2012/29 предвижда жертвите да могат да бъдат придружавани от законния си представител или от друго лице по свой избор, освен ако не е било взето обосновано решение в обратния смисъл. НПК предвижда в досъдебното производство пострадалият да бъде придружаван от лице, посочено от него, освен ако това противоречи на интересите на пострадалия или може да затрудни наказателното производство. Малолетният свидетел се разпитва в присъствието на педагог или психолог, а когато е необходимо, и в присъствието на родителя или настойника. Непълнолетният свидетел се разпитва в присъствието на тези лица, ако съответният орган намери това за необходимо. ---- Решение № 55/2012 г. по н.д. № 3106/2011 г. на ВКС - непълнолетният пострадал е бил съпоставен със свидетел на защитата, без това да е станало в присъствието на поне едно от лицата, имащи право да присъстват на неговия разпит. Това обстоятелство създава и съмнение за това, че свидетелят е дал искрени, неповлияни от подсъдимия и от свидетеля отговори на поставените му въпроси.
Медицинските прегледи да бъдат сведени до минимум	Чл. 20 Директива 2012/29	Съгласно Директива 2012/29 медицинските прегледи на жертвата следва да бъдат сведени до минимум и да се извършват само когато това е абсолютно необходимо за целите на наказателното производство.
Право на защита на неприкосновеността на личния живот	Чл. 21 Директива 2012/29	Директива 2012/29 изисква държавата да гарантира, че в хода на наказателното производство компетентните органи могат да предприемат подходящи мерки за защита на неприкосновеността на личния живот, включително на личните характеристики на жертвата, взети предвид при индивидуалната оценка, и на изображенията на жертвите и на членовете на тяхното семейство.

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
		Компетентните органи могат да предприемат всички законосъобразни мерки за предотвратяване на публичното разпространяване на информация, която би могла да доведе до идентифициране на дете жертва.
Индивидуална оценка на жертвите с цел установяване на специфичните им нужди от защита¹	Чл. 22 Директива 2012/29 Чл. 144 (3) НПК ЗПФКПП	Съгласно Директива 2012/29 държавата следва да гарантира, че жертвите получават навременна и индивидуална оценка, за да се определят специфичните им нужди от защита и да се установи дали и до каква степен те ще се ползват от специални мерки в хода на наказателното производство поради особената им уязвимост по отношение на вторично и повторно виктимизиране, сплашване и отмъщение. При индивидуалната оценка се отчитат: а) личните характеристики на жертвата; б) видът или характерът на престъплението; и в) обстоятелствата на престъплението. В рамките на индивидуалната оценка особено внимание се обръща на жертви, на които е причинена значителна вреда поради тежестта на престъплението; на жертви на престъпление, подбудено от предразсъдъци или дискриминация, които могат да са свързани по-специално с личните характеристики на жертвите; на жертви, които се намират в отношения или зависимост от извършителя на престъплението, които ги правят особено уязвими. В това отношение се отчитат надлежно жертвите на тероризъм, организирана престъпност, трафик на хора, основано на пола насилие, насилие при близки взаимоотношения, сексуално насилие или експлоатация или престъпление от омраза и на жертвите с увреждания. За целите на Директива 2012/29 за децата жертви се счита, че имат специфични нужди от защита поради уязвимостта им към вторично и повторно виктимизиране, сплашване и отмъщение. За да се определи дали и до каква степен те биха могли да се ползват от специалните мерки, за децата жертви се прави индивидуална оценка. Обхватът на индивидуалната оценка може да се адаптира в съответствие с тежестта на престъплението и степента на очевидните вреди, претърпени от жертвата. Индивидуалните оценки се правят с активното участие на жертвите, като се вземат предвид техните желания, включително когато жертвите не желаят да се ползват от специалните мерки. Когато елементите, които са в основата на индивидуалната оценка, са се променили значително тя се актуализира в хода на наказателното производство. Съгласно НПК за установяване на специфични нужди от защита на свидетел във връзка с участието му в наказателното производство може да бъде назначена експертиза. ЗПФКПП урежда правото на индивидуална оценка на пострадалия от престъпление. Целта на оценката е да определи физическото и психическото състояние на пострадалия в резултат на извършеното

¹ Вж. Приложение: Индивидуална оценка, личностна характеристика и СПЕ/СППЕ.

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
		престъпление и да установи наличието на специфични нужди от защита. Понятието „специфични нужди от защита“ е уредено в НПК. Такива са налице, когато е необходимо прилагане на допълнителни средства за защита от вторично и повторно виктимизиране, сплашване и отмъщение, емоционално или психическо страдание, включително за запазване на достойнството на пострадалите по време на разпит. ЗПФКПП посочва, че задължително се приема, че са налице специфични нужди от защита, когато пострадалият е дете. При извършването на индивидуалната оценка се вземат предвид: видът и характерът на престъплението и обстоятелствата, свързани с него; видът и степента на претърпените вреди; възрастта, интелектуалното развитие, емоционалната и социалната зрялост и образованието на пострадалия, както и други негови личностни особености. Органите на МВР или следователите, установили първоначален контакт с пострадалия, извършват без излишно забавяне индивидуалната оценка на основата на разговор с лицето. Когато пострадалият се обърне към друго лице, орган или организация, сигналът се препраща на органите на МВР за извършване на индивидуална оценка. Когато пострадалият не може непосредствено да предостави необходимите сведения, оценката се основава на обективни наблюдения върху състоянието на лицето и информация от придружаващите го лица. Когато пострадалият е дете, се извършва разширена индивидуална оценка. Индивидуалната оценка и разширената индивидуална оценка се извършват при спазване на принципа на поверителност, като за резултатите от тях се попълва формуляр по образец. Ако възникнат нови обстоятелства, които могат да окажат съществено влияние върху личността на пострадалия, индивидуалната оценка и разширената индивидуална оценка се актуализират. При извършването на индивидуалната оценка органите на МВР и следователите могат да поискат съдействие от психолог, лекар или друг подходящ специалист по тяхна преценка, ако това няма да забави съществено извършването на оценката. Когато пострадалият е дете, извършващият оценката орган или организация незабавно уведомява отдел „Закрила на детето“ към дирекция „Социално подпомагане“ по настоящ или постоянен адрес на детето. При необходимост от извършването на разширена индивидуална оценка органите на МВР или следователите без излишно забавяне сформират екип с участието на представители на дирекция „Социално подпомагане“ и на местната администрация. В зависимост от особеностите на случая в екипа могат да бъдат включени и личният лекар, психолог и други подходящи специалисти. Членовете на екипа вземат съвместно решение относно необходимите действия, които следва да бъдат предприети за целите на извършването на оценката. Когато това е необходимо, представители на районното управление „Полиция“ и на дирекция „Социално подпомагане“ по настоящ или постоянен адрес на пострадалия обстойно проучват семейната, социалната и образователната му среда. В резултат на събраните сведения и на установената информацията членовете на екипа правят преценка относно наличието на специфични нужди от защита и относно мерките за закрила, които да бъдат взети по отношение на пострадалия.
Извършване на разпитите на	Чл. 23 Директива	Съгласно НПК разпит на малолетен и непълнолетен свидетел в страната може да се извърши при вземане на мерки за избягване на контакт с обвиняемия, включително в специално оборудвани помещения или чрез видеоконференция. В съдебна фаза разпитът

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
жертвата в помещения, предназначени или адаптирани за тази цел;	2012/29 Чл. 140 (5) НПК Чл. 280 (6) НПК	на малолетен свидетел или свидетел със специфични нужди от защита се провежда при вземане на мерки за избягване на контакт с подсъдимия, включително в специално оборудвани помещения.
Извършване на разпитите на жертвата от или посредством професионалисти, специално обучени за тази цел;	Чл. 23 Директива 2012/29 Чл. 139а НПК Чл. 140 НПК	Съгласно НПК присъствието на педагог или психолог е задължително, когато свидетелят със специфични нужди от защита е малолетен или непълнолетен. Малолетният свидетел се разпитва в присъствието на педагог или психолог, непълнолетният свидетел се разпитва в присъствието на педагог или психолог, ако съответният орган намери това за необходимо. С разрешение на органа, който извършва разпита педагогът или психологът могат да задават въпроси на свидетеля. Коментар: --- ТР № 10/1977 г по т.д. №8/1977 г. на ОСНК на ВС – разпитът на малолетен свидетел в отсъствие на педагог или психолог е нарушение на процесуалните правила, но не е безусловно основание за отмяна или изменение на присъдата. Нарушението ще е съществено, ако е довело до нарушение на закона, непълнота на доказателствата или до необоснованост на присъдата.
Извършване на всички разпити на жертвата от едни и същи лица, освен ако това не противоречи на доброто правораздаване	Чл. 23 Директива 2012/29	
Извършване на всички разпити на жертви на сексуално насилие, на основано на пола насилие или на	Чл. 23 Директива 2012/29	Директива 2012/29 предвижда извършване на всички разпити на жертви на сексуално насилие, на основано на пола насилие или на насилие при близки взаимоотношения, освен когато се провеждат от прокурор или съдия, от лице от същия пол като жертвата, ако жертвата желае това, в случай че това няма да засегне хода на наказателното производство. НПК предвижда, че по искане на свидетел, пострадал от престъпление, извършено в условията на домашно насилие, или от престъпление по глава втора, раздел VIII от особената част на Наказателния кодекс, разпитът се извършва от лице от същия пол, ако

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
насилие при близки взаимоотношения от лице от същия пол като жертвата		това няма да затрудни наказателното производство. Тази разпоредба не се прилага, когато разпитът се провежда от съдия или прокурор.
Мерки за избягване на визуалния контакт между жертвите и извършителите	Чл. 23 Директива 2012/29 Чл. 139 (10) НПК Чл. 140 (5) НПК Чл. 280 (6) НПК	Директива 2012/29 предвижда мерки за избягване на визуалния контакт между жертвите и извършителите, включително при представянето на доказателства, които мерки се осъществяват с подходящи средства, включително чрез използването на комуникационни технологии. Съгласно НПК разпит на свидетел със специфични нужди от защита се провежда при вземане на мерки за избягване на контакт с обвиняемия, включително чрез видеоконференция или телефонна конференция. Разпит на малолетен и непълнолетен свидетел в страната може да се извърши при вземане на мерки за избягване на контакт с обвиняемия, включително в специално оборудвани помещения или чрез видеоконференция. В съдебна фаза разпитът на малолетен свидетел или свидетел със специфични нужди от защита се провежда при вземане на мерки за избягване на контакт с подсъдимия, включително в специално оборудвани помещения.
Мерки, с които се гарантира, че жертвата може да бъде изслушана без физически да присъства в съдебната зала	Чл. 23 Директива 2012/29 Чл. 139 (10) НПК Чл. 140 (5) НПК Чл. 236а НПК	Директива 2012/29 изисква прилагането на мерки, с които се гарантира, че жертвата може да бъде изслушана без физически да присъства в съдебната зала, по-специално чрез използването на подходящи комуникационни технологии. НПК предвижда разпит на свидетел със специфични нужди от защита се провежда при вземане на мерки за избягване на контакт с обвиняемия, включително чрез видеоконференция или телефонна конференция, а разпит на малолетен и непълнолетен свидетел в страната да може да се извърши при вземане на мерки за избягване на контакт с обвиняемия, включително в специално оборудвани помещения или чрез видеоконференция. За проведените действия по разследването чрез видеоконференция се изготвя протокол. Протоколът се подписва от разследващия орган и от участниците, намиращи се при него. За проведените действия по разследването чрез видеоконференция се изготвя видеозапис, за което всички участници изрично се уведомяват.
Избягване на ненужно разпитване на жертвата относно личния ѝ живот	Чл. 23 Директива 2012/29	Директива 2012/29 изисква предприемането на мерки, с които да се избегне ненужно разпитване на жертвата относно личния ѝ живот по въпроси, които не са свързани с извършеното престъпление.
Мерки, които	Чл. 23	НПК предвижда разглеждането на делото или извършването на отделни съдопроизводствени действия да бъде при закрити

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
позволяват провеждането на заседание при закрити врати	Директива 2012/29 Чл. 263 НПК	врати, когато това се налага за запазване на държавната тайна или на нравствеността. Също така може да се прилага и когато това е необходимо, за да се предотврати разгласяването на факти от интимния живот на гражданите както и когато свидетел-пострадал от престъпление е малолетен или непълнолетен.
Всички разпити на детето жертва могат да бъдат записвани аудио-визуално	Чл. 24 Директива 2012/29 Чл. 239 НПК	Съгласно Директива 2012/29 в хода на разследването в наказателното производство всички разпити на детето жертва могат да бъдат записвани аудио-визуално и тези записани разпити могат да се използват като доказателство в наказателното производство. НПК предвижда, че по искане на разпитания или по почин на органа на досъдебното производство може да се изготви видеозапис или звукозапис, за което разпитаният се уведомява до започване на разпита.
Право на специален представител на детето жертва	Чл. 24 Директива 2012/29 Чл. 101 НПК	Съгласно Директива 2012/29 Компетентните органи назначават специален представител на детето жертва в хода на разследването и наказателното производство, когато според националното право на лицата, упражняващи родителска отговорност, не се позволява да представляват детето жертва поради конфликт на интереси между тях и детето жертва или когато детето жертва не е придружено или е отделено от семейството си. НПК предвижда, че когато интересите на малолетния или непълнолетния пострадал от една страна и на неговия родител, настойник или попечител, от друга, са противоречиви, или родителят (настойникът/попечителят) не упражняват правата и не изпълняват задълженията си по Семейния кодекс, съответният орган назначава на такова дете особен представител - адвокат. Особеният представител участва в наказателното производство като повереник.
Право да получава правни консултации и да бъде представлявано от свое име в производството, когато има или може да има конфликт на интереси между детето жертва и	Чл. 24 Директива 2012/29 Чл. 101 НПК	Съгласно Директива 2012/29, когато детето жертва има право на адвокат, то има право да получава правни консултации и да бъде представлявано от свое име в производството, когато има или може да има конфликт на интереси между детето жертва и лицата, упражняващи родителска отговорност. НПК предвижда, че когато интересите на малолетния или непълнолетния пострадал от една страна и на неговия родител, настойник или попечител, от друга, са противоречиви, или родителят (настойникът/попечителят) не упражняват правата и не изпълняват задълженията си по Семейния кодекс, съответният орган назначава на такова дете особен представител - адвокат. Особеният представител участва в наказателното производство като повереник.

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
лицата, упражняващи родителска отговорност		
Обучение на практикуващи лица	Чл. 25 Директива 2012/29 Чл. 385 НПК Чл. 390 НПК	Директива 2012/29 изисква държавата да гарантира, че служителите, които има вероятност да влязат в контакт с жертви, например полицейските и съдебните служители, получават общо и специализирано обучение до ниво, подходящо за контакта им с жертвите, което да повиши тяхната осведоменост относно нуждите на жертвите и да им позволи да се отнасят с жертвите безпристрастно, с уважение и професионализъм. Службите, които отговарят за обучението на съдиите и прокурорите, участващи в наказателното производство, следва да осигуряват както общо, така и специализирано обучение с цел повишаване на осведомеността на съдиите и прокурорите относно нуждите на жертвите. Препоръчва се на структурите, които отговарят за обучението на адвокати, да осигуряват както общо, така и специализирано обучение с цел повишаване на осведомеността на адвокатите относно нуждите на жертвите. Посредством своите публични служби или като финансират организации за подкрепа на жертвите, държавите членки насърчават инициативи, които дават възможност на предоставящите услуги за защита на жертвите и услуги за възстановително правосъдие да получават адекватно обучение до ниво, подходящо за контактите им с жертвите, и да спазват професионални стандарти, гарантиращи, че тези услуги се предоставят безпристрастно, с уважение и професионализъм. В зависимост от функциите на практикуващото лице и от естеството и равнището на контактите, които то има с жертвите, с обучението се цели да се даде възможност на практикуващото лице да разпознава жертвите и да се отнася към тях с уважение, професионализъм и по недискриминационен начин. НПК предвижда, че по делата за престъпления, извършени от непълнолетни, досъдебното производство се провежда от определени разследващи органи и от прокурори със специална подготовка в областта на правата на детето или които имат ефективен достъп до специализирано обучение. Съдиите трябва да притежават специална подготовка в областта на правата на детето или да имат ефективен достъп до специализирано обучение, а съдебните заседатели трябва да бъдат учители или възпитатели.
Най-добрия интерес на детето	Чл. 3 КПД	Съвкупността от правата и законните интереси на конкретно дете в конкретна обстановка, включително индивидуалните му възможности за развитие и субективното му преживяване за достойнство, заедно с най-подходящите условия за тяхното пълно зачитане в конкретната обстановка. Съгласно Пар 1, т. 5 от ДР на ЗЗД понятието обхваща преценка на: а) желанията и чувствата на детето; б) физическите, психическите и емоционалните потребности на детето;

ТАБЛИЦА 7 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ И КОМЕНТАР
		в) възрастта, пола, миналото и други характеристики на детето; г) опасността или вредата, която е причинена на детето или има вероятност да му бъде причинена; д) способността на родителите да се грижат за детето; е) последиците, които ще настъпят за детето при промяна на обстоятелствата; ж) други обстоятелства, имащи отношение към детето.

2. ДЕЦАТА НА ОБВИНЯЕМИТЕ И ЛИШЕНИТЕ ОТ СВОБОДА

Ива Пушкарлова

Децата на обвиняемите и лишените от свобода са уязвима на множество рискове група, която не е идентифицирана като самостоятелна в системата на закрилните, превантивните и реакционните (вкл. наказателните) държавни политики. НСИ не предоставя данни за нея. Отделни изследвания на деца в риск и процесите в семейството и училището регистрират отделни нейни признаци и проблеми². Сред тях се сочат рискове от домашно насилие, дискриминация, отпадане от образование, здравеопазване и трудов пазар, бедност, социална изолация, ранна и трайна криминализация, възпроизвеждане на отрицателни поведенчески модели между поколенията, прогресивно влошаващо качеството на живот.

Когато компетентният орган на наказателната система прави преценки и взема решения, които могат да се отразят пряко или косвено на такова дете, той е служебно обвързан от следните принципи и правила:

1. Принципът за висшия интерес на детето по чл. 3 от Конвенцията за правата на детето е задължителен критерий в преценката, ако решението ще се отрази пряко на детето. За спазването му се следи служебно, като органът извършва оценка на въздействието на взетото решение в сравнение с алтернативни решения като част от мотивите³.

2. Висшият интерес може да ограничи правото на детето да бъде отглеждано от родителя в семейна среда (чл. 9 КПД), ако бъде установено, че родителят му вреди. Преценката се извършва с оглед интереса на детето, а не този на родителя.

Към юли 2023 г. в затвора в Сливен наказание лишаване от свобода изтърпяват:

- 30 пълнолетни майки на малолетни деца (общо 24 момчета и 22 момичета). Няма затворничка с повече от 2 малолетни деца;

- 25 пълнолетни майки на непълнолетни деца (общо 19 юноши и 30 девойки), от които 9 имат по 3 и повече такива деца (общо 13 юноши и 16 девойки);

- 9 пълнолетни майки на малолетни (общо 4) и непълнолетни (общо 4) деца (5 момчета и 5 момичета).

Лишени от свобода са и 2 непълнолетни девойки, едната от които е майка на 2 деца – едното е дадено за осиновяване, а второто (момиченце) е родено през 2022 г.

Под стража са задържани 12 жени с общо 19 малолетни деца (11 момчета и 8 момичета) и 2 жени с по 3 непълнолетни деца. Единствената задържана непълнолетна девойка е родила сина си през 2022 г.

Такива статистически данни за мъжките затвори не се събират.

Източник: Статистика на ГДИН.

² Пушкарлова, Ива. Услуги за деца в досег с държавата. Преглед, анализ и оценка на съществуващите в България услуги за деца в конфликт и в контакт със закона. София: Национална мрежа за детето, 2016; Пушкарлова, Ива. Правата на децата като основание в практиката по помилване. – *Общество и право*, 2017, № 7, 60-76. От януари 2012 г. до юли 2017 г. над 900 осъдени (40% от всички молители) са търсили помилване по съображения, свързани с децата им.

³ Повече за задължението за оценка у Ходжкин, Роджър, Нюъл, Пол. Ръководство за прилагане на Конвенцията за правата на детето. София: Уницеф, 2002, с. 54.

3. Върховенството на висшия интерес не е абсолютно и може да отстъпи пред принципи и права на трети страни, вкл. интересите на правосъдието, правата на държавата да ангажира наказателната отговорност на родителя за извършено престъпление и публичния интерес извършителят да бъде наказан⁴. Критерии за оценката на висшия интерес не са развити в международните стандарти, които настояват на **интегриран подход и индивидуална преценка.**

В хипотеза на наказателно преследване на родителя или изпълнение на наказание срещу него казаното означава задължение за строго конкретна преценка на следните обстоятелства при вземане на решение:

- изчерпателен систематичен анализ на всички обстоятелства по случая, като се съобразяват и прогнози за развитието на детето при алтернативни сценарии;

- отчита се нравствено-възпитателното отражение на съответното решение, тъй като детето е адресат на възпитателната функция на закона, както и на генералната превенция като цел на наказанието. То следва да бъде предпазено например от впечатлението, че родителската функция лесно поражда безнаказаност и е достатъчен аргумент за омаловажаване или оправдаване на укоримо общественоопасно деяние, както и от преживяване, че държавата несправедливо пренебрегва правата и интересите му в самоцелен стремеж да наказва. Спазването на чл. 3 КПД може да изисква служебно ангажиране на социални, закрилни и образователни институции особено когато взетото решение се отразява неблагоприятно на детето.

Висшият интерес на детето по правило отстъпва пред правото на държавата да осъди и да изпълни наказанието, но задължава съответния орган да вземе такова решение, което при равни други условия е най-щадящо за правата и интересите на детето.

⁴ Пак там, с. 53.

ТАБЛИЦА 8 ОБСТОЯТЕЛСТВО, ПРЕДМЕТ НА ПРЕЦЕНКА	ПРЕЦЕНКА С ОГЛЕД ВИСШИЯ ИНТЕРЕС НА ДЕТЕТО	
	ПОКАЗАТЕЛИ	Източници на информация
Субективните нагласи на обвиняемия/ лишения от свобода към родителската му роля	Минало отношение към детето; Познаване на състоянието и потребностите му; Ориентация в рисковете, на които е изложено; Емоционална връзка с него, вкл. от затвора, прояви на заинтересованост въпреки раздялата По-конкретно: познаване на броя, възрастта и пола на децата; дали в миналото родителят е бил постоянно разделен с тях по своя вина (укрива се от правосъдието, често е в затвора, на свобода не живее с децата си); бил ли е осъждан за прояви на родителска незаинтересованост (неплащане на издръжка, злепоставяне); дали неоправдано не е припознал децата си, в резултат на което те са настанени в институция, приемно семейство или са дадени за осиновяване; дали изтъква интересите само на някои от децата си, най-често малолетните или болните; дали социални институции съобщават за родителско negliжиране; дали връзките с децата са прекъснати поради пасивност на родителя и той не полага усилия за възстановяването им; дали престъпната дейност е започнала преди раждането на детето и дали продължава и след това. Целта е да се установи дали родителската загриженост е автентична или родителят използва родителското си качество като социално-желателен мотив да търси снизхождение, но няма нагласа и мотивация за пълноценно родителство. Анализът на практиката позволява да се изведе зависимост между трайността на престъпното поведение на родителя и позоваването на родителски задължения в защитни тези, молби за помилване, отлагане/прекъсване на изпълнението на наказание или за пенитенциарни облекчения. Колкото по-дълбоко интегриран е престъпният модел, толкова по-трудна е поносимостта на някои извършители към строго структурираната среда на затвора, дори при богат пенитенциарен опит и краткосрочно наказание. С този профил са малограмотни родители без професионална квалификация, които се издържат от престъпна дейност и социални помощи за деца и в чиито стратегии децата имат значението на основание за получаване на облаги и снизхождение. Липсва осъзнаване на задълженията към тях. Позоваването на родителските задължения пред институциите е преувеличено самосъжалително, а самите родители нямат позитивен опит като деца в собствените си биологични семейства. Понякога раздялата с детето поражда осъзнато и автентично желание за грижа, каквото до момента е отсъствало. То може да се прояви по-бързо, като реакция на изолацията от детето, или по-бавно, като повлияване от поправителното действие на наказанието. И в двата случая процесът е установим и подлежи на анализ както предвид прогнозата за запазване на заинтересоваността и след освобождаването, така и с оглед обективните ресурси на родителя да полага грижа, каквато до момента не е полагал. В редки случаи родителят е започнал да преодолява престъпните си нагласи в резултат на житейско съзряване, ускорено от раждането на дете и осъзнаването на извършителя като родител. Наказанието за престъплението възниква след като промяната е започнала, но е съобразено с личността на деца преди началото ѝ. Тези случаи са сложни, тъй като изискват много прецизна преценка в каква степен наказанието подкрепя, а не пречи на поправянето на родителя в променената семейна среда и дали не влошава качеството на родителската грижа.	Свидетелство за съдимост Справки и данни от институции Съдебни експертизи Свидетелски показания

ТАБЛИЦА 8 ОБСТОЯТЕЛСТВО, ПРЕДМЕТ НА ПРЕЦЕНКА	ПРЕЦЕНКА С ОГЛЕД ВИСШИЯ ИНТЕРЕС НА ДЕТЕТО	
	ПОКАЗАТЕЛИ	Източници на информация
Обективната годност на родителя да полага родителски грижи.	Обективната годност за полагане на родителска грижа е съчетание на умения за осигуряване на издръжка и възпитание в социалноприемливи модели на поведение и оказване на емоционална и нравствена подкрепа в благоприятна семейна среда, защитена срещу домашно насилие, negliжиране, обезценяване на образованието и труда, вредни битови условия, социален паразитизъм, вкл. набавяне на доходи чрез престъпления, и асоциално поведение (алкохолизъм, хазарт, наркотична употреба, агресия). Индикаторите за нея са строго конкретни. Например, дали родителят: - е с трайни личностови, ценностни и поведенчески дефицити, определящи примитивни, незрели и дезадаптивни стратегии за справяне при неспособност за разпознаване и следване на правила и егоцентрично-хедонистична фиксация върху собствените потребности и преживявания, вкл. с навици да разрешава проблемите си по престъпен начин, към който е некритичен, или е инцидентен млад извършител на ситуативно престъпление, което не е елемент от обичайните му житейски стратегии; - произхожда от дисфункционално/функционално семейство; - има или няма образование, професия и трудова реализация; - в миналото е или не е полагал грижа за никого и осъзнава/не осъзнава отговорностите си към другите; - по време на наказателния процес/изпълнението на наказанието активно ли се интересува и общува с децата си, търси ли да подобри и развие уменията си за социалноотговорно справяне, критичен ли е към извършеното; - ако наказанието се изпълнява, какви са признаците на поправителния процес. Целта е да се установи дали родителят има достатъчни и подходящи ресурси да полага лично грижа за всяко от децата си.	Справки и данни от институции Съдебни експертизи Медицински справки Свидетелски показания Справки от МЛС, ако родителят е задържан под стража/лишен от свобода Оценка на риска от рецидив
	1. Престъпление, пряко насочено срещу детето или други членове на семейството. В практиката то обикновено е елемент от ескалиращо агресивно поведение и се изразява в убийство и по-рядко в друго насилствено престъпление. То дълбоко уврежда семейната среда и прекъсва връзките на осъдения с оцелелите близки. Извършителите типично са необратимо общественоопасни, а личността им не подлежи на интерпретация през перспективата на родителската функция. Сред критериите за преценка обаче винаги е и реакцията на детето, показатели за която са например запазени контакти с виновния, свидетелстване в негова полза в процеса, присъединяване към молби за снизхождение пред съда и помилване пред държавния глава. 2. Рискове от пряка криминализация на детето чрез демонстриране на престъпни стратегии за подражание. Извършеното престъпление има пряко отрицателно възпитателно въздействие. Тук спадат и особено безнравствени деяния (сексуални посегателства срещу уязвими лица, роднини и др.), груби хулигански прояви, посегателства при изострящи се семейни конфликти, които разстройват представите на детето за семейна етика и правилата за разрешаване на семейни и извънсемейни спорове.	Съдебни експертизи относно реакцията на детето

ТАБЛИЦА 8 ОБСТОЯТЕЛСТВО, ПРЕДМЕТ НА ПРЕЦЕНКА	ПРЕЦЕНКА С ОГЛЕД ВИСШИЯ ИНТЕРЕС НА ДЕТЕТО	
	ПОКАЗАТЕЛИ	Източници на информация
	3. Рискове, свързани с усложнения на семейната среда в резултат на престъплението и наложеното за него наказание. Това са рискове от: - загуба на издръжката, която осъденият е осигурявал; - реакциите на другия родител. Ако той се солидаризира с оправдателната позиция на осъдения, допълнително обърква представите на детето за отговорно поведение. Ако е критичен, рискува конфликт с осъдения и травмиране на детето. Ако не изрази позиция, създава риск детето да не може да се ориентира само в ценностните аспекти на осъждането. Рискове поражда и скриването на истината за извършеното престъпление и престоя на другия родител в ареста/затвора зад обяснения с отсъствие по други причини или мълчание. Митологизирането на тези обстоятелства в детските представи може сериозно да застраши емоционалното равновесие и психично здраве на детето, включително поради разпространено подценяване на детската проникателност и информираност; - институционализация и загуба на семейната среда, особено ако осъденият е единствен родител; - страдание и лишеност, интерпретации за родителско отхвърляне и рискове от взаимно отчуждаване в резултат на принудителната раздяла на детето от родителя, особено при раздяла с майка, ако детето е малко и в силна емоционална връзка с нея; - злоупотреба с родителската функция в рамките на стратегия за търсене на облекчения заради родителски задължения.	Данни за доходите на семейството, Доклади на ДАЗД, Отделите „Закрила на детето“, АСП и др. Свидетелски показания Съдебни експертизи
Източник: <i>Пушкарлова, Ива. Правата на децата като основание в практиката по помилване. Цит. съч.</i>		

3. ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ПРОТОКОЛИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ - ПОСТРАДАЛ/ОЧЕВИДЕЦ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ

Ива Пушкарлова

Решение № 105/2016 г. по н. д. № 421/2016 г. на ВКС: Установяването на факти е дейност, строго индивидуална за всеки субект. Освен от добросъвестността и желанието за съдействие на компетентните органи при разкриване на обективната истина в процеса, тя се влияе от множество други обективни фактори, сред които възраст, състоянието на даващия обяснения или показания при извършване на престъпление, наблюдателност, умение за точно възпроизвеждане, интелектуални възможности, и не на последно място волева устойчивост, изразяваща се във възможността да се запамети и възпроизведе възприетото, включително при условията на по-нестандартна ситуация, каквато се явява разпитът пред разследващия и съда.

Деца могат да дават достоверни показания, но възрастта влияе на трайността и структурата на спомена, както и на начина на извличането му¹.

Колкото детето е по-малко, толкова по-информационно бедни са отделните отговори, толкова по-склонно е да отговаря социалножелателно или автоматично на затворени въпроси и въпроси с принудителен избор на отговор, толкова по-затруднено е да подреди хронологично и логически събитията и да ги възпроизведе в подробностите им, толкова по-внушаемо е и затруднено да разграничава реални преживявания от въображаеми събития, толкова по-лесно се изморява по време на разпит, толкова по-трудно му е да общува с непознатия за

Въздействие на емоциите при провеждане на разпит:

Както възрастните, децата обикновено проявяват по-добра памет за емоционално натоварените събития, отколкото за неутралните, като по-големите деца по принцип помнят по-точно и по-дълго, но разликата с по-малките съществено намалява, когато събитието е емоционално значимо.

Силната емоция на свидетеля непосредствено след събитието влошава процесите на съхраняване и консолидация на спомените му и способността му правилно да ги възпроизведе. Ако свидетелят се разпитва преди емоцията да отшуми, тя може потенциално да намали психичните му ресурси да оцени спомените си с определена степен на категоричност, както и да:

- повиши склонността към фалшиво-положителни отговори;
- влоши самоконтрола върху източниците на информацията (способност да се разграничава настъпил факт от измислица);
- наруши процесите на извличане на запомненото събитие:

емоцията намалява ефективността на паметта веднага след възприемане на престъпното деяние, макар че дългосрочният ѝ ефект е да подобри запомнянето, ако разпитът се провежда след стихването ѝ. Това не винаги е възможно и оправдано, вкл. поради негативното отражение на изминалото време върху точността на паметта.

Когато емоционалното преживяване е травматично [каквото е по принцип случаят с деца, пострадали и очевидци на престъпление], споменът за него е траен и подробен, особено за централните елементи, макар и често фрагментарен за периферните. Това се дължи на психичния процес на консолидация на спомените, който е по-интензивен („свърхконсолидиране“) непосредствено след силен стрес. Споменът обаче може да не е непременно точен, особено при нееднократност на преживяното. Той може да изглежда като „кондензация на множество епизоди, които се сливат“, или несъзнателно да обединява действително преживяно със страхове.

Източник: Кръстева, Здравка. Свидетелите очевидци в наказателното производство. В светлината на съвременните постижения на психологията и криминалистиката. София: Артипо, 2019, с. 232-240.

¹ Подробно вж. Кръстева, Здравка. Свидетелите очевидци в наказателното производство. В светлината на съвременните постижения на психологията и криминалистиката. София: Артипо, 2019, с. 176-195, с. 230-240. В приложение към монографията е публикуван преведен на български и адаптиран от автора вариант на *Ръководство за разпит на деца на Националния институт за детско здраве и човешко развитие, Великобритания*, считано за най-добра световна практика.

него разпитващ. Това налага специални техники на изслушване, съобразени с възрастта и личната ситуация на детето, а не просто участие на психолог/педагог в разпита.

В Таблица 9 са изведени препоръчителни и непрепоръчителни практики, подходи и тактики на разпит на дете, което е пострадало или е било очевидец на престъпление, в помощ на професионалистите, които имат нормативно или служебно възложена роля за неговото организиране и провеждане. Разделението е условно, като **професионалистът следва да преценява конкуренцията между препоръките според особеностите на конкретния случай, като търси оптимално съчетание между положителните препоръки и се въздържа от отрицателните**².

ТАБЛИЦА 9	ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ - ПОСТРАДАЛ/ОЧЕВИДЕЦ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ	
	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ	ОТРИЦАТЕЛНИ
Технически и организационни правила	Разпит възможно най-скоро след събитието	Неоправдано отлагане на разпита
	Принцип на минималния брой разпити (еднократен разпит) По възможност разпитът трябва да е един и да обхваща всички въпроси, по които детето може да даде показания. Ако се налага повторен разпит, той следва да е по различни, нововъзникнали в хода на разследването въпроси. Препоръчително е сигналите за пострадали от престъпление деца да постъпват пряко в прокуратурата и тя да сезира ОЗД за свикване на КМ, а не обратното. При постъпване на сигнала първо в ОЗД, той следва незабавно да бъде препратен на прокурор, ако са налице съмнения за извършено престъпление, а действията по КМ да не включват разговори и събеседвания с детето преди разпита от прокурор/разследващ орган под наблюдение на	Многократни разпити: - множество разпити по отделни въпроси; - многократни разпити по едни и същи въпроси; - повтаряне на разпита пред различни лица - повтаряне на разпита поради формални процедурни изисквания Рискът от многократни разпити е голям, когато ОЗД стартира КМ преди да сигнализира прокуратурата. Слабост на КМ е пропусъкът да бъде въведено указание към професионалистите на „първа линия“ (<i>first responders</i>) при съмнение за извършено спрямо детето престъпление да сезират прокурора незабавно. Във всички случаи следва да се избягват разговори с детето преди разпита му от прокурор/разследващ орган под наблюдение на прокурор.

² Таблицата е разработена на основата на **Кръстева**, Здравка. Свидетелите очевидци в наказателното производство. Пак там.; **Ceci, S.J., Bruck, M.** Jeopardy in the Courtroom: A Scientific Analysis of Children's Testimony. Washington, DC, Psychological Association, 1999; **Rice, S.A.** Contagious Bias In The Interview. – *American Journal of Sociology*, 1929; 35: 420-423; **Rosenthal, R.** Experimenter Effects of Behavioral Research. New York, Hoisted Press, John Wiley and Sons, 1976; **Darley, J., Fazio, R.** Expectancy Confirmation Process Arising – In: *The Social Interaction Sequence. American Psychologist*, 1980; 35: 876-881; **Thompson, W.C., Clarke-Stewart, A., Lepore, S.J.** What Did The Janitor Do? Suggestive Interviewing And The Accuracy Of Children's Accounts. *Law and Human Behavior*. 1997; 21: 405-426; **Kassin, S., Goldstein, C.C., Savitsky, K.** Behavioral Confirmation. – In: *The Interrogation Room: On The Dangers Of Presuming Guilt. Law and Human Behavior*. 2003; 27:187-204. Вж. в допълнение Приложение: Тактики на разпит според структурата на базовите убеждения и потребностите на детето, особеностите на микросоциалните рискови фактори и мотивационния механизъм на деянието.

ТАБЛИЦА 9	ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ - ПОСТРАДАЛ/ОЧЕВИДЕЦ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ	
Базови	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ	ОТРИЦАТЕЛНИ
	прокурор. Щадяща среда („синя стая“/сходна среда): - колкото е възможно по-малко присъстващи в помещението. По принцип дете се разпитва индивидуално, от един служител, в отсъствие на родител, освен ако то е твърде малко или специфично привързано към родителя. Тогава родителят стои зад детето, извън зрителното му поле. - средата е обзаведена като позната среда, в която детето се чувства сигурно, съобразена с възрастта и индивидуалните му особености, с вида и тежестта на престъплението и с вида и тежестта на вредите, понесени от детето (степен на виктимизация). Пример: Особеностите на виктимизацията биха имали значение, ако детето е развило различни фобии/посттравматичен синдром в резултат на престъплението, влияещи на начина, по който възприема непозната среда, дори да е приятелска. Ако средата твърде много напомня домашната обстановка, в която е извършено тежко престъпление, травмирало детето, може да не е подходящо разпитът да се състои в нея. В такива случаи може да е препоръчително разпитът да се проведе просто в по-тихо помещение, а не непременно в синя/специално оборудвана стая. - осигуряване на достатъчно време.	Институционална среда: - присъствие на униформени служители; - присъствие на непознати за детето лица; - разпитът се води едновременно от повече от един служител; - разпитът неоправдано се прекъсва, вкл. поради провеждането му в помещения (кабинет), в които протичат обичайни работни дейности (движение на служители, шумове от разговори, машини, телефони и др.); Неподходяща среда: - нехигиенна среда (прашно, непроветрено, задимено, неподредено, захабено и пр. помещение); - неподходящо време – тъмна част на денонощието, съвпадане с обичайно за детето време за хранене/сън; - несъобразеност с възрастта на детето/опасността на престъплението или понесените от детето вреди Пример: 17-годишен пострадал от кражба на телефон няма нужда да бъде разпитван в щадяща среда
	СППЕ за свидетелска годност предхожда разпита	Неоправдано пропускане на СППЕ за свидетелска годност
	Звукозрителен запис на разпита Позволява: - съсредоточаване на разпитващия върху воденето на разпита, а не на бележки; - многократно цялостно възпроизвеждане на разпита, което съдейства той да се провежда еднократно - дисциплинира органите да прилагат добрите практики и да водят компетентно и ефективно добре подготвен разпит	Липсва както звуков, така и аудиовизуален запис. Разпитът е протоколиран по общите правила
	Разпит пред съдия	Разпитът неоправдано не е проведен пред съдия
Базови	1. Индивидуално проучване на	Пропуск, формалност или деформации на

ТАБЛИЦА 9	ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ - ПОСТРАДАЛ/ОЧЕВИДЕЦ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ	
	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ	ОТРИЦАТЕЛНИ
правила при планиране на разпита	личността на детето³ - Индивидуална оценка по чл. 56 Директива 2012/29/ЕС / чл. 7а-г ЗПФКПП - Индивидуалната оценка на пострадало дете винаги е разширена и винаги включва извод за наличие на „специфични нужди от защита“ по смисъла на пар. 1, т. 4 НПК: такива са налице, когато е необходимо прилагане на допълнителни средства за защита от вторично и повторно виктимизиране, сплашване и отмъщение, емоционално или психическо страдание, включително за запазване на достойнството на пострадалите по време на разпит. - Предварителни срещи с родители, учители, социални работници и др. - СППЕ за свидетелска годност 2. Принцип на проверка на алтернативни хипотези/обяснения: Примери: - твърденията на детето като цяло са достоверни, но то грехи самоличността на дееца; - някои от твърденията са достоверни, но детето си е измислило или е било повлияно да добави други, които са неверни; - детето погрешно е възприело неуместни, но безвредни деяния като сексуална злоупотреба; - детето е било подведено или заставено да потвърди неистина, за да удовлетвори чужди потребности; - детето твърди неистина поради лични мотиви за отмъщение, корист, доказване пред авторитет, оказване на помощ; - детето си е въобразило твърденията поради възможен психичен проблем; - детето си е въобразило твърденията, но след като ги е обсъдило с различни хора, е започнало да им вярва; - детето е участвало в сексуална игра с връстници, но обвинява възрастен; - детето е било периодично разпитвано от възрастни, които вярват, че е било насилвано, и то е започнало да възпроизвежда обвинителни твърдения в опит да заслужи	индивидуалното проучване Пропускане на индивидуалната оценка Неоправдано пропускане на СППЕ за свидетелска годност Подчиняване на разпита на стремеж за потвърждаване или отричане на предварително определена версия

³ Вж. Приложение: Индивидуална оценка, личностна характеристика и СПЕ/СППЕ.

ТАБЛИЦА 9	ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ - ПОСТРАДАЛ/ОЧЕВИДЕЦ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ	
	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ	ОТРИЦАТЕЛНИ
	одобрението или вниманието им 2. Подробно писмено планиране на разпита - подготовка на набор от неутрални теми; - преценка на речниковия подход; - обща последователност на въпросите.	
Тактика на разпит	- Приятелско, уважително и подкрепящо отношение, внушаващо доверие и спокойствие, любопитство към отговорите през цялото време	- Прояви на нервност, строгост, разсеяност, сарказъм, недоверие, официалност, подозрителност, неодобрение, раздразнение, оценъчност, непоследователност в реакциите, заплахи, натиск, обиди - Внасяне на игривост, фантазия, въображение - Пример: „представи си, ако...“; „да поиграем на...“ - Ограничаване на свободата на придвижване - Пример: забрана за посещение на тоалетна или за прекъсване за почивка)
1. Въвеждащ етап		
	- Разпитваният се представя. - Представя останалите присъстващи. Ако разпитът не се провежда в „синя стая“/стая, оборудвана с дистанционна връзка с друго помещение, в идеалния случай присъства още само психолог. Добрите практики на „синя стая“ и сходните им предполагат разпитът на детето да се води само от психолог, наличие на постоянна радио/ видеовръзка между него и разпитвания орган, който физически се намира в друго помещение заедно с другите участници в процедурата (и наблюдава разпита през венецианско огледало или видеовръзка, без детето да го възприема). Препоръката за представяне на присъстващите се отнася само за лица, които се намират в помещението за разпит с детето. - Изяснява целта на срещата – да се описват само събития, които детето е	- Отсъства целият етап или части от него - Прекомерно удължен – колкото е по-продължителен, толкова по-пасивно може да бъде детето по време на същинския разпит - Директивно въвеждане на заплашителни или ограничителни правила - Пример: „тук си да разкажеш какво стана, иначе ... ще пострада“ „докато не свършим, няма да излизаш“

ТАБЛИЦА 9

ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ - ПОСТРАДАЛ/ОЧЕВИДЕЦ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ

ОТРИЦАТЕЛНИ

преживяло, да се описват подробно и да се казва само истината.

- Информира детето, че разговорът се записва, за да може разпитващият добре да запомни всичко, което детето му каже.

- Изяснява и договаря с детето правилата и очакванията:

- да казва „не знам“/„не помня“, вместо да отгатва „верния“ отговор;
- да поправя разпитващия, когато прави неверни или неточни твърдения;
- да съобщава, когато нещо не разбира;
- разпитващият да уточнява, че не знае отговорите на въпросите, които ще зададе;
- правила как детето да съобщи, ако иска прекъсване, изпитва някакво неудобство и др.

При по-малките деца тези правила се демонстрират, за да може детето да се ориентира как да ги използва. Трябва да получава одобрение, когато се справя, и насърчение.

- Задаване на няколко въпроса, с които да се установи дали детето разбира разликата между истински и неверни твърдения

- Разясняване по чл. 140 (4) НПК. Подходящо е детето да бъде помолено да обещае, че ще казва истината, тъй като това намалява вероятността от съобщаване на невярна информация.

2. Установяване на доверителен психологически контакт

- Установяване на разбирателство с разпитващия

- Покана детето да опише в свободен разказ неутрално събитие (до 5-6 минути), уточнено по време на планирането.

Пример:

- скорошно детско или училищно

- Отсъства или установеният контакт е нестабилен и по време на същинския разпит периодично се разпада.

- Свободният разказ е твърде продължителен (надхвърля 10 минути) и изморява/отежчава детето или компрометиращ възприятията му за целта на срещата.

ТАБЛИЦА 9

ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ - ПОСТРАДАЛ/ОЧЕВИДЕЦ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ

събитие с участие на детето;

- събитията от същия ден след закуска;
- показване на картинка от книжка с молба детето да опише какво според него става с героите;
- молба детето да опише стаята за разпит.

Неутралното събитие е реално, а не случка от книга/филм.

Свободният разказ се насърчава с допълнителни отворени въпроси.

ОТРИЦАТЕЛНИ

- Неуместен избор на неутрално събитие:

- Събитието не е неутрално, а силно наподобява процесното деяние или по други причини не е приятно на детето.
- Детето не е участвало в събитието и не може да разкаже лични впечатления за него.
- Събитието е повече от едно или е твърде сложно.
- Събитието е от филм/книга/медии.

- Ограничаване на свободния разказ със задаване на затворени въпроси, прояви на неодобрение, припряност, невнимание и др.

- Смяна на събитието в хода на разказа.

3. Преход: целта е да осигури плавно преминаване към същинския разпит

- Поредица въпроси, чрез които детето посочи събитието, предмет на разследване

Примери за неутрални въпроси, ако детето се затруднява: „Виждам, че имаш наранявания. Разкажи ми как ги получи“ / „Майка ти ми каза, че се притеснява за теб. Разкажи ми какво я тревожи?“ / „Разбрах, че сте си говорили с (учител/друг). Разкажи ми за какво“ / „Знаеш ли защо си тук?“ / „Случи ли ти се нещо на (дата/място)?“

- Разпитващият назовава събитието, което се разследва, с името на дееца и детайли от събитието.

4. Свободен разказ: започва, когато детето идентифицира събитието, с покана да разкаже подробно всичко, което знае за него.

- Насърчава се с отворени въпроси:

- за проследяване на времевата последователност:

„Какво стана после?“

- за увеличаване на детайлността на разказа и проследяване на причинни връзки:

„По-рано спомена, че... Разкажи повече за това“.

- Когато събитието не е еднократно или включва епизоди, първо се пита за последния епизод, после за първия и

- Неоправдано или често прекъсване.

- Хаотични въпроси, които объркват последователността на разказа и водят до противоречия в отговорите

Подходът е особено негативен при малки деца, които нямат стабилизирана представа за време – те могат да излагат събитията само в хронология и се затрудняват да се връщат и да прескачат напред във времето.

- Затворени въпроси (да/не).

- Цензуриране: демонстрация, че разпитващият се интересува само от/не се

ТАБЛИЦА 9

ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ - ПОСТРАДАЛ/ОЧЕВИДЕЦ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ

след това се задава въпрос дали детето си спомня и други случаи на същото събитие.

ОТРИЦАТЕЛНИ

интересува от определени елементи на събитието.

5. Въпроси и отговори

- След изчерпване на свободния разказ
- Отворени въпроси за допълване и уточняване на вече съобщена информация

- Конкретизиращите въпроси, типични за разпит (кой, къде, какво, как) се задават само след изчерпване на отворените и само по въпроси, по които не е съобщена информация по време на свободния разказ

Пример: „Какво изпита, когато...?“

По изключение могат да се задават:

- двойки въпроси, от които първият е затворен, а вторият – отворен:

Пример: „Ти беше ли с дрехи?“ (детето: „не“) „Как стана така?“

- отворени въпроси с принудителен избор на отговор:

Пример: „С ръка ли те удари или с крак?“ / „С нокти ли те одраска или с ножицата?“

- Винаги, когато е възможно, детето се насърчава към свободен разказ:

„Разкажи ми всичко за това“

- По възможност всеки въпрос съдържа обръщение към детето с малкото му име

- Въпросите са кратки и формулирани с думи, които детето използва

- Винаги се изчаква отговор

Ако детето упорито избягва отговор, се подканва да говори на неутрална тема, предварително подбрана по време на планирането на разпита

- Преди изчерпване на свободния разказ

- Серии затворени въпроси или въпроси с принудителен избор на отговор

Особено негативна практика при по-малки деца. Те са по-склонни да отговарят утвърдително, когато въпросът е за положителна проява на техен близък или на тях самите, и отрицателно, когато проявата е укорима. При принудителен избор на отговор склонността е да се посочва първият избор.

- На детето се предоставя информация, вместо да му се задават въпроси

- Подсказващи, внушаващи, подвеждащи въпроси

Пример: „Заболя ли те, когато...?“ / „Много ли се уплаши?“

- Селективно поощряване на специфични отговори:

Пример:

- Хвалене на детето, когато формулира обвинителни твърдения;

- Оценяване на такива твърдения като полезни, а детето – като умно, задето ги прави;

- Критикуване на твърдения;

- Изказване на съмнение в достоверността или адекватността на твърдения;

- Обиди към детето;

- Предоставяне на награди (храна, играчки) срещу определени твърдения;

- Стереотипно описание на извършителя по начин, който внушава на детето, че той е лош човек;

- Позоваване на показания на авторитети (както родител/учител е казал за събитието/деца)

- Повтаряне на въпроси

Техниката внушава на детето, че предходният му отговор е бил неправилен или че не го слушат

6. Затваряне (заключителен етап): плавно извеждане от темите на разпита

ТАБЛИЦА 9	ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ - ПОСТРАДАЛ/ОЧЕВИДЕЦ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ	
	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ	ОТРИЦАТЕЛНИ
Специални техники	- насочване на детето към предстоящи (положителни) събития от ежедневието: <i>Пример: „Какво ще правиш днес, като си тръгнеш?“ / „Какво според теб ще се случи на (герои от детски филм) в следващия епизод?“</i> - Разговор на неутрална тема за няколко минути. Техники за установяване на доверителен контакт с дете, което избягва да говори: - невербално поведение на избягване на зрителен/друг контакт трябва да се адресира веднага: <i>„Ела да седнеш по-близо до мен“ / „Виждам, че си много мълчалив, кажи ми какво става, защото искам да ти помогна“ / „Благодаря ти, че се съгласи да си говориш днес с мен“</i> - „Разкажи ми какво обичаш да правиш (в училище, след училище, вкъщи, с приятелчета...) / любима музика“ - „Виждам, че (отличителен белег - фланелка на спортен клуб/музикант, особена прическа, друго). Разкажи ми за...“ Темата на разговора трябва да е реална.	- Отсъства. Детето се изпраща веднага след края на предходния етап. Използване на теми извън реалността (филми, електронни игри, фантастика) за установяване на психологически доверителен контакт Използване на режисирани сценарии на деянието с кукли или изображения на човешко тяло, както и техниката на разговор за „приятно/неприятно докосване“ по време на разпит относно преживяно сексуално насилие. Тези техники съществено намаляват достоверността на показанията и създават условия за тяхната манипулация и за травмиране на детето⁴. Те трябва да се различават от техники, при които на детето се предоставят кукли и изображения, които не подсказват директно елементи на деянието и с които то борави свободно извън сценарий.
Участие на	Участие на подпомагаш професионалист (психолог/педагог/социален работник):	

⁴ **Rawls**, J.M. How Questions And Body Parts Diagrams Could Effect The Content Of Young Children's Disclosures. Law Talk 1996; 452, 28-29; **DeLoache**, J.S., **Pierroustakos**, S.L., **Uttal**, D.H. The Origins Of Pictorial Competence. Current Directions in Psychological Science, 2003; 12:114-118; **APSAC: Practice guidelines: Psychosocial Evaluation of Suspected Sexual Abuse In Children**. Second edition. American Professional Society on the Abuse of Children, 1996. (National Children's Advocacy Center) **Carnes**, C.N., **Wilson**, C., **Neslon-Gardell**, D: Extended Forensic Evaluation When Sexual Abuse Is Suspected: A Model And Preliminary Data. Child Maltreatment 1999; 4: 242-254; (Center for Child Protection) **Davies**, D., **Cole**, J., **Albertella**, G., **McCulloch**, L., **Allen**, K., **Kekevan**, H. A Model For Conducting Forensic Interviews With Child Victims Of Abuse. Child Maltreatment 1996; I: 189-199; (AACAP Practice Guidelines) **Work Group on Quality Issues**. Practice Parameters For The Forensic Evaluation Of Children And Adolescents Who May Have Been Physically Or Sexually Abused. Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry 1997; 36: 423-442; Stepwise Interview) **Yuille**, J.C., **Hunter**, R., **Joffe**, R., **Zaparniuk**, J. Interviewing Children In Sexual Abuse Cases. – In: Child Victims, Child Witnesses: Understanding and Improving Children's Testimony. Edited by Goodman GS, Bottoms BL. New York, Guilford Press, 1993; 95-115; **Wakefield**, H., **Underwager**, R. The Application Of Images In Child Abuse Investigations. In Image-Based Research: A Sourcebook for Qualitative Researchers. Edited by Prosser J, London, Palmer Press, 1998; 176-194; **Wakefield**, H., **Underwager**, R. The Use Of Anatomically Detailed Dolls In Forensic Interviews. Family Law Psychology Briefs 2003; 4:1.

ТАБЛИЦА 9	ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ - ПОСТРАДАЛ/ОЧЕВИДЕЦ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ	
	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ	ОТРИЦАТЕЛНИ
трети страни	Професионалната роля на подпомагащите професионалисти по време на разпита е на неутрална страна, която улеснява общуването между разследващия орган и детето, без да влияе на решенията и позициите им. По-конкретна задача в тези общи целеви рамки е намаляване на психологическия стрес, който наказателният процес оказва върху детето. - подпомагащият професионалист е запознат със случая и е влязъл в доверителен контакт с детето преди разпитът да започне. Детето го познава и е съгласно той да присъства. Ролята му е да: - реагира, когато разпитът стане прекомерно стресиращ - при необходимост от почивка; при претоварване на детето; при признаци, че детето не разбира въпросите; и др. - подпомага разследващия орган при формулирането на въпросите по начин, подходящ за езиковата и когнитивната зрялост на детето.	Подпомагащият професионалист: - не познава случая, нито детето; - присъства формално по време на разпита; - изземва ролята на разследващия, вкл. като инициативно задава собствени въпроси; - проявява оценъчно отношение, взема страна в хода на разпита; - участва в разпита въпреки явното несъгласие на детето;
Детето е представител на етническо малцинство	Детето е представител на етническо малцинство, в частност на ромска общност⁵: Разпитът на дете от етническо езиково и културно малцинство следва да е съобразен с риска от културен сблъсък. Един от източниците на най-голямо напрежение са етнонимите (групата определения за етноса), както и интуициите и понятийният апарат, който етническите и религиозните групи използват за своето самоопределение⁶. Съответната група може да има няколко етнонима, които да признава или приема в различна степен. Етническите подгрупи често имат негативно отношение помежду си и членовете им възразяват на причисляването си към друга субгрупа. Детето често се намира в конфликт на лоялност – верността към етноса и/или семейната общност се конкурира с желанието да съдейства на разследването, като са възможни и конфликтни лоялности към различни представители на етноса. Контактът на деца от етническо малцинство с официалната държавна власт често е повлиян от макростереотипите на малцинството за нея и нейните представители. - Даване на възможност на детето да се самоопредели етнически. Това е особено важно при юноши, при които протича процес на етническо самоопределяне. - Липса на предразсъдъци - посланията не трябва да съдържат никакви обобщения и характеристики, приписвани на общността или групата, към която принадлежи детето. Разследващият орган спазва професионален език, като се придържа към неутрални определения без етнически или религиозни характеристики и без описания на общността. - Достъпен език – въпросите трябва да бъдат задавани и информацията да бъде предавана и	- етнизиране на поведението на разпитвания или на друго участващо в разпита лице⁷ (неуважително поведение на етническо превъзходство). - използване на обидни и унижителни етнически квалификации. Практиката е особено негативна при юноши, при които процесът на самоопределяне е в ход или е завършен. Още по-неблагоприятно влияе загатването им чрез намеци и алюзии, което нарушава условието за искреност и неутралитет.

⁵ Вж. Приложение: Ромска етническа общност.

⁶ Колев, А. Наръчник за работа с етно-религиозните общности по въпросите на обществения ред и сигурност в България. С., 2019, с. 21.

⁷ Пак там, с. 26.

ТАБЛИЦА 9

ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ - ПОСТРАДАЛ/ОЧЕВИДЕЦ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ

пояснявана на разбираем език, съобразен с познавателните умения и социалния опит на детето.

- Искрена и позитивна нагласа, неутрално-добронамерено отношение.

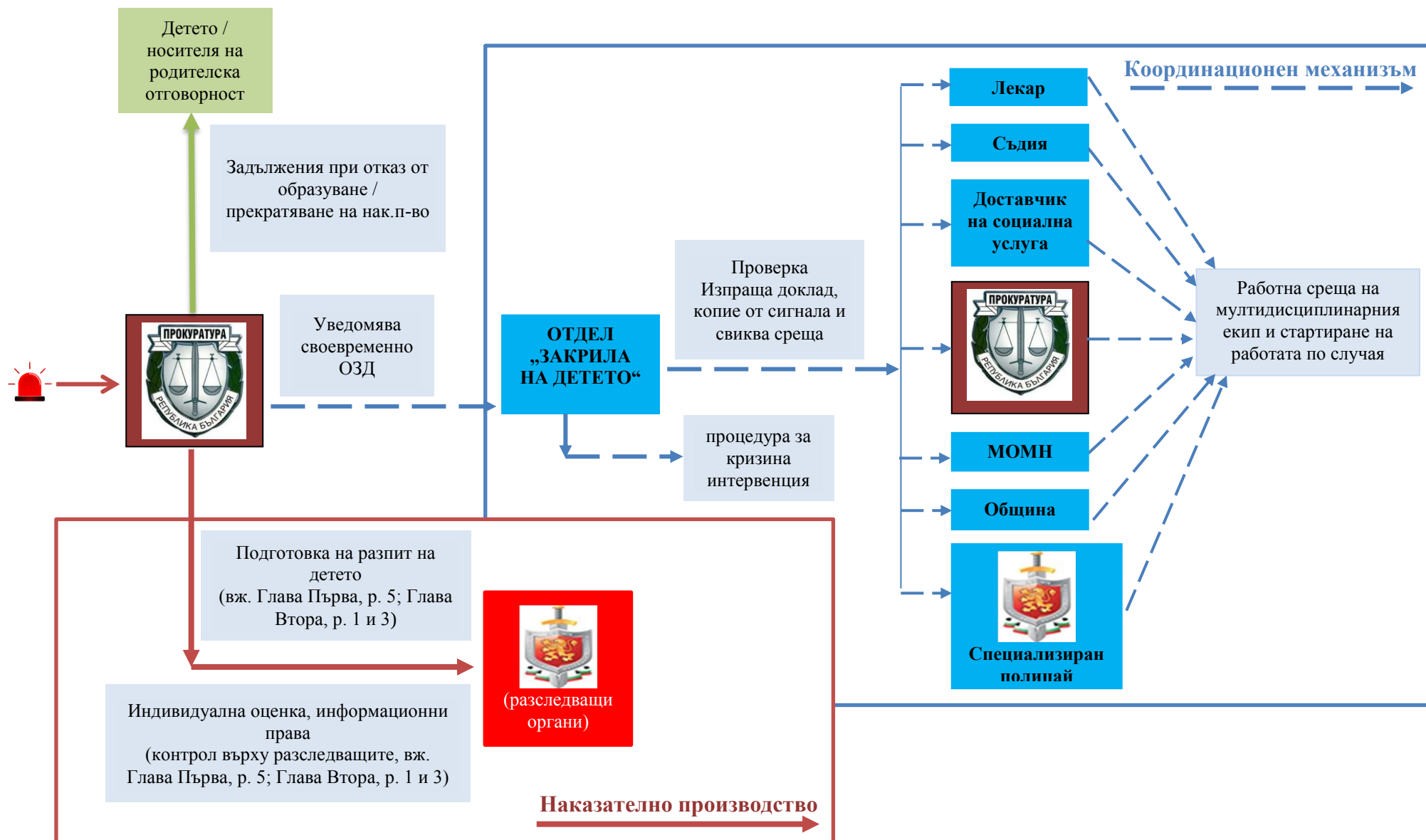
- Предварително проучване на йерархичната структура на семейството – това би могло да подпомогне идентифицирането на подходящ заместващ възрастен, както и очертаването на възможните отношения на лоялност и малцинствените макростереотипи.

- **Когато детето не владее добре български език:**

- Да се назначи преводач от език, който детето владее;
- При необходимост е допустима употреба на жаргонни, но познати на детето изрази;
- Да не се допуска да се провежда разговор на език, различен от българския, между детето и родител/заместващ възрастен. **Това е допустимо с неговия адвокат** поради правото на конфиденциално общуване с него.

- **Особености на средата на разпит:** деца, чиито битови навици и представи за домашна среда са формирани при сериозни отклонения от обичайното за обществото, може да се стресират значимо при контакт със „синя стая“ или помещение, оборудвано като приятелско за деца, отглеждани в съобразена с обичайните обществени практики среда. Такъв културен шок следва да се избягва. Ако е вероятен, е възможно разпитът да е по-подходящо да се проведе в друга среда, по-близка до тази, която детето познава, вкл. обичайна институционална среда.

ОТРИЦАТЕЛНИ

ГЛАВА ТРЕТА

ДЕТСКА ПЪТЕКА ЗА РАЗСЛЕДВАНИ ИЛИ ОБВИНЕНИ НЕПЪЛНОЛЕТНИ ДЕЦА

1. ПРАВА НА ДЕЦАТА, ЗАПОДОЗРЕНИ И ОБВИНЯЕМИ В НАКАЗАТЕЛНОТО ПРОИЗВОДСТВО

Ива Пушкарлова

Според правото на ЕС и международното право непълнолетните извършители на престъпление участват в наказателните производства, в които бива ангажирана наказателната им отговорност, като **заподозрени** или **обвиняеми**. Това са **единствените качества, в които те могат да бъдат разследвани**. Процесуалните права и гаранции, които наднационалните стандарти свързват с правото на справедлив наказателен процес, възникват в пълен обем с възникването на което и да е от двете и траят до окончателното произнасяне на съда.

Всяка от двете фигури представлява самостоятелно независимо понятие на наднационалните стандарти, които обвързват националните правни системи на държавите членки, независимо дали те познават и уреждат (и) двете фигури.

Правото на справедлив съдебен процес е основно комплексно право по чл. 6 ЕКПЧ, МПГПП, чл.40 КПД и чл. 47 Харта на основните права на ЕС.

Според тях всяко дете, заподозряно или обвинено в нарушаване на наказателния закон, има право случаят да бъде решен от компетентна, независима и безпристрастна институция или съдебен орган в **справедливо и публично гледане на делото в разумен срок** съгласно закона.

Директива 2016/800 реферира към правото на тези деца на справедлив съдебен процес и изисква при упражняването му те да се ползват със същите гаранции, както и останалите правонарушители, от първия разпит до приключване на съдебното производство с окончателен съдебен акт. Децата правонарушители са особено уязвими и поради това може да се нуждаят от допълнителна защита.

Към правното положение на заподозрения и обвиняемия частично (по отношение на отделни групи права) се приравнени **задържаните под стража** или под **полицейски арест, осъдените на лишаване от свобода и издирваните в процедури по ЕЗА** деца.

Българският НПК не познава фигурата на заподозрения. Националният стандарт не съответства на онези наднационални изисквания, които засягат само тази фигура и които не могат да бъдат компенсирани от друга, която според правната система дава същите права в конкретна правна ситуация (напр. свидетел, задържан). Държавата не

може да предостави убедителни от гледище на наднационалните стандарти гаранции, че деца, които не са нито привлечени като обвиняеми, нито задържани или свидетели, няма да бъдат фактически разследвани извън пълната защита, изисквана за разследвани лица.

Тази разлика в обхвата на приложение на наднационалните стандарти, както и редица хипотези на неправилно или неизвършено транспониране на предвидени в тях права, **увеличава отговорността на правоприлагащите органи да осигурят фактическо спазване на наднационалните стандарти, доколкото това е възможно в рамките на действащите наказателнопроцесуални режими.**

Независимо от произхода си в правото на ЕС или на друга международна организация, **наднационалните стандарти нямат цялостно и автоматично пряко действие с предимство пред вътрешното право в материята на наказателната отговорност и производствата по осъществяването ѝ¹.** Те са приложими доколкото не му противоречат и не изискват изрично въвеждане с национална норма, както и доколкото са формулирани като самоизпълняващи се процесуални предписания, адресирани към и приложими от органите на наказателната правораздавателна система в рамките на предоставената от правната система компетентност. Ако националното право ползва понятие, определено в наднационален акт, това определение има пряко действие само ако правната система не е въвела собствена дефиниция. Тези органи **не могат** да приложат наднационални норми, които:

- насочват изискванията си към законодателя или органи на изпълнителната власт без компетентност да разследват;
- предоставят права на гражданите и юридическите лица, участващи в наказателния процес;
- разширяват компетентността на националните органи по разследване и наказателно преследване.

Извън казаното, решенията на ЕСПЧ и СЕС, по които България е страна, са задължителни и обвързват правоприложната система в частта, в която предписват приложение на действащата нормативна рамка, а не изискват нейното изменение или допълване.

¹ Вж. и ТР № 7/1992 г. по к.д. № 6/1992 г. на КС.

В Таблица 10 по-долу са представени правата и правни гаранции, образуващи правното положение на деца-извършители в наказателно производство, водено срещу тях по обвинение в извършено престъпление². В Таблица 11 е представено правното положение на децата, субекти в производство по ЕЗА. Съчетано общо послание на съвременните стандарти към институционалните практики е да осигурят **индивидуален подход** към детето-правонарушител, съобразен максимално с конкретните му потребности и постигащ комплексност и съгласувана целенасоченост на интервенциите с оптимално мобилизиране на всички ресурси на общността, като се **съчетаят, доколкото е възможно, елементите на санкцията и на подкрепата**³.

² Те могат да се разглеждат и като аспекти, конкретизиращи правото на справедлив процес. За общите стандарти на това комплексно право вж. [ECtHR, Handbook on Article 6 \(Criminal Limb\)](#).

³ Манев, Димитър. Цит. съч., с. 97.

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
Право на зачитане на човешкото достойнство	Чл. 40 КПД Чл. 13 (2) Директива 2016/800 Чл. 11 (2) 33Дет	КПД признава правото на всяко дете, което е заподозряно, обвинено или признато за виновно в нарушаване на наказателния закон, да бъде третирано по начин, съвместим с чувството за достойнство и собствена стойност, който укрепва зачитането от детето на основните права и свободи на човека и който взема предвид възрастта му, необходимостта да се подпомага реинтеграцията му и поемането от него на конструктивна роля в обществото. Директива 2016/800 задължава държавата да предприеме подходящи мерки, за да гарантира, че децата винаги получават отношение, което защитава достойнството им и е подходящо предвид възрастта им, степента им на зрелост и нивото им на разбиране и което е съобразено с евентуалните им специални потребности, включително евентуалните им затруднения в общуването. С чл. 11 33Дет националното право въвежда обща клауза, според която всяко дете има право на закрила срещу нарушаващите неговото достойнство форми на въздействие, противоречащи на неговите интереси. Коментар: Общата клауза по чл. 11 (2) 33Дет не транспонира специалните изисквания на Директива 2016/800 по отношение на наказателни производства с участие на деца, но липсва пречка те да се спазват в практиката. Такива примери са различни протоколи, прилагани към задържани и обвинени непълнолетни, които поставят акцент върху спазването на правата и достойнството им, осигуряване на щадяща среда и вземане на мерки, че детето разбира положението си и възможните последици от него, вкл. с участие на психолози и педагози и усилия за намаляване на прекия контакт с органите на разследването. Някои протоколи са ограничени до специфични хипотези – лечение, образователни потребности, семейни контакти, общуване със защитник, запознаване с правата, въпроси на разпита.
Право да бъде считан за невинен (презумпция за невинност)	Чл. 40 КПД Чл. 6 ЕКПЧ Чл. 3 Директива 2016/343 Чл. 31 (3) КРБ Чл. 16 НПК	Презумпцията за невинност, според която всяко лице, обвинено в извършване на престъпление, се смята за невинно до доказване на вината му в съответствие със закона (ЕКПЧ, Директива 2016/343), е възпроизведена и от КПД конкретно по отношение на деца, заподозрени или обвинени в престъпление. Презумпцията е призната от националната правна система чрез разпоредби на Конституцията и НПК, според които обвиняемият се смята за невинен до установяване на противното с влязла в сила присъда. Коментар: Съответствието с наднационалните стандарти е частично, тъй като презумпцията не се прилага за фактически заподозрени лица, които не са нито задържани под стража, нито обвинени, тъй като националното право не разпознава процесуалната фигура на заподозрения. ---- Постановление № 6/5.05.1978 г. на Пленума на ВС, изм. с ППВС №7/1978 – необходимо условие за реализация на правото на защита на обвиняемия е спазването на презумпцията за невинност
Право да запази мълчание и защита срещу самоуличаване	Чл. 40 КПД Чл. 7 Директива 2016/343 Чл. 55 (1) НПК	Директива 2016/343 изисква държавата да гарантира, че заподозрените и обвиняемите имат правото да запазят мълчание във връзка с престъплението, в чието извършване са заподозрени или обвинени, както и правото да не се самоуличават в извършването му. Упражняването на тези права не може да се използва срещу тях и да се счита за доказателство, че те са извършили съответното престъпление. Стандартът е общ, независимо от възрастта на лицето. Конкретно по отношение на децата КПД въвежда специално изискване да не бъдат принуждавани да дават показания/обяснения или да се признават за виновни.

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
	Чл. 115 (4) НПК Чл. 72 (5) ЗМВР Чл. 292 (1), т. 1 НК Чл. 287 НК Чл. 121 (1) НПК Чл. 103 (3) НПК	Според националното законодателство всички обвиняеми имат право да откажат да дават обяснения по обвинението (чл. 55 и чл. 115) НПК). Това право има и задържаният, комуто то се разяснява незабавно при задържането (чл. 72 ЗМВР). В допълнение, свидетелят не е длъжен да дава показания по въпроси, отговорите на които биха го уличили в извършване на престъпление (чл. 121 НПК), като за лъжесвидетелстване не се носи наказателна отговорност, ако лицето, би обвинило себе си в престъпление, ако каже истината (чл. 292 НК). Принуждаването на обвиняем или свидетел към даване на самообвинителни обяснения/показания е престъпление по чл. 287 НК. Според чл. 103 НПК не може да се правят изводи във вреда на обвиняемия, поради това, че не е дал или отказва да даде обяснения или не е доказал възраженията си. Коментар: Правата са транспонирани само по отношение на задържани и обвинени лица. Поради отсъствието на процесуалната фигура на заподозрения в българското право, те не са гарантирани на лица, които са фактически разследвани, но не са нито задържани, нито им е повдигнато обвинение. ----- Относно нарушение на правото на защита в досъдебната фаза вж. ЕСПЧ, Дело <i>Panovits v. Cyprus</i>, Жалба № 4268/04, 2008 г. Въпреки че бил непълнолетен, разпитът на жалбоподателя бил проведен без присъствието на законния му представител и без да е бил достатъчно добре информиран за правото му на процесуално представителство и правото му да мълчи. Самопризнания, получени при тези обстоятелства, били решаващи за обвинението срещу него и значително засегнали по-нататъшната защита в процеса.
Право на минимална възраст за наказателна отговорност	Чл. 40 КПД Чл. 32 (1) НК	КПД изисква да бъде установена минимална възраст, под която да се приема, че децата не са в състояние да нарушават наказателния закон. Според НК не е наказателноотговорно малолетното лице - ненавършило 14-годишна възраст. Коментар: Определянето на минимална възраст, под която децата са необоримо наказателно неотговорни, ги защитава срещу наказателноправните последици от извършено общественонеопасно деяние, което те са незрели да търпят. То не означава, че детето не е в състояние да извърши общественонеопасно деяние или да формира фактически интелектуалния и волевия момент на вината, а че държавата се отказва да прилага спрямо него репресивни наказателни мерки поради убеждение за тяхната несъразмерност и нецелесъобразност. Оттук, спрямо малолетно дете не могат да бъдат прилагани никакви мерки, които по правната си природа са наказателни, независимо дали формално се намират в наказателния закон и биват третираны като наказателни. В българската правна среда мерки с наказателен характер са възпитателните по чл. 13 ЗБППМН, които поради правната си същност на аналози на наказания, части от наказания и мерки за принуда в наказателния процес не могат да се прилагат по отношение на малолетни лица¹.
Право да бъде считан за дете (презумпция за непълнолетие)	Чл.3 (2) Директива 2016/800 Чл. 387 НПК Чл. 144 (2), т. 6	Директива 2016/800 въвежда оборима презумпция за непълнолетие: когато не е сигурно дали лицето е навършило 18 години, то се приема за дете. Според националното право възрастта на обвиняемото дете се определя на основата на собствените му обяснения, чрез проверка на актовете за гражданско състояние, проучване на документи и други доказателства и ако такива не бъдат установени или съществува съмнение, се извършва медицинска експертиза (чл. 387(2) и чл. 144 (2) НПК). Когато съмненията относно възрастта не могат да бъдат

¹ Относно наказателната природа на възпитателните мерки по чл. 13 ЗБППМН вж. **Пушкарлова**, Ива. Държавната реакция срещу общественонеопасно поведение на дете. Законови режими за предотвратяване и противодействие след 2002 г. София: ИСДП, 2009.

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
	НПК	отстранени, лицето се счита за ненавършило 18-годишна възраст (чл. 387 НПК). Коментар: Компетентният орган може да се позове на презумпцията само ако е положил всички правомерни и възможни усилия да установи възрастта на конкретния обвиняем/заподозрян/задържан, но те не са довели до категоричен извод, че лицето е пълнолетно. Презумпцията е неприложима, ако доказателствените усилия не са положени в цялост – тогава въпросът с възрастта е недоказан, а не презумптивно установен. Органът по принцип има свобода на преценка какви доказателствени средства да използва и в каква последователност. Задължението да ползва експертиза (чл. 144 НПК) го обвързва, доколкото съмненията не са преодолені към момента на назначаването ѝ – задължението отпада, ако възрастта е установена по друг начин. Разпоредбата на чл. 144 НПК не позволява възрастта да бъде установена презумптивно без да е извършена експертиза, т.е. презумпцията се включва само ако и експертизата не е дала категорични резултати. Презумпцията се отнася до границата на пълнолетието и не е приложима по аналогия при съмнение за малолетие.
Право на равенство пред закона (забрана за дискриминация)	Чл. 2 КПД Чл. 14 ЕКПЧ Чл. 6 КРБ Чл. 11 НПК Чл. 12(2) НПК Чл. 4 ЗЗДискр.	КПД задължава държавите да зачитат и осигуряват правата, предвидени в Конвенцията, на всяко дете в пределите на своята юрисдикция без каквато и да е дискриминация, независимо от расата, цвета на кожата, пола, езика, религията, политическите или други възгледи, националния, етническият или социалният произход, имущественото състояние, инвалидност, рождение или друг статут на детето или на неговите родители или законни настойници. Държавите са задължени да вземат всички подходящи мерки за осигуряване закрилата на детето против всички форми на дискриминация или наказание на основание на статута, действията, изразените мнения или убеждения на неговите родители, законни настойници или членовете на неговото семейство. Аналогични антидискриминационни клаузи действат в почти всички правозащитни наднационални актове. Националната правна система признава правото на равенство с ранг на основно – то е укрепено в чл. 6 КРБ и въздигнато в основен наказателнопроцесуален принцип. Забранена е всяка пряка или непряка дискриминация, основана на пол, раса, народност, етническа принадлежност, човешки геном, гражданство, произход, религия или вяра, образование, убеждения, политическа принадлежност, лично или обществено положение, увреждане, възраст, сексуална ориентация, семейно положение, имуществено състояние или на всякакви други признаци, установени в закон или в международен договор, по който България е страна. Пряка дискриминация е всяко по-неблагоприятно третиране на лице на основата на изброените признаци, отколкото се третира, било е третирано или би било третирано друго лице при сравними сходни обстоятелства, а непряка - поставянето на лице или лица, носители на такъв признак, или на лица, които, без да са носители на такъв признак, съвместно с първите търпят по-малко благоприятно третиране или са поставени в особено неблагоприятно положение, произтичащо от привидно неутрални разпоредба, критерий или практика, освен ако разпоредбата, критерият или практиката са обективно оправдани с оглед на законова цел и средствата за постигане на целта са подходящи и необходими. Коментар: Относителните наднационални стандарти имат пряко действие. Деца са уязвима на възрастова дискриминация група, но това ги прави уязвими и на всякакви други форми на дискриминация, сред които най-ясно изразена е расово-етническата и дискриминацията по образование и социален статус.
Право на информация	Чл. 40 КПД Чл. 6 ЕКПЧ Чл. 4 Директива	Съгласно наднационалните стандарти правото се отнася до получаване на информация за обвиненията (КПД) / „характера и причините за обвинението“ (ЕКПЧ) против детето, което е заподозряно/обвиняемо, „незабавно и пряко“ (КПД, Директива 2016/800), „в подробности“ (ЕКПЧ) и „на разбираем за него език“ (ЕКПЧ, Директива 2016/800) или ако е необходимо, чрез неговите родители или законни настойници (КПД). Директива 2016/800 разширява правото, като включва в обхвата му всички права, предоставяни от нея, както и общите аспекти,

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
	2016/800 Чл. 15 (3) НПК Чл. 55 (1), (2) и (4) НПК Чл. 63 (8) НПК Чл. 219 (3) и (4) НПК Чл. 274 (2) НПК Чл. 385а НПК Чл. 72 (1), т. 1 и 6, (3) и (5) ЗМВР Чл. 15 (1), Инструкция 78	свързани с хода на производството. Информацията се предоставя писмено, устно или и по двата начина, на прост и достъпен език, като се следва постъпателен подход и се избягва претрупването на детето с информация. Националното право въвежда обща клауза, според която съдът, прокурорът и разследващите органи разясняват на обвиняемия и другите участници в наказателното производство техните процесуални права и им осигуряват възможност да ги упражняват (чл. 15 НПК). Правата на непълнолетния обвиняем са изброени в чл. 55 (общ пакет за всички обвиняеми) и чл. 385а (специални права на непълнолетния обвиняем) НПК. При повдигане на обвинение разследващият орган предявява постановлението за привличане на обвиняемия и неговия защитник, като им дава възможност да се запознаят с пълното му съдържание, а при нужда дава допълнителни разяснения. В самото постановление се посочват правата на обвиняемия по НПК. Ако обвиняемият е непълнолетен, разследващият орган го уведомява за правата му в наказателното производство и устно, на достъпен за него език. В съдебната фаза е приложим чл. 274 (2) НПК, според който след като съдът се произнесе по отводите и възраженията, председателят разяснява на страните правата им, предвидени в НПК. При задържане на основание чл. 72(1) ЗМВР „от момента на задържането“ на задържания се разяснява и правото му да откаже да дава обяснения, като „незабавно след задържането“ се запознава с основанията за задържането, предвидената в закона отговорност, както и с правата му по ЗМВР, включително с правото му да обжалва пред съда законността на задържането; на адвокатска защита от момента на задържането; на медицинска помощ; на телефонно обаждане, с което да съобщи за своето задържане; да се свърже с консулските власти на съответната държава, ако не е български гражданин; да ползва преводач, ако не разбира български език (чл. 15 Инструкция 78). Коментар: Това право е със статус на основно. Изискванията на Директива 2016/800 не са изцяло спазени поради липсата на процесуалната фигура на заподозрян в НПК. Това означава, че държавата не може да гарантира, че фактически заподозрени деца, които не са нито обвиняеми, нито задържани, но срещу които фактически се води разследване, ще се ползват от правото на информация или от всички права по Директивата, до които то се отнася. Изводът не се променя от обстоятелството, че практиката у нас е фактически разследвания да не се водят срещу деца, които не са нито задържани, нито привлечени като обвиняеми. В допълнение, не всички права на детето по Директивата, са транспонирани в пълнота във вътрешното право, което ограничава и информационното право. Добра практика са протоколи за информиране с участието на психолог и/или педагог, като се следва определена последователност на правата, за които детето бива информирано, и подход, при който детето не се претоварва с прекомерна по обем и сложност информация. Задължително е компетентният орган да се увери, че детето е възприело и разбрало информацията. Също така е препоръчително информацията да обхваща всички права по Директивата, независимо дали те са транспонирани в пълнота в националното право.
Право на безплатното съдействие на преводач	Чл. 40 КПД Чл. 6 ЕКПЧ Чл. 55 (4) НПК Чл. 72 (3) ЗМВР Чл. 15 (1),	Ако детето не разбира или не говори използвания съдебен език, то има право на безплатното съдействие на преводач (КПД, ЕКПЧ). Според националното право (чл. 55 НПК) обвиняем, който не владее български език, има право на устен и писмен превод в наказателното производство на разбираем за него език, независимо от възрастта му. Задължително му се предоставя писмен превод на постановлението за привличане на обвиняем, на определенията на съда за вземане на мярка за неотклонение, на обвинителния акт, на постановената присъда, на решението на въззивната инстанция и на решението на касационната инстанция. Обвиняемият има право да откаже писмен превод по реда на НПК, когато има защитник и не се нарушават процесуалните му права. По отношение на задържания правото е предоставено от чл. 72 ЗМВР и чл. 15 Инструкция 78. Когато не владее български език, той

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
	Инструкция 78	незабавно се информира за основанията за задържането му на разбираем за него език, предвидената в закона отговорност, както и с правата му по ЗМВР, включително с правото му да обжалва пред съда законността на задържането; на адвокатска защита от момента на задържането; на медицинска помощ; на телефонно обаждане, с което да съобщи за своето задържане; да се свърже с консулските власти на съответната държава, ако не е български гражданин; да ползва преводач, ако не разбира български език. Когато задържаният е чужд гражданин, по негово искане незабавно се уведомяват консулските органи на държавата, чийто гражданин е, като при множество гражданство той може да избере коя държава да бъде уведомена.
Право на адвокатска защита и правна помощ	Чл. 40 КПД Чл. 6 ЕКПЧ Чл. 6 Директива 2016/800 Чл. 18 Директива 2016/800 Директива 2013/48/ЕС Чл. 15 (8) 33Дет Чл. 94 (1), т. 1 и 6, (3) НПК Чл. 96 НПК Чл. 97 (1) и (2) НПК Чл. 99 НПК Чл. 121 НПК Чл. 219 (7) и (8) НПК Чл. 224 НПК Чл. 222 НПК чл. 271 (2) т. 3 НПК чл. 129 (1) НПК	Според ЕКПЧ всяко лице, обвинено в извършване на престъпление, има право да се защитава лично или да ползва адвокат по свой избор, а ако не разполага със средства за заплащане на адвокат, да му бъде предоставена безплатно служебна защита, когато интересите на правосъдието го изискват. КПД предвижда детето да има право да получи правна или друга подходяща помощ в подготовката и представянето на неговата защита. Съгласно Директива 2016/800 децата, които са заподозрени или обвинени в наказателното производство, имат право на достъп до адвокат в съответствие с Директива 2013/48/ЕС, за да могат да упражнят ефективно правото си на защита. Достъпът трябва да бъде предоставен без неоправдано забавяне, след като детето бъде уведомено, че е заподозряно или обвиняемо, считано от настъпването на най-ранното от следните събития: а) преди разпит от полицията или от друг правоохранителен или съдебен орган; б) при извършването на следствено действие или на друго действие по събиране на доказателства от разследващите органи; в) след задържането му; г) своевременно преди явяване пред наказателен съд, когато е призовано да се яви. Адвокатската защита включва: а) правото да се среща насаме и да осъществява връзка с представляващия го адвокат, включително преди разпит; б) адвокатска защита по време на разпит и адвокатът да може да взема ефективно участие в разпита; в) ползване на адвокат най-малко по време на: i) разпознаване; ii) очна ставка; iii) следствен експеримент. При всички случаи държавата гарантира, че децата се ползват от адвокатска защита: а) когато се явяват пред компетентен съд или съдия с оглед вземане на решение за задържане под стража на всеки етап на производството, и б) по време на задържането. Когато детето трябва да получи адвокатска защита, но адвокат не присъства, компетентните органи отлагат разпита, съотв. другите действия по разследване или по събиране на доказателства за разумен срок, за да осигурят възможност за явяването на адвоката, или когато детето не е посочило адвокат, за осигуряването на такъв. Държавата гарантира, че се зачита поверителността на комуникацията - срещи, кореспонденция, телефонни разговори и други форми - между детето и неговия адвокат при упражняването на правото на адвокатска защита. Според националното право участието на защитник в наказателното производство е задължително, когато обвиняемият е непълнолетен или е направено искане за задържането му или е задържан (чл. 94 (1), т. 1 и 6 НПК). В тези случаи не е възможен отказ от адвокатска защита (чл. 96 НПК). Когато участието на защитник е задължително, съответният орган назначава за защитник адвокат (чл. 94(3) НПК), който има правата по чл. 99 НПК (да се среща насаме с обвиняемия; да се запознава с делото и да прави необходимите извлечения; да представя доказателства; да участва в наказателното производство; да прави искания, бележки и възражения и да обжалва актовете на съда и на органите на досъдебното производство, които накърняват правата и законните интереси на обвиняемия; да участва във всички действия по разследването с участие на обвиняемия) и може да участва в наказателното производство от момента на задържането на лицето или на привличането му като обвиняем.

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
	Чл. 72 (5) ЗМВР Чл. 15 ЗМВР Чл. 52 ЗМВР чл. 23 ЗПП чл. 21, т. 3 и 4 ЗПП чл. 28 ЗПП чл. 33-34 ЗПП чл. 76 (2) ЗИНЗС чл. 254 ЗИНЗС чл. 256 ЗИНЗС	От момента на задържането си лицето има право на защитник (чл. 72 (5) ЗМВР). Органът на досъдебното производство е длъжен да разясни на обвиняемия, че има право на защитник, и му осигурява възможност незабавно да се свърже с него. Той не може да извършва никакви действия по разследването и други процесуални действия с участието на обвиняемия, докато не изпълни това си задължение. Съдебното заседание се отлага, когато защитникът не се яви и не е възможно да бъде заменен с друг, без да се накърни правото на защита на подсъдимия (чл. 271 (2) т. 3 НПК). Участието на защитника се отразява в протокола от съответното процесуално или следствено действие, заедно с направените искания, бележки и възражения (чл. 129 НПК). По преценка на органа на досъдебното производство разпитът се извършва пред съдия с участието на защитник, ако има такъв, като този орган осигурява явяването им (чл. 222 НПК). Когато НПК не предвижда присъствието на обвиняемия или на неговия защитник при извършването на действия по разследването, органът на досъдебното производство може да им разреши да присъстват, ако това няма да затрудни разследването (чл. 224 НПК). Детето има право на правна помощ във всички производства, засягащи негови права или интереси (чл. 15 (8) ЗЗДет). Националното право предвижда задължителна правна помощ в хипотезите на задължителна защита. Когато обвиняемият се яви без упълномощен защитник, разследващият орган му назначава такъв и не може да извършва действия по разследването с участие на обвиняемия, докато не изпълни това задължение. Системата за правна помощ обхваща случаите, при които по силата на закон задължително се предвижда адвокатска защита, резервен защитник или представителство (чл. 23 ЗПП). Българското право познава и института на дежурния адвокат - такъв се определя в неотложни случаи по дела за мерки за процесуална принуда и разпити пред съдия в досъдебното производство, както и при бързо производство по НПК, ако задържаният/обвиняемият не си е упълномощил защитник (чл. 28 ЗПП). Обвиняемите, подсъдимите, както и всички задържани и осъдени могат да бъдат консултирани от адвокат по свой избор, могат да се срещат с адвокатите насаме и по всяко време на денонощието, да си кореспондират без ограничение и да ползват телефонна връзка по всяко време през деня (чл. 72, чл. 254 ЗИНЗС). Насрещното право на адвоката да се среща насаме с клиента си, включително когато той е задържан под стража или лишен от свобода, е уредено в чл. 33-34 ЗПП. Срещите на лишените от свобода с адвокати могат да бъдат наблюдавани, но разговорите им не могат да бъдат слушани и записвани (ЗИНЗС, ЗПП). По време на срещите обвиняемите и подсъдимите могат да предават или да получават само писмени материали във връзка с делото, съдържанието на които не подлежи на проверка. Кореспонденцията на обвиняемите и подсъдимите също не подлежи на проверка от администрацията (чл. 256 ЗИНЗС). Адвокатските книжа, досиета, електронни документи, компютърна техника и други носители на информация са неприкосновени и не подлежат на преглеждане, копиране, проверка и изземване. Кореспонденцията между адвоката и неговия клиент, без оглед на начина, по който се осъществява, също не подлежи на преглеждане, копиране, проверка и изземване и не може да бъде използвана като доказателство (чл. 33-34 ЗПП). Адвокат не може да бъде разпитван като свидетел относно обстоятелствата, които са му били поверени като защитник (чл. 121 НПК). Коментар: Правото по чл. 6 Директива 2016/800 е със статус на основно. В България разпознаването, очната ставка и следственият експеримент са вторични действия по събиране на доказателства, използвани за проверка на вече събрани доказателства (чл. 143, чл. 169 и чл. 166 НПК). Те могат да се извършват единствено в рамките на вече образувано наказателно производство срещу обвиняемия. По тази причина изискванията на Директива 2016/800 са транспонирани, тъй като не е възможно извършването на тези действия по отношение на фактически заподозрян, нито при заобикаляне на разпоредбите за задължителна защита и правна помощ по отношение на непълнолетни задържани и обвиняеми лица. Важна от гледище на наднационалните стандарти е подчинеността на разследващите полицейски органи на процесуалния закон и

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
		прокурора. Според ЗМВР дейността по разследване на престъпления се осъществява от разследващи полицаи и други полицейски органи при условията и по реда на НПК, като на тези органи не могат да се възлагат други дейности, а писмените указания на прокурора по разследването са задължителни за тях (чл. 15 ЗМВР), тъй като те действат под ръководството и надзора на прокурор (чл. 52 ЗМВР). ----- Вж. ЕСПЧ, Дело <i>Panovits v. Cyprus</i>, Жалба № 4268/04, 2008 г.
Правноносителят на родителска отговорност / заместващ възрастен да бъде информиран	Чл. 4 (1) и чл. 5 Директива 2016/800 Чл. 385а НПК Чл. 385б НПК Чл. 386 (4) НПК Чл. 74а ЗМВР	Според Директива 2016/800 на носителя на родителска отговорност/заместващ възрастен се предоставя във възможно най-кратки срокове информацията, която детето има право да получи относно неговите права. Според чл. 385а НПК непълнолетният обвиняем наред с другите си права има право родител, попечител или друго лице, което по закон полага грижи за него, да получи пълна информация за правата му в наказателния процес. Според чл. 385б НПК тази информация се предоставя писмено след предявяване на постановлението за привличането на обвиняем, като може да бъде предоставена и на друго пълнолетно лице, посочено от непълнолетния и одобрено от наблюдаващия прокурор (заместващ възрастен), когато: 1. информирането на родителя/попечителя/лицето, което по закон полага грижи за обвиняемия, е в противоречие с неговия най-добър интерес или може да затрудни наказателното производство; 2. това лице не може да бъде намерено или неговата самоличност е неизвестна. То се информира при отпадане на тези обстоятелства. Когато непълнолетният не е посочил заместващ възрастен или той не е одобрен от наблюдаващия прокурор, се информира дирекция „Социално подпомагане“ за определяне на социален работник, на когото да бъде предоставена информацията. В чл. 74а ЗМВР и чл. 386 (4) НПК е уредено предоставянето на информация на носителя на родителска отговорност или заместващ възрастен при задържане на непълнолетен. Коментар: Това право е със статус на основно. Разпоредбите на чл. 385а-чл. 385б НПК транспонират две самостоятелни права с еднакъв съдържателен обхват - право на детето (чл. 385а) и на носителя на родителската отговорност (чл. 385б) последният да получи информацията, на която самото дете има право. Правото на детето надделява над правото на носителя - последният може да бъде заместен от друго пълнолетно лице при условията на чл. 385б (2) НПК. Макар да не е изрично указано в закона, предоставянето на информацията на оправомощения възрастен трябва да бъде незабавно. Режимът по чл. 74а ЗМВР се отклонява от Директивата, тъй като предоставянето на информация не е уредено като право на задържания, а като задължение на задържащия орган. В допълнение, националното право ограничава правата на компетентния орган да определи заместващия възрастен, като го задължава да сезира дирекция „Социално подпомагане“ за определяне на социален работник в такова качество. Директивата не съдържа такива ограничения. Според нея компетентният орган може да определи всякакво пълнолетно лице за заместващ възрастен, като се ръководи от висшия интерес на детето по смисъла на чл. 3 КПД, вкл. роднина, учител, съсед, близък на детето или друг гражданин.
Право на своевременно и надлежно разглеждане на делата	Чл. 40 КПД Чл. 6 ЕКПЧ Чл. 13 (1) Директива 2016/800	КПД изисква случаят да бъде решен без забавяне от компетентна, независима и безпристрастна институция или съдебен орган в справедлив процес съгласно закона. ЕКПЧ дава право на всяко лице на справедливо и публично гледане на неговото дело в разумен срок при решаването на основателността на каквото и да е наказателно обвинение срещу него. Директива 2016/800 изисква държавата да гарантира, че наказателните производства с участието на деца се разглеждат като такива с неотложен характер и им се обръща надлежно внимание.

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
	Чл. 22 (3) НПК	НПК предвижда, че съдът по принцип разглежда и решава делата в разумен срок. Прокурорът и разследващите органи са длъжни да осигурят провеждането на досъдебното производство в предвидените в НПК срокове. Делата, по които обвиняемият е непълнолетен, както и когато е задържан (независимо от възрастта му), се разследват, разглеждат и решават с предимство пред останалите дела. Коментар: Според Директива 2016/800 това право е със статус на основна процесуална гаранция
Право на защита на неприкосновеността на личния живот	Чл. 40 КПД Чл. 6 и чл. 8 ЕКПЧ Чл. 14 Директива 2016/800 Чл. 32 КРБ Чл. 11а (1) и (3) 33Дет Чл. 16 33Дет Чл. 385а НПК Чл. 391 НПК Чл. 394 НПК Чл. 198 НПК Чл. 239 (3)-(5) НПК Чл. 240 НПК Чл. 388б НПК	КПД предвижда гаранции за всяко дете, заподозряно или обвинено в нарушаване на наказателния закон да се зачита напълно неговият личен живот на всички етапи на процеса. Съгласно ЕКПЧ съдебното решение се обявява публично, но пресата и публиката могат да бъдат отстранявани по време на целия или на част от съдебния процес, когато това се изисква от интересите на непълнолетните лица или за защита на личния живот на страните по делото. Директива 2016/800 изисква държавата да гарантира защитата на неприкосновеността на личния живот на децата в наказателните производства, като допусне съдебните заседания с участие на деца да се провеждат при закрити врати по принцип или по решение на съда, както и че аудио-визуалните записи на разпитите на децата не се разпространяват публично Според Конституцията личният живот на гражданите е неприкосновен и всеки има право на защита срещу незаконна намеса в личния и семейния му живот и срещу посегателство върху неговата чест, достойнство и добро име. Според общите клаузи на чл. 11а и чл. 16 33Дет сведения и данни за дете по принцип не се разгласяват без съгласието на неговите родители или законни представители, освен когато то се нуждае от закрила или съдът разреши на органите по закрила на детето оповестяване на данни с оглед неговия интерес и предприемане на мерки в негова защита. Когато е непълнолетно, се взема и неговото съгласие. Съгласно НПК непълнолетният обвиняем има право на защита на правото си на личен и семеен живот. Съдебното заседание по дела срещу непълнолетни се води при закрити врати освен ако непълнолетният не поиска публично разглеждане на цялото дело или публично извършване на отделни съдопроизводствени действия. Съдът може да разгледа делото в открито съдебно заседание след преценка на най-добрия интерес на непълнолетния. Според чл. 198 НПК материалите по разследването не могат да се разгласяват без разрешение на прокурора, като при умишлено неправомерно разгласяване се носи наказателна отговорност чл. 360 НК. Разпоредбите на чл. 239-240 НПК осигуряват общата защита на аудиовизуалните записи срещу разгласяване. Отделно, чл. 388б НПК изрично забранява личностната характеристика на непълнолетния обвиняем и изготвените звукозапис и видеозапис на негови разпити да се разгласяват, като тази забрана е абсолютна. Коментар: Според Директива 2016/800 това право е със статус на основна процесуална гаранция. Въпреки изградения национален режим за защита на личния и семейния живот на детето и указанията на приложимите наднационални стандарти, сведения за непълнолетни обвиняеми свободно се разпространяват в медиите без да е получено необходимото съгласие и въпреки действащи забрани в Етичния кодекс на българските медии. Обществеността има право единствено да получава информация за наказателни производства с участие на деца, която не позволява идентификация на случая и на детето. Обратното много често представлява нарушение и на презумпцията за невиновност и свързаните с нея права обвиняемият да не бъде публично представян като виновен преди влизане в сила на осъдителна присъда.
Право на ограничаване на	Чл. 37 КПД Чл. 10	Съгласно КПД никое дете не може да бъде лишено от свобода незаконно или произволно. Арестуването, задържането или осъждането на лишаване от свобода на дете следва да бъде в съответствие със закона и да се използва само като крайна мярка и за най-краткия възможен

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
задържането	Директива 2016/800 Чл. 386 (1), т. 4 и (2) НПК Чл. 72 (1) т. 1 и (7) ЗМВР Чл. 74 ЗМВР Чл. 63 (3) (6) НПК Чл. 64 (1), (5), (6), (8) НПК Чл. 65 (1), (4), (6) НПК Чл. 34 НПК	срок. Съгласно Директива 2016/800 държавата гарантира, че задържането на дете, вкл. и по-специално задържането под стража, на който и да е етап на производството се налага само като крайна мярка и е ограничено до най-краткия подходящ срок, като надлежно се вземат предвид възрастта и индивидуалната ситуация на детето, както и конкретните обстоятелства по делото, а решението за задържане е мотивирано и подлежи на съдебен контрол. В допълнение влязлото в сила решение подлежи на периодично съдебно преразглеждане през разумни интервали от време, като контролът се упражнява служебно или по искане на детето, на адвоката му или на съдебен орган, различен от съд. Съгласно НПК мярката за неотклонение задържане под стража се взема в изключителни случаи. Явяването на непълнолетния обвиняем пред съда се осигурява незабавно от прокурора, който при необходимост и с тази цел може да постанови задържане до 48 часа. В досъдебното производство задържането не може да продължи повече от 5 месеца, ако лицето е обвиняемо за тежко умишлено престъпление, и повече от 1 година, ако за престъплението се предвижда минимално наказание 15 години лишаване от свобода. В останалите случаи максималният срок е 2 месеца. Мярка за неотклонение задържане под стража в досъдебното производство се взема от съответния първоинстанционен съд по искане на прокурора. Съдът незабавно разглежда делото в открито заседание с участието на прокурора, обвиняемия и неговия защитник. Съдът се произнася с определение, което се обявява на страните в съдебното заседание и насрочва делото пред въззивния съд в срок до 7 дни в случай на частна жалба или частен протест. Определението подлежи на обжалване в тридневен срок. Обвиняемият или неговият защитник може по всяко време на досъдебното производство да поиска изменение на взетата мярка за неотклонение задържане под стража. Когато искането е направено от такава страна и въззивният съд потвърди задържането, той може да определи срок до 2 месеца, в който ново искане на същите лица е недопустимо, освен ако то не се основава на влошаване на здравословното състояние на обвиняемия. Когато в досъдебното производство се установи, че опасността обвиняемият да се укрие или да извърши престъпление е отпаднала, прокурорът по свой почин изменя мярката за неотклонение задържане под стража в по-лека или я отменя. Всеки акт на съда трябва да съдържа мотиви (чл. 34 НПК). Полицейските органи могат да задържат до 24 часа лице, за което има данни, че е извършило престъпление, като са длъжни незабавно да го освободят, ако основанието за задържането е отпаднало. Коментар: Това право е със статус на основно. Задържането на непълнолетен винаги трябва да обслужва легитимна законова цел, чието постигне да е защитено с мотивите към акта, с който е взета мярката. Издаващият орган дължи мотив и относно необходимостта и съразмерността на задържането. ----- Вж. Постановление № 6/1975 г. на Пленума на ВС, изм. с ППВС № 7/1987 г.; ТР № 1/2022 г. т. д. № 1/2018 г. на ОСНК на ВКС по; Решение № 7 от 25.02.2021 г. на ВКС по гр. д. № 2379/2020 г., III г. о., ГК Р № 569/09.04.2013 г. по н. д. № 1741/2012 г., I н. о. на ВКС – когато на непълнолетния обвиняем е била взета мярка за неотклонение „надзор на инспектора при детска педагогическа стая“, съдът трябва да изясни как тя е била изпълнена преди да премине към задържане под стража. Р № 8359/2018 г. по адм. д. № 5152/2017 г., V отд. на ВАС: АдмС-Видин отменил полицейска заповед за задържане на непълнолетен по чл. 72 (1) ЗМВР. Въпреки че в ЗМВР не е предвидена разпоредба, аналогична на тази по чл. 386, ал. 2 НПК, след като такова ограничение е въведено при повдигнато обвинение срещу непълнолетен, на още по-голямо основание трябва да се ограничава административната принуда „задържане за срок до 24 часа“ при наличие единствено на данни за съпричастност към извършено престъпление от непълнолетен.

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
Право на мерки, алтернативни на задържане под стража	Чл. 40 (4) КПД Чл. 11 Директива 2016/800 Чл. 386 НПК	КПД посочва, че различни мерки, като грижи, напътствия и наблюдение, съветване, условно осъждане, даване за отглеждане, програми за образование и професионално обучение и други алтернативи на настаняването в специални институции се предоставят, за да се осигури децата да бъдат третирани по начин, подходящ за тяхното благосъстояние и съответстващ както на обстановката, така и на нарушението. Директива 2016/800 изисква държавата да гарантира, че когато е възможно, компетентните органи прилагат алтернативни на задържането под стража мерки. Националното право предвижда следните мерки като алтернативи на задържането, което се прилага като крайно средство в изключителни случаи: 1. надзор на родителите или на попечителя; 2. надзор на администрацията на възпитателното заведение, в което непълнолетният е настанен; 3. надзор на инспектора при детска педагогическа стая или на член на местната комисия за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Коментар: Според Директива 2016/800 това право е със статус на основна процесуална гаранция.
Право на специално отношение при задържане	Чл. 37, „в“ КПД Чл. 12 Директива 2016/800 Чл. 386 (4) – (5) НПК Чл. 72 (8) ЗМВР Чл. 25 (2), т. 2 Инструкция 78 Чл. 61 Инструкция 78 Чл. 195 ЗИНЗС Чл. 240 ЗИНЗС Чл. 2, т. 3 ЗИНЗС Чл. 40 (2) ЗИНЗС Чл. 43 (2)	КПД и Директива 2016/800 изискват дете, което е задържано под стража или лишено от свобода на друго основание, да бъде отделено от възрастните освен ако се прецени, че висшите му интереси изискват това да не се прави. Конкретно при полицейски арест настаняване съвместно с пълнолетни е допустимо още и по изключение, ако отделянето е практически невъзможно и само при условие, че децата са настанени заедно с пълнолетни по начин, който е съвместим с най-добрия им интерес. Отново в рамките на най-добрия им интерес, децата могат да бъдат настанени заедно с млади пълнолетни. Когато задържано дете навърши пълнолетие, държавата следва да предвиди възможност то да продължи да пребивава отделно от задържани пълнолетни, ако това е оправдано, като се вземат предвид конкретните обстоятелствата, свързани с него, и при условие че това е в най-добрия интерес на детето. По време на задържане на дете под стража държавата взема подходящи пропорционални и съобразени с продължителността на задържането мерки за: а) гарантиране и опазване на здравето му и неговото физическо и психическо развитие; б) гарантиране на правото му на образование и обучение, включително когато то има физически и сетивни увреждания или затруднения в ученето; в) гарантиране на ефективното и редовно упражняване на правото на семеен живот; г) гарантиране на достъп до програми за насърчаване на развитието и реинтеграцията в обществото; и д) гарантиране на зачитането на свободата на религията и убежденията. Държавата следва да се стреми да осигури на задържаните деца възможност да се срещнат с носителя на родителска отговорност във възможно най-кратки срокове, когато такава среща е съвместима със следствените и оперативните изисквания. Съгласно НПК, ЗМВР и Инструкция 78 задържаните непълнолетни се настаняват в подходящи помещения отделно от пълнолетните, като незабавно се съобщава на техните родители, попечители или други лица, които по закон полагат грижи за тях, и на директора на учебното заведение, когато задържаният е ученик. Ако са налице съответните обстоятелства, за задържането се уведомява друго пълнолетно лице, посочено от непълнолетния обвиняем и одобрено от наблюдаващия прокурор. С цел да се защити най-добрият интерес на непълнолетния, уведомяването на конкретно лице може да се отложи за срок до 24 часа,

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
	ЗИНЗС Чл. 128 (1) ЗИНЗС Чл. 152 (2) ЗИНЗС Чл. 159 (1) ЗИНЗС Чл. 162 ЗИНЗС Чл. 163 (1) ЗИНЗС Чл. 164 ЗИНЗС Чл. 257 (2) ЗИНЗС Чл. 190(1) и (3) ЗИНЗС Чл. 133(1) ППЗИНЗС Чл. 139(1) ППЗИНЗС Чл. 195 ППЗИНЗС Чл. 198 ППЗИНЗС Чл. 200 (3) ППЗИНЗС	когато е налице неотложна необходимост, за да се предотврати настъпването на тежки неблагоприятни последици за живота, свободата или физическата неприкосновеност на някого или когато е наложително предприемане на действия от разследващите органи, чието възпрепятстване би затруднило сериозно наказателното производство. Отлагането на това уведомяване се прилага с оглед на особените обстоятелства на всеки конкретен случай, като не надхвърля необходимото и не се основава само на вида или тежестта на извършеното престъпление. В този случай за задържането и за отлагане на уведомяването незабавно се уведомява ДАЗД. По принцип правният статус на лишените от свобода и задържаните под стража е еднакъв, доколкото не са предвидени изрични разлики: • Навършилите пълнолетие могат да бъдат оставени в поправителния дом по тяхно желание до навършване на 20 години. • По време на престоя в МЛС/ареста държавата осигурява условия за поддържане на физическото и психическото здраве на лишените от свобода, организиране на трудови, възпитателни, образователни, спортни и други дейности. Всяко МЛС трябва да разполага с необходимите жилищни, битови и други помещения за осъществяване на поправително въздействие, а арестите - за поддържане на физическото и психическото здраве на задържаните. • Помещенията за задържане се разполагат и устройват по начин, който не създава условия за увреждане на здравето на задържаните лица и охраната, като специалните помещения за непълнолетните трябва да отговарят на следните допълнителни условия: вътрешността е с приветлив и подходящ за възрастта вид; да има монтирани сигнални бутони за реагиране от страна на задържаните при необходимост (чл. 61, 73, т. 1 и 4 Инструкция 78). • В МЛС се създават условия за творчески и културни дейности и за развитие на физическата култура, като по възможност на всеки лишен от свобода се осигуряват условия за участие в спортни игри и упражнения по един час на ден извън времето за престой на открито, както и туристически излети, посещения на културни мероприятия и спортни прояви извън МЛС. • Социалната дейност и възпитателната работа в МЛС включват и образование, обучение и квалификация на лишените от свобода, образователни, обучителни и квалификационни дейности, в които всички лишени от свобода имат равен достъп. Такива са: общо и професионално образование; професионално обучение; ограмотителни и професионални курсове; и социално образование, в дневна, вечерна, задочна, индивидуална и самостоятелна форма. Тези дейности се осъществяват групово и индивидуално и включват: диагностична и индивидуална корекционна дейност; програми за въздействие, за намаляване на риска от рецидив и риска от вреди; образование, обучение и квалификация на лишените от свобода; творчески, културни и спортни дейности и религиозна подкрепа. Непълнолетните до 16-годишна възраст подлежат на задължително обучение в училищата към МЛС, а по-големите могат да се обучават по тяхно желание. Държавата задължава служителите си да насърчават включването на задържаните и лишените от свобода в обучения за ограмотяване, за придобиване на професионална квалификация, за придобиване и усъвършенстване на ключови компетентности и мотивационно обучение. На лишените от свобода се предлагат специализирани програми за индивидуална и групова работа в съответствие с профила на регистрираните нужди, целите в индивидуалния план за изпълнение на присъдата и наличните ресурси. Тези програми имат за цел: мотивиране и насърчаване на законосъобразно поведение; повишаване на социалната компетентност и изграждане на поведенчески умения; преодоляване на зависимости. Участието на осъдените в специализирани програми е доброволно и се насърчава. Програмите за въздействие са форма на професионална намеса, насочена към промяна в поведението и на личността на осъдения. Участието на лишените от свобода в тези програми е доброволно. Непълнолетните, които се обучават в училища и курсове през периода на учебните занятия, могат да бъдат включвани в работа до три часа дневно извън предвиденото по учебните планове. Обучението се извършва в дневни училища и курсове. • Социалната дейност и възпитателната работа в местата за лишаване от свобода включват религиозна подкрепа (чл. 152 ЗИНЗС). На лишените от свобода се осигурява възможност за удовлетворяване на религиозни потребности чрез участие в религиозни служби и обреди, както и за ползването на съответна литература, стига да не се нарушава редът в МЛС (чл. 166 ЗИНЗС). В МЛС се осигурява достъп

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
		на духовни лица от религиозните общности, регистрирани в България, и възможност да се срещат насаме с лишените от свобода. Изповядващите различни религии имат равни права. Лишените от свобода не могат да бъдат принуждавани да участват в религиозни служби и обреди. Осигурената храна не бива да е в противоречие с личните предпочитания на лицето, свързани със спазването на определени религиозни норми (чл. 42 (3) Инструкция 78). - Цялостната дейност по ресоциализацията на лишените от свобода непълнолетни се провежда в условия на максимално разширяване на възможностите за контакт на осъдените с външната среда като цяло, с близки и лица, които им влияят положително, с доброволци и представители на неправителствени организации, като свижданията с близки, които влияят положително, могат да бъдат удължени (чл. 190 (1) ЗИНЗС). Обвиняемите и подсъдимите имат право на телефонна връзка с роднини, близки и на свиждане не по-малко от два пъти месечно. Свижданията, телефонните разговори и кореспонденцията им със защитника, низходящите и възходящите по права линия без ограничения, съпруга, съпругата, братята и сестрите не могат да бъдат забранени, нито да бъде ограничаван броят на посетителите по време на свиждания (чл. 256(1) ЗИНЗС, чл. 277 ППЗИНЗС). Администрацията на МЛС поддържа връзка с родителите и близките на непълнолетните за осъществяването на периодични срещи с тях (чл. 202 ППЗИНЗС). - На задържаното лице незабавно се разясняват правата му на свиждане, телефонна връзка, кореспонденция, хранителни пратки и размерът на сумите за лични нужди (чл. 243(2) ЗИНЗС). За задържането незабавно се уведомява семейството на обвиняемия или друго посочено от него лице (чл. 17 (3), чл. 63 (7) НПК, чл. 243 ЗИНЗС). Всеки задържан може незабавно да уведоми семейството или близките си за постъпването в МЛС. Ако не желае да ги уведоми, подписва декларация за това и администрацията не може да уведомява тези лица по свой почин. Коментар: Според Директива 2016/800 правото на специално отношение при задържане е основно право. България не допуска изключение от правилото за отделно настаняване на деца от пълнолетни. Това е особено неотстъпчива позиция и на съдебната практика. Такова изключение би било например настаняване на деца заедно с пълнолетни членове на семейството им или пълнолетни, които се грижат за детето, ако то е с особени потребности. Тъй като у нас деца се задържат под стража и осъждат на ефективно лишаване от свобода изключително рядко и общият им брой е постоянно много нисък (около и под 10 на година), в практиката не са възниквали случаи, налагащи преценка на съвместно настаняване с пълнолетни в рамките на най-добрия интерес на детето.
Право на личностна характеристика	Чл. 7 Директива 2016/800 Чл. 387 НПК Чл. 385а, т. 4 НПК	Държавата гарантира отчитането на специалните потребности на децата от гледна точка на закрила, образование, обучение и социална интеграция. За тази цел на децата, заподозрени/обвиняеми в наказателното производство, се изготвя личностна характеристика, при което се обръща внимание по-специално на личността и зрелостта на детето, на неговата икономическа, социална и семейна среда, както и всякакъв друг конкретен белег за уязвимост. Обхватът и съдържанието на личностната характеристика могат да са различни според обстоятелствата по случая, според мерките, които могат да бъдат предприети, ако детето бъде признато за виновно, както и според това дали на детето наскоро е била изготвяна личностна характеристика. Тя има за цел да установи и да отбележи информация за индивидуалните черти на детето и конкретните обстоятелства, свързани с него, която може да се използва от компетентните органи, когато: а) решават дали да бъде предприета конкретна мярка в полза на детето; б) преценяват целесъобразността и ефективността на мерки за процесуална принуда спрямо него; или в) вземат решение или предприемат действие в хода на наказателното производство, включително при постановяването на присъдата. Личностната характеристика се изготвя на най-ранния етап на производството, с активното участие на детето, от квалифицирани служители, като се следва, доколкото е възможно, мултидисциплинарен подход и, когато е целесъобразно, се включва и носителят на

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
		родителска отговорност или друго подходящо пълнолетно лице, и/или квалифициран специалист. Ако елементите, върху които е основана личностната характеристика, се променят значително, държавата гарантира актуализирането ѝ през цялото производство. Според чл. 387 НПК при разследването и съдебното следствие се събират доказателства за датата на раждането на непълнолетния, образованието, средата и условията, при които е живял, и доказателства дали престъплението не се дължи на влияние на пълнолетни лица. След предявяване на постановлението за привличането на непълнолетен обвиняем органът на досъдебното производство изисква от инспектор при детска педагогическа стая по местоживеене на детето изготвянето на характеристика за установяване на личностните особености на обвиняемия, която се представя в 14-дневен срок. Когато това се налага от обстоятелствата по делото, органът на досъдебното производство изисква от съответната дирекция „Социално подпомагане“ изготвянето на социален доклад за семейната и социалната среда на непълнолетния. Докладът се предоставя в 14-дневен срок и се счита за неразделна част от характеристиката. Характеристиката се изготвя с участието на непълнолетния, а когато е подходящо, в изготвянето ѝ участват родител, попечител или друго лице, което по закон полага грижи за обвиняемия, както и други лица, които разполагат с информация за личността му, включително лица, посочени от него. Тя се основава на данни за личността, достигнатата степен на емоционална и социална зрялост на непълнолетния, за неговото икономическо положение, социалната и семейната му среда, предпоставки за уязвимост, предходни противоправни прояви и мерките, взети по тях, както и всички рискови фактори, свързани с обстоятелствата по делото. Целта ѝ е да подпомогне органите на досъдебното производство и съда при вземане на решение относно мярката за неотклонение и другите мерки за процесуална принуда, при провеждане на процесуалните действия и при определяне на вида и размера на наказанието и на наложените възпитателни мерки. Когато в хода на наказателното производство възникнат нови обстоятелства, които значително изменят или допълват посочените по-горе данни, органът на досъдебното производство или съдът разпореждат актуализиране на характеристиката. Коментар: Според Директива 2016/800 това право е със статус на основна процесуална гаранция. Според наднационалния стандарт личностната характеристика и активното участие в изготвянето ѝ е право на детето, докато в чл. 387 НПК тя е уредена като задължение на държавни органи, а участието на детето – като изискване към него. Предоставеното с чл. 385а, т. 4 НПК право на детето „на установяване на личностните му особености“ се отнася до установяването им, а не до изготвянето на личностната характеристика. Тя е предоставена за изготвяне от инспектор ДПС с възможност за допълване с доклад от ДСП. И двата органа са извън наказателната система и системата за закрила на детето, без гаранции, че разполагат с информационна и квалификационна готовност да осигурят индивидуална характеристика, която да е годна да отговори на целите по чл. 387 (7) НПК. В допълнение, детето няма възможност да поиска личностната характеристика да бъде изготвена от други лица или органи. Отделно, изискването на чл. 7 (1) Директива 2016/800 държавата да гарантира, че специалните потребности на децата от гледна точка на закрила, образование, обучение и социална интеграция ще бъдат отчитани по време на процеса, не е транспонирано. Личностната характеристика е само едно от средствата за неговото постигане, но държавата дължи и други гаранции². ---- Решение № 89/07.04.2016 г. по н. д. № 15/2016 г. на ОС–Плевен – пропускът да се установи с експертиза способността на

² Вж. Приложения: Индивидуална оценка, личностна характеристика и СПЕ/СППЕ; Тактики на разпит; Родителски стратегии и стилове; Етапи на детско развитие.

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
		непълнолетния обвиняем да разбира свойството и значението на извършеното и да ръководи постъпките си е съществено процесуално нарушение, водещо до отмяна на постановената присъда.
Право на медицински преглед	Чл. 8 от Директива 2016/800 Чл. 385а и чл. 385г НПК Чл. 74 (1), (2), т. 6 ЗМВР Чл. 10-11 Наредба 2 Чл. 21 (3) и (4) Инструкция 78 Чл. 146 (2) ЗИНЗС Чл. 54 от Наредба 2	Държавата гарантира, че задържаните деца имат право на медицински преглед без неоправдано забавяне, по-специално с оглед на оценяване на общото им психическо и физическо състояние. Медицинският преглед е възможно най-неинвазивен и се извършва от лекар или друг квалифициран специалист. Резултатите се вземат предвид при определяне на способността на детето да бъде подложено на разпит, на други следствени действия или действия по събиране на доказателства или на мерки, налагани или планирани спрямо него. Прегледът се извършва по инициатива на компетентните органи, по-специално когато конкретни здравословни причини го налагат, или по искане на детето, на носителя на родителска отговорност/заместващ възрастен, или адвоката на детето. Заключението от медицинския преглед се изготвя в писмена форма. Когато е необходимо, се оказва медицинска помощ. Държавата осигурява извършването на друг медицински преглед, когато това се налага от обстоятелствата. Съгласно НПК непълнолетният обвиняем има право на медицински преглед при задържане, който се извършва без неоправдано забавяне по инициатива на компетентния орган, когато са налице конкретни здравословни причини, или по искане на непълнолетния, на неговия защитник или на родител, попечител или на друго лице, което по закон полага грижи за него или по искане на друго пълнолетно лице, посочено от непълнолетния обвиняем и одобрено от наблюдаващия прокурор, или на социален работник. Резултатите от прегледа се вземат предвид при извършване на всички процесуални действия, освен в неотложни случаи, когато това е единствена възможност за запазване и събиране на доказателствата, както и при определяне на мярка за неотклонение или друга мярка за процесуална принуда. Отделно от това, в писмената заповед за задържане на основание чл. 72, ал. 1 ЗМВР се посочва и правото на задържания на медицинска помощ. Според чл. 10-11 Наредба 2 на задържания се извършва медицински преглед по негово искане или когато здравословното му състояние налага това, а всеки лишен от свобода след постъпването му в МЛС или арест незабавно се подлага на първичен медицински преглед за оценка на общото му здравословно състояние. Прегледът се извършва от медицински специалист. Според Инструкция 78 за всеки медицински преглед се издава документ от лекаря, който го е извършил. При наличие на декларирано желание на задържаното лице му се предоставя възможност за медицински преглед от лекар по негов избор и за негова сметка. Коментар: Според Директива 2016/800 това право е със статус на основна процесуална гаранция. Наднационалните стандарти изискват държавата да ограничи по възможност инвазивността на прегледа и лечението. Това изискване не е изрично транспонирано и следва да залегне в практиката. Компетентният орган следва да положи изрични и документиран по случая усилия медицинските интервенции по отношение на дете да бъдат възможно най-щадящи.
Право на аудио-визуални записи на разпит	Чл. 9 Директива 2016/800 Чл. 388а НПК Чл. 388 НПК Чл. 128 НПК Чл. 239-240 НПК	Директива 2016/800 изисква държавата да гарантира, че при разпит на деца, провеждан от полицията или други правоохранителни органи в наказателното производство, се прави аудио-визуален запис, когато това е пропорционално предвид обстоятелствата по делото, като се взема предвид, <i>inter alia</i> , дали присъства адвокат и дали детето е задържано, като при това най-добрият интерес на детето е винаги от първостепенно значение. При липса на аудио-визуален запис провеждането на разпита се записва по друг подходящ начин, като например чрез изготвяне на писмени протоколи, които се проверяват надлежно. Разпоредбата на чл. 9 от Директивата не засяга възможността да се задават въпроси, целящи единствено да се установи самоличността на детето, без да се прави аудио-визуален запис. Това право е със статус на основна процесуална гаранция.

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
	Чл. 138 НПК	Националното право предвижда, че на досъдебното производство при разпит на непълнолетния обвиняем, който е задържан или е обвинен за престъпление, за което се предвижда минимално наказание 10 години лишаване от свобода, се изготвят звукозапис и видеозапис. Това не е задължително, ако на разпита са присъствали педагог, психолог, лекар с подходяща специалност или друг специалист, родител, попечител или друго лице, което по закон полага грижи за обвиняемия (чл. 388а НПК). Когато е необходимо, при разпита на непълнолетния обвиняем участва педагог или психолог, който с разрешение на разследващия орган може да му поставя въпроси (чл. 388 НПК). За всяко действие по разследване и съдебно следствено действие се съставя протокол на мястото, където то е извършено (чл. 128 НПК). Органът на досъдебното производство съставя протокол за разпит и когато има звукозапис, който се прилага към протокола, след като се запечата с бележка, подписана от органа на досъдебното производство и от разпитания. Разпечатването на звукозаписа за нуждите на разследването се допуска само с разрешение на прокурора и в присъствието на разпитания, който присъства при прослушването и след него звукозаписът отново се запечатва. Тези правила се прилагат съответно и при изготвянето на видеозапис. Самоличността на обвиняемия се установява преди разпита (чл. 138 (2) НПК).
Право на лично явяване и участие в съдебното производство по тяхното дело	Чл. 16 Директива 2016/800 Чл. 33Дет Чл. 55 (1) НПК Чл. 99(2) НПК Чл. 178 НПК Чл. 393 НПК Чл. 206 НПК Чл. 269 НПК 423 НПК	Директивата изисква държавите да гарантират правото на децата да присъстват и да участват ефективно в съдебното производство по тяхното дело, включително да бъдат изслушани, както и да имат право на нов съдебен процес или друго средство за правна защита в съответствие с Директива (ЕС) 2016/343, ако съдебното производство е водено без тяхно участие. Националното право изрично признава правото на обвиняемия да участва в наказателното производство; да прави искания, бележки и възражения и да се изказва последен (чл. 55 НПК), като участието на защитника не е пречка той да упражнява тези права лично (чл. 99(2) НПК). Когато е необходимо да се изяснят факти, които могат да повлияят отрицателно върху непълнолетния подсъдим, съдът може да го отстрани временно от съдебната зала, след като изслуша защитата, родителите/попечителя и прокурора (чл. 393 НПК). Тъй като всички обвиняеми или задържани деца са непълнолетни, приложимо е правилото на чл. 15 33Дет, което задължава държавните органи да изслушат детето, ако то желае да говори. Детето се призовава лично. Законът позволява призоваване чрез носителя на родителска отговорност само за малолетни (чл. 178 НПК). Когато няма да попречи за разкриване на обективната истина, разследването може да се проведе в отсъствие на обвиняемия при условията на чл. 269, ал. 3, т. 1, 2 и 4 НПК. Правилата са еднакви за възрастни и за непълнолетни. Задочно производство не е допустимо по обвинение в тежко престъпление или когато отсъствието на обвиняемия би препятствало разкриването на обективната истина. Когато деецът е осъден в задочно производство, той има право на възобновяване по чл. 423 НПК. Коментар: Според Директива 2016/800 това право е със статус на основна процесуална гаранция. --- ТР №70/1974 г. по т.д. № 63/1974 г. на ОСНК на ВС – при определяне на общо наказание за съвкупност от престъпления личното участие на обвиняемия/осъдения в съдебно заседание е задължително.
Право на детето да бъде придружавано от носителя на	Чл. 15 Директива 2016/800	Според Директива 2016/800 държавата е длъжна да гарантира, че децата се ползват с правото да бъдат придружавани от носителя на родителска отговорност/заместващ възрастен във всички съдебни заседания, в които участват, а по преценка на компетентния орган – и по време на етапите на производството, на които детето присъства, различни от съдебните заседания. Във втората хипотеза компетентният орган има свобода на преценка да допусне придружаването, ако: а) е в най-добрия интерес на детето да бъде придружавано от това лице; и б)

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
родителска отговорност/ заместващ възрастен по време на производството	Чл. 385а НПК Чл. 385в НПК Чл. 15 (5) 33Дет	присъствието на това лице няма да възпрепятства наказателното производство. Предимството е на носителя на родителска отговорност, докато са налице основанията за заместване. След отпадането им носителят на родителска отговорност придружава детето през оставащата част от съдебните заседания и други етапи на производството, до които е допуснат. В съгласие с Директивата НПК предвижда, че непълнолетният обвиняем има право да бъде придружаван в съдебните заседания от родител, попечител или друго лице, което по закон полага грижи за него, а когато това е в неговия най-добър интерес и няма да затрудни наказателното производство - и в действията по разследването и в другите процесуални действия, които се провеждат с участието му на досъдебното производство. Преценката на досъдебната фаза е на наблюдаващия прокурор, а в съдебната – на съда. Заместващият възрастен, посочен от непълнолетния, встъпва в правата на носителя на родителска отговорност, когато: 1. присъствието на последния е в противоречие с най-добрия интерес на обвиняемия или може да затрудни наказателното производство; или 2. не е намерен или неговата самоличност е неизвестна. При отпадане на тези обстоятелства носителят на родителска отговорност придружава детето занапред. Когато непълнолетният не е посочил пълнолетно лице или посоченото лице не е одобрено от съда, в съдебното заседание присъства социален работник, определен от дирекция „Социално подпомагане“. Отделно от това чл. 15 (5) 33Дет въвежда обща клауза, според която съдът разпорежда изслушването на дете в съответната процедура да се извършва и в присъствието на родител, настойник, попечител, друго лице, което полага грижи за детето, или друг близък, когато детето познава, с изключение на случаите, когато това не отговаря на интереса на детето. Коментар: Според Директива 2016/800 това право е със статус на основна процесуална гаранция. В отклонение от Директивата придружаването на непълнолетния в съдебно заседание и в другите действия по разследването и процесуалните действия, за които това е разрешил компетентният орган, не е уредено като право на детето, а като задължение на съответния орган. Пак в отклонение от чл. 15 (2), т. 2, изр 1 Директива 2016/800 правата на органа, който контролира процедурата – съд/наблюдаващ прокурор - да определи заместващия възрастен са ограничени, като в чл. 385б (3) НПК той е дори заместен от дирекция „Социално подпомагане“. Предвид становището на практиката, че пропусъкът родителят да бъде призован съгласно изискването на чл. 392 (1) НПК е съществено процесуално нарушение, водещо до ограничаване на процесуалните права на обвиняемия³, е оправдано да се очаква същият подход и по отношение на новите правила по чл. 385а и чл. 385в НПК. ----- Вж. ЕСПЧ, Дело <i>Panovits v. Cyprus</i>, Жалба № 4268/04, 2008 г.
Право на ефективни правни средства за защита, вкл. право на	Чл. 40 КПД Чл. 13 ЕКПЧ Чл.47 Харта на основните права на ЕС	Протокол № 7 към ЕКПЧ признава право на всяко лице, признато в наказателното производство от съда за виновно в извършването на престъпление, да обжалва осъждането си пред висшестоящ съд. Според КПД, всяко решение, с което се приема, че дете е нарушило наказателния закон, и всякакви мерки, наложени вследствие на такова решение, следва да могат да бъдат обжалвани пред по-висша компетентна, независима и безпристрастна институция или съдебен орган съгласно закона. Директива 2016/800 изисква държавата да гарантира, че децата, които са заподозрени или обвиняеми в наказателното производство, разполагат с ефективни правни средства за защита

³ Напр. Р № 139/29.09.2014 г. по в.н.о.х.д. № 524/2014 г. на ОС-Русе.

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
обжалване	Чл. 2 Протокол № 7 към ЕКПЧ Чл. 19 от Директива 2016/800 Чл. 55 НПК	съгласно националното право в случай на нарушаване на правата им по Директивата. Коментар: Според Директива 2016/800 това право е със статус на основна процесуална гаранция. Понятието за правните средства за защита не е определено в правото на ЕС или в международното право. Според практиката на ЕСПЧ и СЕС това могат да бъдат обезщетения за вреди, платими от държавата, инструменти за оспорване на вредоносни актове, материални ограничения пред прилагането на процесуална принуда, гаранции за равенство на правата на страните в производството и др. Правното средство трябва да бъде ефективно. То е такова, ако е достъпно (не е невъзможно или изключително трудно да бъде упражнено), позволява възстановяване на правното положение от преди нарушението и създава разумно очакване за успех. Съгласно правото на ЕС ефективните правни средства следва да са съобразени и с принципа на равенство (еквивалентност), според който условията за ползване на правни средства, предоставяни от общностното право, не могат да са по-неблагоприятни от тези, предоставяни от националното. Основните средства за защита по националното право са права да се обжалват актове и действия на държавни органи, с които се нарушават права на непълнолетния в качеството му на задържан или обвиняем. Когато жалбата е уважена, положението на детето от преди нарушението по общо правило се възстановява. Когато са нарушени права на защита, това най-често е абсолютно процесуално нарушение. Въпреки това изискванията на Директивата не са спазени, тъй като не всички права, предвидени в нея, са транспонирани коректно – тези от тях, които не са уредени като права на детето по вътрешното право, не разполагат с пълната степен на защита. В обсъжданата материя режимите за имуществена отговорност на държавата за вреди, причинени от нейни органи и техни актове, не са приложими, тъй като нарушенията на правата на детето възникват във висящо наказателно производство, а тези режими са приложими след влизане на окончателния съдебен акт в сила. Приложими за общите граждански режими за имуществена обезвреда, които правото на ЕС не приема по принцип за ефективни и достатъчни Правата по чл. 13 ЕКПЧ и чл. 47 от Хартата са с различен обхват. Първото се отнася до ефективно правно средство пред националните власти по спорни твърдения за нарушено право по Конвенцията, докато второто дава правна закрила на права, произтичащи от правото на ЕС, а не ограничени само до Хартата. ----- Относно материалните аспекти на правото вж. ЕСПЧ, Дело <i>McFarlane v. Ireland</i> [ГК], Жалба № 31333/06, 2010 г.; ЕСПЧ, Дело <i>Rotaru v. Romania</i> [ГК], Жалба № 28341/95, 2000 г.; ЕСПЧ, Дело <i>Yarashonen v. Turkey</i>, Жалба № 72710/11, 2014 г.; ЕСПЧ, Дело <i>Vučković and Others v. Serbia</i> [GC], Жалба № 17153/11, 2014; СЕС, Дело C-583/11 P, <i>Kanatami and Others v. EP and Council of the European Union</i>, 2013 г.; СЕС, Дело T-49/07, <i>Sofiane Fahas v. Council of the European Union</i>, 2010 г.; Относно институционалните изисквания вж. ЕСПЧ, Дело <i>Ramirez Sanchez v. France</i> [ГК], Жалба № 59450/00, 2006 г.; СЕС, Дело C-69/10, <i>Brahim Samba Diouf v. Ministre du Travail, de l'Emploi et de l'Immigration</i>, 2011 г.; Относно защита чрез компенсации вж. ЕСПЧ, Дело <i>Ananyev and Others v. Russia</i>, Жалба № 42525/07 и 60800/08, 2012 г.; ЕСПЧ, Дело <i>Burdov v. Russia</i> (№ 2), Жалба № 33509/04, 2009 г.; СЕС, Дела C-6/90 и C-9/90, <i>Andrea Francovich and Danila Bonifaci and others v. Italy</i>, 1991 г. Р № 7/2021 г. по г.д. № 2379/2020 г. III г.о. на ВКС: когато незаконно задържаният обвиняем е бил непълнолетен, възрастта е релевантен фактор, който следва да се съобразява при преценката на размера на дължимото обезщетение за причинени неимуществени вреди.
Равенство на средствата	Чл. 40 КПД Чл. 6 ЕКПЧ	КПД предвижда детето да може да се разпитва или да бъдат разпитвани от негово име свидетели на обвинението и да бъде разрешено участието и разпитването на свидетели на защитата при условия на равенство.

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
	Чл. 55 НПК	Съгласно ЕКПЧ всяко лице, обвинено в извършване на престъпление, има право да участва в разпита или да изисква разпит на свидетелите, свидетелстващи против него, и да изисква призоваването и разпита на свидетелите на защитата да се извършват при същите условия. Съгласно НПК обвиняемият има право лично и независимо от защитника си да представя доказателства; да участва в наказателното производство; да прави искания, бележки и възражения.
Специална квалификация на служителите, които работят по дела, свързани с деца	Чл. 20 Директива 2016/800 Чл. 385 НПК Чл. 390 НПК Чл. 394 НПК Чл. 31 (6) ЗИНЗС Чл. 73 (6) ЗСВ Чл. 27-28 ЗА	Директива 2016/800 изисква държавата да гарантира, че служителите в правоохранителните органи и в местата за задържане, които работят по дела, свързани с деца, преминават специализирано обучение на ниво, съобразено с контактите им с децата, относно правата на децата, подходящите техники за провеждане на разпит, детската психология и общуването на език, пригоден за деца, както и че съдиите и прокурорите, които работят по наказателни производства с участието на деца, имат специална квалификация и/или ефективен достъп до специализирано обучение. Държавата е длъжна да насърчава специализирано обучение на адвокати, които работят по наказателни производства с участието на деца. Посредством своите публични служби или чрез финансиране на подпомагащи децата организации държавата насърчава инициативите, позволяващи на лицата, които осигуряват за децата помощ и услуги за възстановително правосъдие, да преминават подходящо обучение, чието ниво е адаптирано спрямо контактите им с децата, и да съблюдават професионални стандарти, които гарантират, че въпросните услуги се предоставят безпристрастно, с уважение и професионализъм. Съгласно НПК по делата за престъпления, извършени от непълнолетни, досъдебното производство се провежда от определени разследващи органи и от прокурори със специална подготовка в областта на правата на детето или които имат ефективен достъп до специализирано обучение. Съдиите трябва да притежават специална подготовка в областта на правата на детето или да имат ефективен достъп до специализирано обучение, а съдебните заседатели трябва да бъдат учители или възпитатели. В допълнение, служителите в МЛС, които работят с непълнолетни, както и съдебните заседатели, преминават специализирано обучение (ЗИНЗС, ЗСВ), а според ЗА адвокатите са длъжни да поддържат и повишават квалификацията си, като за тази цел Висшият адвокатски съвет организира Център за обучение на адвокатите. Коментар: Специалната квалификация на държавните органи в наказателни производства с участие на непълнолетни лица, представлява гаранция за правата на тези лица. Поради това изискването на наднационалния стандарт се отнася не просто до абстрактната възможност тези органи да я имат, а до недопускане конкретен разследващ орган, прокурор, съдия или съдебен заседател по конкретно дело да не разполага обективно с такава. В този смисъл тя е част от компетентността на органа, разбираана като правна овластеност да извършва действия по разследване и правораздаване от името на държавата. Отсъствието на специална квалификация е основание за оспорване на съответните процедури или действия в тях като протекли или извършени от незаконен съдебен състав⁴. ----- Р № 559/18.11.2015 г. по н. д. № 87/2015 г. на ОС-Смолян: При постановяване на присъдата си РС е допуснал абсолютно съществено нарушение на процесуалните правила (чл. 390 НПК), като е постановил присъдата си еднолично вместо със съдебни заседатели, тъй като както при извършване на деянието си, така и при постановяване на присъдата, подсъдимият е бил непълнолетен. Р № 217 / 21.04.2011 г. по н. д. № 1320/2011 г., І н. о. на ВКС: В нарушение на чл. 390, ал. 1 НПК делото е разгледано от районен съдия

⁴ Вж. в този смисъл **Р № 114 / 30.10.2019 г. по в.н.ч.х.д. № 408/2019 г. на ОС-Сливен.**

ТАБЛИЦА 10 ПРАВО	АКТОВЕ	ОПИСАНИЕ
		еднолично. Поради настъпилото пълнолетие, допуснатото съществено процесуално нарушение не може да бъде отстранено при ново разглеждане на делото, като въпросите, касаещи наказателната отговорност и гражданската такава, са решени правилно. Искането за възобновяване е оставено без уважение.
Особени правила при съучастие с пълнолетен	Съображение 12 Директива 2016/800 Чл. 394 НПК	НПК предвижда, че когато пълнолетният е привлечен като обвиняем за престъпление, извършено от него, преди да навърши пълнолетие, делото се разглежда по общия ред. Когато непълнолетният е привлечен като обвиняем за деяние, извършено в съучастие с пълнолетен, делата не се разделят и производството се разглежда при спазване на особените правила на разглеждане на дела за престъпления, извършени от непълнолетен. ----- Решение № 89/07.04.2016 г. по н. д. № 15/2016 г. на ОС–Плевен – пропускът да се установи с експертиза способността на непълнолетния обвиняем да разбира свойството и значението на извършеното и да ръководи постъпките си е съществено процесуално нарушение, водещо до отмяна на постановената присъда. Постановление № 6 / 1975 г. на Пленума на ВС - Когато делото се разглежда по общия ред поради извършване на престъплението от непълнолетен в съучастие с пълнолетен, следва да се спазват особените правила относно събирането на данни за личността на непълнолетния.

2. ПРАВНО ПОЛОЖЕНИЕ НА ДЕЦАТА, ИЗДИРВАНИ С ЕЗА

Ива Пушкарлова

По принцип националната правна система изравнява правното положение в наказателното производство на лицата, които са задържани на основание акт на национален орган и на основание ЕЗА. Оттук, всички стандарти, приложими по отношение на задържаните и обвиняемите деца, намират приложение и по отношение на издирваните деца в производство по ЕЗА, като различията са изложени в Таблица 11. Статистически, България задържа издирвани непълнолетни средно 1-2 пъти годишно.

ТАБЛИЦА 11	АКТОВЕ	КОМЕНТАР
ОБЩИ ПРАВА – СПЕЦИФИКИ СПРЯМО ОБЩИЯ РЕЖИМ		
Право на информация	Чл. 72 (1), т. 6 ЗМВР	Разпоредбата на чл. 72 (1), т. 6 ЗМВР, според която полицейските органи могат да задържат лице, обявено за издирване с цел задържане, както и по искане на друга държава във връзка с неговата екстрадиция или в изпълнение на ЕЗА, е правното основание за приложение на целия национален режим, свързан с правата на задържаните лица, вкл. правото на информация и правото на преводач.
Право на безплатното съдействие на преводач	Чл. 43 (4) ЗЕЕЗА Чл. 44 (3) ЗЕЕЗА	
Право на адвокатска защита и правна помощ	Чл. 43 (4)-(5) ЗЕЕЗА Чл. 44 (3) ЗЕЕЗА Чл. 72 (1), т. 6 ЗМВР	Правото е предоставено в пълен обем. Цитираните тук разпоредби не съдържат отклонения спрямо общия режим. Практическите затруднения са свързани с осигуряване на компетентна правна помощ от служебен защитник, който разполага с необходимия специфичен опит и знания.
Право на своевременно и надлежно разглеждане на делата	Чл. 44 (7) ЗЕЕЗА	Правото е осигурено от разпоредби, установяващи кратки срокове за произнасяне и изискване за „незабавно“ разглеждане и решаване.
Право на ограничаване на задържането	Чл. 42 (1)-(2) ЗЕЕЗА Чл. 33 (7) ЗЕЕЗА	След получаване на ЕЗА окръжният съд, в чийто район се намира исканото лице, разпорежда на полицията задържането му за срок до 72 часа. Когато за исканото лице е получена ЕЗА извън тези случаи, полицията го задържа за 24 часа и уведомява незабавно съответния окръжен прокурор. Във всички случаи, когато допуска изпълнение на ЕЗА, съдът взема мярка за неотклонение задържане под стража по отношение на исканото лице до фактическото му предаване на издаващата държава.
Право на мерки, алтернативни на задържане под стража		Режимът за пълнолетни и непълнолетни издирвани лица е еднакъв и не съдържа специални облекчения за децата. Тяхното задържане, обезпечавашо производството по ЕЗА и нейното изпълнение, е задължително и поради това преценка за изключителност на случая и изчерпани по-меки форми на принуда не се прави. Поради това правото на алтернативни мерки е ограничено.
Право на лично явяване и участие в съдебното производство по тяхното дело	Чл. 8, т. 4 ЗЕЕЗА	Ако присъдата е била постановена задочно и лицето не е знаело за наказателното преследване срещу него, като молещата държава не даде достатъчно гаранции, че ще осигури повторно разглеждане на делото с право на защита, предаване може да бъде отказано.
Право на ефективни правни средства за защита, вкл. право на	Чл. 44 (12)	Решението на окръжния съд по изпълнение на ЕЗА подлежи на обжалване пред съответния апелативен съд, чието решение е окончателно.

ТАБЛИЦА 11	АКТОВЕ	КОМЕНТАР
обжалване		
ОСОБЕНИ ПРАВА В ПРОИЗВОДСТВО ПО ЕЗА		
Право да изрази съгласие за предаване на издаващата държава	Чл. 43 (4) ЗЕЕЗА Чл. 45 ЗЕЕЗА	Това право е включено в комплексното право на информация.
Право на защитник в издаващата държава-членка, който да подпомага защитника в България чрез информация и съвети.	43 (5) ЗЕЕЗА	Съдът уведомява исканото лице за правото му на защитник в издаващата държава членка, който да подпомага защитника в Република България чрез информация и съвети. Ако лицето заяви, че желае да упражни това право, съдът незабавно уведомява за това компетентния орган на издаващата държава членка. Ако лицето заяви, че желае да упражни това право, съдът незабавно уведомява за това компетентния орган на издаващата държава членка.

3. ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ПРОТОКОЛИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ-ИЗВЪРШИТЕЛ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ

Ива Пушкарлова, Веселина Берова

В съвременната психология личността се определя като динамична организация на основните индивидуално и социално обусловени психични и физически особености на човека, определящи неговата насоченост и реактивност в условията на социалните взаимоотношения. Личността - това е човекът като носител на съзнание. Тя се формира при конкретни исторически и обществени условия, което предопределя и съответния тип правонарушители, изменящи се в хода на историческото развитие. **Общността на правонарушителите, чийто обединяващ признак е престъплението, е асоциална група в обществената структура, която се намира в повече или по-малко преодолимо противоречие с останалите членове на обществото¹.**

Правонарушителят е носител на по-силно или по-слабо изразени антисоциални нагласи и недостатъци в правното и нравственото съзнание, който виновно е извършил противоправно и наказуемо общественоопасно деяние. Личността му е изградена в резултат на неблагоприятно взаимодействие със средата и се отличава от тази на неизвършилите престъпни деяния по (признаци на) деформации на съзнанието и самосъзнанието, нарушения на ценностната ориентация и различна степен на социална неадекватност на потребностите, сред които преобладават низки материални или егоцентрични потребности. Много правонарушители се отличават с асоциални интереси, желания и стремежи, с отсъствието на обществено ценни идеали и с ниско ниво на интелектуално развитие².

Непълнолетният правонарушител се намира и в процес на развитие и формиране. За да бъде разследвано ефективно извършено от него деяние и да бъдат правилно преценени особеностите на мотивационния механизъм, значими за изводите по чл. 9, ал. 2 / чл. 61 НК, за евентуалното вземане на мерки за процесуална принуда и за цялостното администриране на производството, е важно да бъде проучен и анализиран неговият жизнен път, като се определят обстоятелствата, съдействали за извършването на деянието (рискови фактори). Това трябва да

¹ Манев, Димитър. Цит. съч., с. 47 и сл.

² Пак там.

стане възможно най-рано в производството, тъй като тези въпроси са специфични за непълнолетните и влияят на решенията, които държавните органи вземат както по съществото на делото, така и по отношение на наказателната процедура и доказателствения процес.

В сравнение с пълнолетните, непълнолетният се ориентира по-трудно в правилата на наказателния процес и правомощията на органите в него, по-трудно преценява последиците от решенията си, по-лесно взема решения под влиянието на емоции, има по-слаби умения за рационална оценка на рисковете, лесно се поддава на шантаж и е склонен да се доверява на твърденията на държавния орган и съветите на възрастните.

В Таблица 12 са изведени препоръчителни и неепоръчителни практики, подходи и тактики на разпит на непълнолетен обвиняем, в помощ на професионалистите, които имат нормативно или служебно възложена роля за организиране и провеждане на разпита. Разделението е условно, като **професионалистът следва да преценява конкуренцията между препоръките според особеностите на конкретния случай, като търси оптимално съчетание между положителните и се въздържа от отрицателните**³.

ТАБЛИЦА 12	ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ-ИЗВЪРШИТЕЛ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ	
Технически и организационни правила	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ	ОТРИЦАТЕЛНИ
	Разпит възможно най-скоро след събитието	Неоправдано отлагане на разпита
	Минимален брой разпити	Неоправдано многократни разпити.
	По възможност разпитът трябва да е един и да обхваща всички въпроси, по които детето може да даде показания. Принципът на еднократния разпит не е толкова настойчиво препоръчван стандарт при непълнолетни правонарушители, колкото е при деца-жертви, поради особеностите на възрастта, процедурата и правното положение на задържания/обвиняемия в нея. Все пак, той се препоръчва като желана добра практика.	Множеството разпити на непълнолетен правонарушител по принцип са неутрална практика. Тя става неблагоприятна и неепоръчителна, когато броят е неоправдано голям – обичайно в резултат на лошо планиране и нарушения в администрирането на производството (честа смяна на водещи фигури от разследването/намеса на външни лица и органи, хаотично разследване и др.) Провеждане на извънпроцесуални полицейски „изслушвания“. Те са без доказателствена стойност, но с фактическите признаци на разпит извън гаранциите на наказателния процес. Освен грубо нарушение на правилата на наказателното производство и на правата на детето, те създават условия за

³ Таблицата е разработена на основата на Luna, Marco. Juvenile False Confessions: Juvenile Psychology, Police Interrogation Tactics, and Prosecutorial Discretion. - *Nevada Law Journal*, 2018, Vol. 18, 292-306; Malloy, L. C., Shulman, E. P., & Cauffman, E. (2013, October 14). Interrogations, Confessions, and Guilty Pleas Among Serious Adolescent Offenders. - *Law and Human Behavior*. American Psychological Association, Advance online publication. doi: 10.1037/lhb0000065; McMullen, Patrick. Undue Influence. The Impact of Psychological Interrogation Tactics on Juvenile Suspects. Illinois: Northwestern University, 2006; Вж. в допълнение Приложения: Тактики на разпит; Родителски стратегии и стилове; Индивидуална оценка, личностна характеристика и СПЕ/СППЕ.

ТАБЛИЦА 12	ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ-ИЗВЪРШИТЕЛ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ	
	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ	ОТРИЦАТЕЛНИ
	Среда, предразполагаща към доверие или внушаваща авторитет Препоръката за възможно по-малко присъстващи в помещението е валидна и при разпита на дете-правонарушител, както и при дете-жертва, но не е толкова настойчива. СППЕ за годност на детето да носи наказателна отговорност Звукозрителен запис на разпита Позволява: - съсредоточаване на разпитвания върху воденето на разпита, а не на бележки; - многократно цялостно възпроизвеждане на разпита, което съдейства той да се провежда по-малък брой пъти; - дисциплинира органите да прилагат добрите практики и да водят компетентно и ефективно добре подготвен разпит; - защитава разпитвания орган срещу неоснователни критики и оспорване на решенията му относно допускане на родител/ заместващ възрастен или други специфични решения.	неоправдано многократно провеждане на разпити. Неподходяща среда: - нехигиенна среда (прашно, непроветрено, задимено, неподредено, захабено и пр. помещение); - заплашителна среда; - манипулативна среда Неоправдано пропускане на СППЕ – съществено процесуално нарушение Липсва както звуков, така и аудиовизуален запис. Разпитът е протоколиран по общите правила
		УЧАСТИЕ НА НОСИТЕЛ НА РОДИТЕЛСКА ОТГОВОРНОСТ/ЗАМЕСТВАЩ ВЪЗРАСТЕН: Непълнолетният извършител често е в неблагоприятни отношения с родителите си⁴, чиито стилове и възпитателни подходи са част от факторите, обусловили общественото му поведение. Отношенията с родителя най-често са повърхностни и крехки, източник на объркване, фрустрация, страх, взаимно непознаване и др.⁵, което компрометира възможността родителят да окаже полезна подкрепа на детето в производството. Самото престъпление допринася за усложняването и дори разграждането им⁶, като уврежда доверието на родителя

⁴ **Alberts**, Jennifer. Interrogation of Juveniles: Are Parents the Best Defenders Of Juveniles' Right To Remain Silent? – In: *New Criminal Law Review: An International and Interdisciplinary Journal*, vol. 19, no. 1, 2016, pp. 109–124.

⁵ Децата-извършители обикновено не са привързани към никой от родителите си – **Rankin**, J.H, **Kern**, R. Parental Attachment and Delinquency – In: *Criminology*, 1994, 32(4), pp.495-515.

⁶ **Warr**, M. The Tangled Web: Delinquency, Deception, and Parental Attachment – In: *Youth and Adolescence*, 36(5), 2007, pp. 607-622.

ТАБЛИЦА 12	ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ-ИЗВЪРШИТЕЛ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ	
	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ	ОТРИЦАТЕЛНИ
	(децата-извършители лъжат родителите си значително повече от обичайния случай) и може да провокира реакции на родителско отхвърляне, обвинителност, наказване и разочарование, забрана за даване на обяснения, натиск към самопризнание, крайна солидаризация с позицията на детето, прехвърляне на отговорността за избора на процесуално поведение изцяло върху него и др., които допълнително да ирационализират процесуалното поведение на детето. По време на разпит голямото мнозинство родители насърчават детето да говори и не му дават никакви съвети⁷. По тези причини традиционното разбиране, че присъствието на родителя винаги е в интерес на детето, не е категорично по случаи на деца-извършители на престъпления. Сходни проблеми разкрива допускането на заместващ възрастен, посочен от детето. Оттук, включването на родител/заместващ възрастен в производството и участието му в конкретния разпит изисква компетентна и обективна преценка на разпитващия орган относно ползите и рисковете за детето от гледище на задълженията на органа да осигури условия за упражняване на процесуалните права в най-добър интерес на детето.	
	Участието на родител/заместващ възрастен е право на детето: - участието следва да се обсъди с детето и неговото решение да има значение за крайното решение на разпитващия;	Участие на родителя на всяка цена Допускане на родител: - чието поведение, ако бъде извършено от разпитващия или друг орган, би представлявало лоша практика или закононарушение; - който се солидаризира с обвинителната теза; - който оказва влияние върху решения, които непълнолетният следва да вземе самостоятелно и доброволно (напр. дали да мълчи); - който доминира разпита, вкл. изземва функции на разпитващия или пречатства разпита по друг начин; - който разстройва детето емоционално и психически; - който изземва защитата или по друг начин пречи на адвоката да я осъществява. Допускане на родител въпреки изричното нежелание на детето или без да бъде питано: - преценка дали родител да бъде допуснат единствено на основата на волята на родителя и/или разпитващия орган

⁷ Feld, B.C. Kids, Cops and Confessions: Inside the Interrogation Room, 2013, p. 188.

ТАБЛИЦА 12	ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ-ИЗВЪРШИТЕЛ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ	
Базови правила при планиране на разпита	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ	ОТРИЦАТЕЛНИ
	1. Индивидуално проучване на личността на детето - Личностна характеристика, вкл. оценка на риска върху детето да се окаже натиск, заплаха или принуда по време на целия процес на правосъдие; - СППЕ за годност да се носи наказателна отговорност; - оценка на риска от рецидив и вреди по системата OASys⁸, ако детето е задържано под стража; - проучване на пробационното/затворническото досие от предходно изтърпявани наказания, ако детето е рецидивист; възпитателни дела пред МКБППМН; досиета от срещи с инспектор ДПС; евентуални полицейски регистрации; - проучване на отношенията с родителите и потенциалния заместващ възрастен, доколкото това е възможно; - проучване на училищното досие и данни от учителите, ако детето ходи на училище, вкл. данни да е жертва на насилствени прояви; - проучване на детето и семейството в Агенция „Социално подпомагане“/ДАЗД.	Пропуск, формалност или деформации на индивидуалното проучване Пропускане на личностната характеристика Неоправдано пропускане на СППЕ Подчиняване на разпита на стремеж за потвърждаване или отричане на предварително определена версия

⁸ Системата OASys за оценка на правонарушителя се прилага в системата за изпълнение на наказанията в България от 2002 г. Нейни основни компоненти са оценката на риска от рецидив и от вреди и е предназначена да обслужва прилагането на прогресивната система за изпълнение на наказанието, като измерва динамиката на поправителния процес. Рискът от рецидив се оценява по числова скала като нисък, среден или висок/много висок на основата на съвкупните показатели на „зони“ на потребности на правонарушителя. „Зоните“ описват сфери на проявление на личността, в които конкретният правонарушител има потребност от повишаване на ресурси и умения, за да функционира адаптивно и според социалните очаквания. Тези от тях, които подлежат на изменение в резултат на корекционно-възпитателно въздействие, са динамични: Отношение към правонарушението; Семейни/брачни и други взаимоотношения; Обучение и образование; Начин на живот и обкръжение; Злоупотреба с алкохол; Злоупотреба с наркотици; Емоционални/психологични фактори; Личностно поведение; Умение за общуване; Начин и умения за мислене. Нагласи; Отношение към труда. Класически статични зони, които не се влияят от поведението на дееца, са: настоящо правонарушение; криминално минало; жилищно устройване; годност за работа. Компонентът, свързан с оценката на вреди, ориентира относно риска от агресивна проява по отношение на себе си (суицид, автоагресия), на другите (вкл. конкретни лица или групи от хора) и на обществото като цяло.

ТАБЛИЦА 12	ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ-ИЗВЪРШИТЕЛ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ	
	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ	ОТРИЦАТЕЛНИ
	2. Принцип на проверка на алтернативни хипотези/обяснения: 3. Подробно писмено планиране на разпита - преценка на речниковия подход; - обща последователност на въпросите; - стратегия относно участието на родител/ заместващ възрастен - Неутрално, уважително отношение, внушаващо доверие и спокойствие, любопитство към отговорите през цялото време	
Тактика на разпит	Информирание за правата	
	- Информирането обхваща всички права, предоставяни от действащ за България нормативен акт. Когато това е наднационален стандарт, който не е въведен в приложимия национален закон, се уточнява техният източник. - информирането следва предварително определена последователност, отчитаща приоритета на по-ключовите права и на тези, за които са възникнали условията/основанията за упражняването им. - информирането се развива по начин, който не претоварва детето с информация – скоростта следва темповете на усвояване на информацията на детето, правят се почивки. - разследващият орган следва да се убеди, че детето разбира предоставяната информация – информирането протича като разяснителен диалог, в който	- Прояви на нервност, строгост, разсеяност, сарказъм, недоверие, официалност, подозрителност, неодобрение, раздразнение, оценъчност, непоследователност в реакциите, заплахи, натиск, обиди

ТАБЛИЦА 12	ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ-ИЗВЪРШИТЕЛ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ	
	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ	ОТРИЦАТЕЛНИ
	детето се приканва да съобщи какво е разбрало, а не само да потвърди с „да/не“ затворен въпрос дали разбира. - информирането може технически да се извърши от психолог/педагог, който води разговора в присъствието и под контрола на разследващия орган.	
	Въпроси и отговори	
	- Разпитващият да следи през цялото време за последователността на разказа; - Разпитващият следва да проявява неутрално отношение към детето и неговия разказ След като се установи необходимият контакт с детето, може да се премине към въпросите, които са свързани с основната цел на срещата. Задават се отворени въпроси, които му дават възможност да изложи свободно своите обяснения	- Неоправдано или често прекъсване; - Хаотични въпроси, които объркват последователността на разказа и водят до противоречия; - Подсказващи, внушаващи, подвеждащи въпроси.
	САМОПРИЗНАНИЕ: Непълнолетните са значително по-уязвими на манипулативни тактики на разпит и рискове, свързани с недостоверно признаване на вина, поради дефицити на процесите на вземане на решение	

ТАБЛИЦА 12	ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ-ИЗВЪРШИТЕЛ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ	
	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ	ОТРИЦАТЕЛНИ
		Измамливи твърдения относно наличие на несъществуващи обвинителни доказателства или за вече повдигнато обвинение срещу детето⁹ Измамливи обещания за отказ от преследване, обвинение за по-леко наказуемо престъпление или снизходително наказване¹⁰ Привидно омаловажаване на тежестта на извършеното с цел предразполагане на детето към признания с внушението, че няма да бъде наказано Привидно преувеличаване на тежестта на извършеното с цел сплашване на детето и мотивирането му към самопризнания като средство за облекчаване на положението – тактиката внушава неизбежност на осъждането, безалтернативност на тежко наказание и възможност за облекчаване на положението единствено чрез самопризнание.
	Участие на подпомагащ професионалист (психолог/педагог/социален работник): професионалната роля на подпомагащите професионалисти по време на разпита е на неутрална страна, която улеснява общуването между разследващия орган и детето, без да влияе на решенията и позициите им като страни в наказателното производство. По-конкретна задача в тези общи целеви рамки е намаляване на психологическия стрес, който наказателният процес оказва върху детето. - подпомагащият професионалист е запознат със случая и е влязъл в доверителен контакт с детето преди разпитът да започне. Детето го познава и е съгласно той да присъства. Ролята му е да: - реагира, когато разпитът стане прекомерно стресиращ - при необходимост от почивка; при претоварване на детето; при признаци,	Подпомагащият професионалист: - не познава случая, нито детето; - присъства формално по време на разпита; - изземва ролята на разследващия, вкл. като инициативно задава собствени въпроси; - проявява оценъчно отношение, взема

⁹ McMullen, P.M. Undue Influence. The Impact of Psychological Interrogation Tactics on Juvenile Suspects. Northwestern University, Evanston, Illinois, 2006; Arthur S. Aubry, Jr. & Rudolph C. Caputo, Criminal Interrogation (1965); Fred E. Inbau et al., Criminal Interrogation and Confessions (3d ed. 1986).

¹⁰ Young, Deborah. Unnecessary Evil: Police Lying in Interrogations, 28 CONN. L. REV. 425, 426 (1996); Gohara, Miriam. A Lie for a Lie: The Case For Reconsidering the Legality of Deceptive Interrogation Tactics, 33 Fordham Urb. L.J. 791, 805 (2006).

ТАБЛИЦА 12	ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ-ИЗВЪРШИТЕЛ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ	
	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ	ОТРИЦАТЕЛНИ
	че детето не разбира въпросите; и др. - подпомага разследващия орган при формулирането на въпросите по начин, подходящ за езиковата и когнитивната зрялост на детето.	страна в хода на разпита; - участва в разпита въпреки явното несъгласие на детето;
	Детето е представител на етническо малцинство, в частност на ромска общност¹¹: Разпитът на дете от етническо езиково и културно малцинство следва да е съобразен с риска от културен сблъсък, при който толерантността е поставена на изпитание. Един от източниците на най-голямо напрежение са етнонимите (групата определения за етноса), както и интуициите и понятийният апарат, който етническите и религиозните групи използват за своето самоопределение¹². Съответната група може да има няколко етнонима, които да са с различна степен на признаване или приемане от нея. Етническите подгрупи често имат негативно отношение помежду си и членовете им възразяват на причисляването си към друга субгрупа.	
	- Даване на възможност на детето да се самоопредели етнически. Това е особено важно при разпит на юноши, при които е налице процес на етническо самоопределяне. - Липса на предразсъдъци - посланията не трябва да съдържат никакви обобщения и характеристики, приписвани на общността или групата, към която принадлежи детето. Разследващият орган спазва професионален език, като се придържа към неутрални определения без етнически или религиозни характеристики и без описания на общността. - Достъпен език – въпросите трябва да бъдат задавани и информацията да бъде предавана и пояснявана на разбираем език, съобразен с познавателните умения и социалния опит на детето.	- Етнизирание на поведението на разпитвания или на друго участващо в разпита лице¹³ (неуважително поведение на етническо превъзходство). - Използване на обидни и унижителни етнически квалификации. Практиката е особено негативна при юноши, при които процесът на самоопределяне е в ход или е завършен. Още по-неблагоприятно влияе загатването им чрез намеци и алюзии, което нарушава условието за неутралитет.

¹¹ Вж. Приложение: Ромска етническа общност.

¹² Колев, А. Наръчник за работа с етно-религиозните общности по въпросите на обществения ред и сигурност в България. София: МВР, 2019, с. 21.

¹³ Пак там, с. 26.

ТАБЛИЦА 12	ПРАКТИКИ, ПОДХОДИ И ТАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕТЕ-ИЗВЪРШИТЕЛ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕ	
	ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ	ОТРИЦАТЕЛНИ
	- Предварително проучване на йерархичната структура на семейството – това би могло да подпомогне идентифицирането на подходящ заместващ възрастен, както и очертаването на възможните отношения на лоялност.	

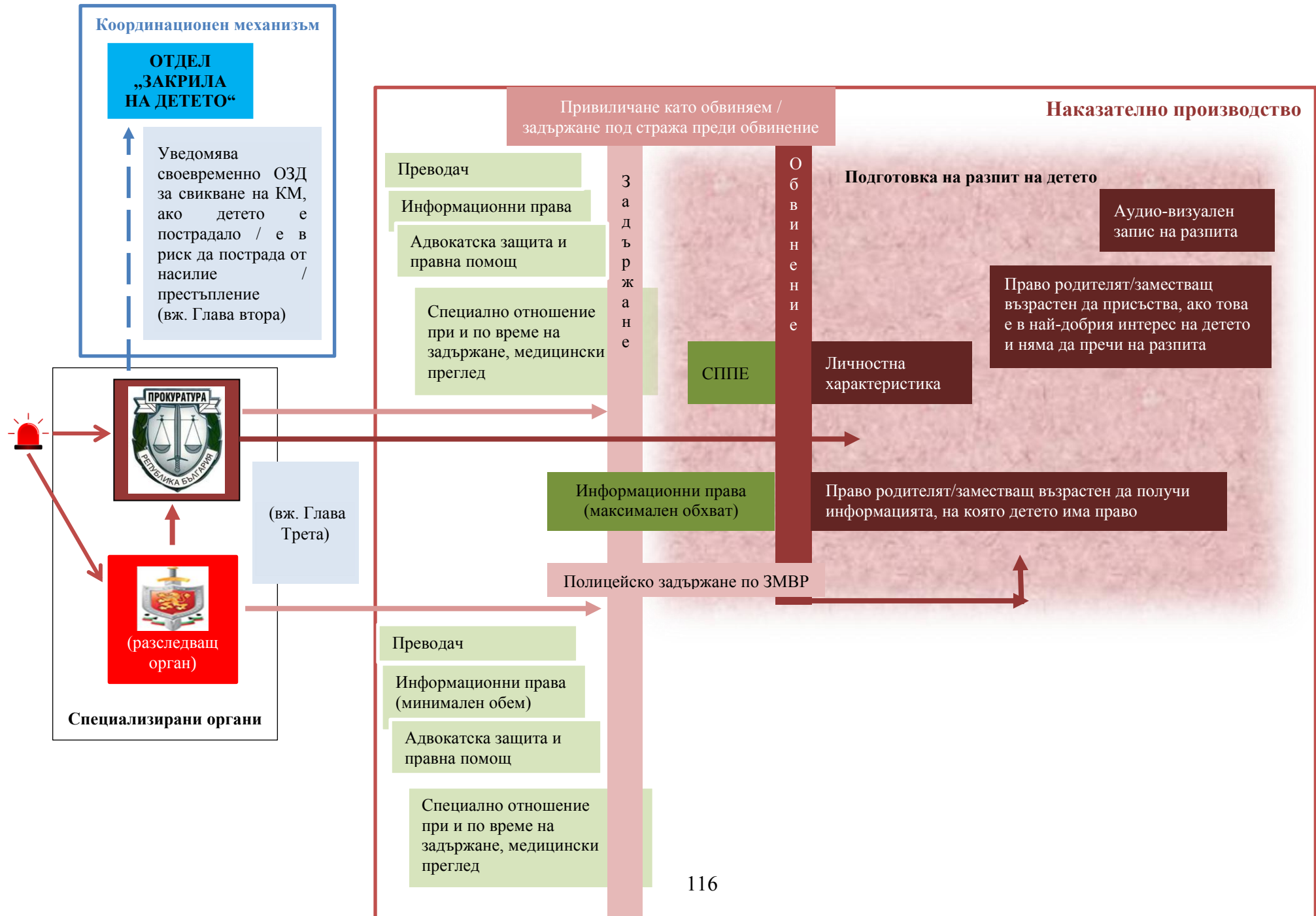

ТАБЛИЦА 13: ЕТАПИ НА ДЕТСКОТО РАЗВИТИЕ

Георги Кирилов

ВЪЗРАСТОВИ ПЕРИОДИ	СПЕЦИФИКИ	ПРЕПОРЪКИ КЪМ ПРОФЕСИОНАЛИСТА (в допълнение към раздели 3.2 и 4.1. на Ръководството)
Младенци и малки деца 0-2 години	Бурно развитие на биологичните, когнитивни и социални умения и характеристики. Темпераментът е определящ за поведението и реакциите. Загатват се евентуални нарушения в развитието. Връзките са доминирани от родителите и значимите възрастни - при особен приоритет на майката - чиито емоционални преживявания децата отразяват. Водещите страхове са доминирани от страх от загуба на обекта. Периодът е най-определящ за ранните базови убеждения за себе си, света и другите. Интензивно се развиват сензориката и моториката. Задават се базови нагласи по отношение на доверието и недоверието. До 6-месечна възраст децата се научават да се търкалят и да седят, да хващат с двете ръце, да преместват обекти от едната си ръка в другата. Приучават се на емоционален контрол и започват да използват емоциите си, за да получат удовлетворение на потребностите. Детето открива образа си в огледалото и започва да се усмихва на бебето отсреща. Между 7-8 месец детето се приучава да шепне. На 10-11 месеца е способно да откликва на конкретни въпроси за звуци, животни и заобикалящите ги предмети. До 12-месечна възраст се приучава да се изправя и пълзи, да държи предмет в едната си ръка и да извършва действие с другата, може да извършва няколко дейности едновременно. Около 15-месечна възраст може да произнася срички („ма-ма“, „та-та“, „ба-ба“), да играе игри от типа на търсенето на скрит човек или предмет, може проследява с поглед и да посочва. До 18-месечна възраст се научава да ходи, да носи, дърпа и бута неща. До края на периода се научава да тича, оформя се водещата ръка и започва да подражава (имитира говорене по телефон, готвене и др.).	В този период е препоръчително да се проследи дали няма забавяне в детското развитие или връщане към по-ранни модели на поведение (регрес). Обичайно подобен феномен се отчита, когато детето или неговите родители/значими възрастни функционират в ситуация на психична травма. Децата в този възрастов период не са подходящи за провеждане на разпит и не е препоръчително да присъстват на такъв.
Ранно детство: 2-6 години	Характерното е приучаването за граници, умението да се поставят и да се функционира в тях. Преживява се известна дълбочина в емоциите. Затвърждават се базовите вярвания и се актуализират вярванията по отношение на собствените възможности. Разграничава се психологическа криза, изразяваща се в самостоятелност срещу срам и съмнение. Връзките са доминирани от родителите и значимите възрастни. Евентуални нарушения в развитието стават по-видими. Водещите страхове са доминирани от страх от загубата на любовта на обекта.	

ТАБЛИЦА 13: ЕТАПИ НА ДЕТСКОТО РАЗВИТИЕ

Георги Кирилов

ВЪЗРАСТОВИ ПЕРИОДИ		СПЕЦИФИКИ	ПРЕПОРЪКИ КЪМ ПРОФЕСИОНАЛИСТА (в допълнение към раздели 3.2 и 4.1. на Ръководството)
Ранно детство:	2-3 години	Детето може да върви в права линия, да извършва комплексни движения, да използва инструменти или устройства, предназначени за използване с една ръка, да контролира физиологични отделителни функции. Започва да използва лично местоимение „аз“ и да се назовават по име. Съумява да отделя своите вещи от тези на другите. Основните преживявания са свързани с осмислянето, че е отделен субект от майката, което води до отстояване на детска позиция, противопоставяне на родителите, задържане и контролиране на собственото поведение. Основната задача е постигане на известна самостоятелност и справяне с чувството на срам и съмнение. При балансирана родителска намеса успешно адаптираното в тази фаза дете би се справило със задачата да задържа/отпуска емоции, поведение, напрежение и на тази основа би формирало позитивни характерови качества като воля и решителност. В последната половина година от периода се приучава да се катери и тича сравнително безопасно, да отстоява избор, да се противопоставя на желанията на възрастните, да отстоява с аргумент собствено мнение, както и да използва заместващи обекти в игра. Може да рисува крива затворена линия, да апликира, експериментира в рисуване. На ниво езиково развитие детето разбира и произнася все повече и по-сложни нови думи и изрази. В този период е възможно да се проявят дисфункции по типа на импулсивност и компулсивност.	Деца в тази възраст не са годни за разпит и не е препоръчително да присъстват на такъв. Демонстрираните под формата на игрова ситуация събития са преимуществено ситуативни и не са надежден индикатор за спомени за преживяни събития. Въпреки това, ако в игрова ситуация с кукли детето <i>натрапчиво и постоянно демонстрира еднотипни сексуални сцени</i>, е силно препоръчително да се провери хипотезата за въвлеченост в сексуални практики. Най-лесно подобна хипотеза се разграничава след физически преглед и изследване на регрес в поведението или емоционалните преживявания.
Ранно детство:	3 - 6 години	Значими промени както на ниво личност и умения, така и на ниво език и стил на изразяване. Отчита се дълбочина в емоционалните преживявания, като в края на периода се интензифицират и дълбоки виновностни преживявания. Водещите страхове са от провал и недостатъчност. Възникват умения за инициативност и любопитство, без преживяване на страх и вина. При наличие на неблагоприятни фактори е вероятно детето да стабилизира черти като непреклонност, незаинтересованост от чувствата, мненията, желанията на другите/задържане, инхибиция на действието („ако не опитам, няма да загубя и няма да съм виновен“). Играта облекчава напрежението, спомага за решаването на проблемите и помага да се изгради чувство за идентичност и овладяване на конфликта. Различията между половете стават особено изразени при социални ситуации. Движението става гладко и по-добре координирано. Значимостта на връзките и свързаността се измества от родителите към по-широкото семейство.	
Ранно детство:	3 - 4 години	На 3-годишна възраст може да управлява триколка, да се храни самостоятелно с лъжица, да се сресва, да хвърля топка над главата си и има ясно предпочитание за водеща ръка. Речниковият запас наброява 250 - 700 думи. Около четвъртата година са изградени способности за самостоятелно обличане под надзор, скачане напред, разпознаване на посоки, рисуване на човек с лице, ръце и крака. Може да прави опит за успешно контролиране на емоциите си, може да разкаже история. При игра и взаимодействие с околните може да заеме роля и да сътрудничи. Може да направи договорка и да я спазва. Детската реч се състои от прости и сложни подчинени изречения и е със запас от 1500 – 2000 думи.	Детето може да бъде разпитвано при спазване на правилата, описани в Глава Втора. В допълнение към тях и конкретно за тази възрастова група е препоръчително: - разпитът да трае по-кратко, с регулярни почивки на всеки около 20 минути. - да се ползват кратки, прости, еднократни изречения, без двойно отрицание, подчинителни, условни, хипотетични изказвания;

ТАБЛИЦА 13: ЕТАПИ НА ДЕТСКОТО РАЗВИТИЕ

Георги Кирилов

ВЪЗРАСТОВИ ПЕРИОДИ	СПЕЦИФИКИ	ПРЕПОРЪКИ КЪМ ПРОФЕСИОНАЛИСТА (в допълнение към раздели 3.2 и 4.1. на Ръководството)
4 - 6 години	Развиват се все повече умения за фина моторика и рефлексии. Детето може да борава с по-сложни изречения, разбира и изпълнява сложни инструкции и може да участва в сложни социални взаимодействия (да купи нещо от магазин). Средният запас от думи е около 2000, в края на периода - 3000. Основна задача е детето да се научи да бъде инициативно, да си създава самостоятелно игра, забавление, да учи чрез играта. Изключително важна е родителската позиция, която следва да поощрява любопитството, целеустремеността и активността на детето. Тогава то би развило полезни качества като целеполагане и кураж. От особено значение е ролята на родителя от противоположния пол. В играта децата могат да разбират, запомнят и спазват по-прости правила, могат сами да коригират собствените си разсъждения и изказ. Започва изграждането на възможност за саморегулация на поведението. В края на периода могат да различават добро от лошо, справедливо от несправедливо и да имат базово изградени ценности, отчетливо различават сънища, измислица и реалност. Активното внимание и възможността за изпълнение на конкретна задача е средно 20 минути. Децата в тази възраст трудно боравят с пространствени и времеви граници, мерителни единици, посоки, числа и обозначения за брой.	- събитията и предметите да се назовават с разбираеми за детето термини („нож/кола“, вместо „оръжие/автомобил“); - хората да се назовават при всяко тяхно споменаване с конкретните имена и/или роли, които детето използва, за да ги идентифицира („мама“, „Гошко“). Вместо „Ти говори ли с нея?“, е подходящо да се попита: „Ти говори ли с мама?“; - да се избягва въпросът „защо?“; - ясна и насочваща терминология при въпроси за място („на предната/задната седалка“). - да се избягват въпроси със споменаване на „вчера“, „утре“, „онзи ден“; - при въпроси за бройка е подходящо директното питане с избягване на сравнение и с молба отговорът да се илюстрира с пръст („Колко пъти се случи това? Ако е един, покажи ми с пръст“). Да се избягват въпроси от вида „Това се случи повече или по-малко от два/три пъти?“. По изключение е допустимо да предложите на детето да ви представи случилото се в неговата последователност, в игрова форма, като си служи с предварително подготвени от вас кукли или снимки, които не наподобяват психотравматичната ситуация. Ако по време на свободно рисуване детето изобрази човешко тяло с нетипично подробно или непропорционално изобразяване на полови белези, следва да се изследва вероятността детето да е пострадало от сексуална злоупотреба.
Средно детство: 6-9 години	Възрастта е доминирана от развитие на интелекта и социалните умения. Със започване на училище се разширява социалният кръг; на личностното развитие започват да оказват значимо влияние и факторите от груповата динамика и допълнителните авторитети – училищен клас, учител(и), класен ръководител, приятелска среда. Тези микросоциални фактори влизат в сложна интерференция и спомагат както за актуализацията на базовите убеждения, така и за тяхното надграждане. Училището и приятелският кръг започват все по-отчетливо да доминират във взаимовръзките на детето. Ако възникнат психотравми, е вероятно да се развият тревожни и депресивни симптоми, прекомерен перфекционизъм/ комплекс за малоценност.	

ТАБЛИЦА 13: ЕТАПИ НА ДЕТСКОТО РАЗВИТИЕ

Георги Кирилов

ВЪЗРАСТОВИ ПЕРИОДИ		СПЕЦИФИКИ	ПРЕПОРЪКИ КЪМ ПРОФЕСИОНАЛИСТА (в допълнение към раздели 3.2 и 4.1. на Ръководството)
Средно детство:	7 – 9 години	Деца се приучават на граници, научават се да съблещират, развиват точен усет за време, пространство и последователност в събитията. Активното внимание и способността за концентрация се увеличават до 40-минутно ангажиране с една и съща задача, без да е необходима почивка. Речниковият запас се разширява до 3500 думи. Вербализират се фантазии, нужди и желания. Детето развива способността да мисли за цялото като съставено от отделни части. Развиват се отношенията с връстници и компания и се изграждат приятелства. Емоциите и настроението са по-стабилни и започва развитието на емпатия и тревожност. Развива се любопитството, моралът, тревожността за мнението на другите. Деца могат да разбират и спазват инструкции, по-склонни са да помагат на възрастните.	Разпитът може да включи инструкции, договорени с детето в началните етапи преди същинския разпит: - обяснение по разбираем начин, че е важно да разказва само какво наистина се е случило, без да гадае, да слуша внимателно въпросите и да не бърза с отговора, да съобщава, когато не разбира въпроса или не знае отговора. Подходящо е да бъде изрично информирано, че разпитващият не знае какво се е случило и моли детето за помощ в разясняването на неща, които той не знае или не разбира. - указанието, че е разрешено детето да коригира разпитващия, ако каже или възприеме нещо погрешно. - указание да разкаже всичко, което може да си спомни, дори и дребни неща, които може да смята за маловажни, тъй като в тази възраст децата се затрудняват да преценят значимостта на събитието за възрастните. - указание да се постарее да даде най-доброто от себе си, съчетано с предупреждение, че някои въпроси може да са трудни и тогава молите детето да съобщи затруднението.
Късно детство / ранно юношество:	9 и 12 години	Развиват се интелектуалните знания, телесната сила и психическата устойчивост. Може да се развият фобии от животни. Интелектуалното развитие и личностно формиране позволяват разсъждаване върху хипотетични събития. Основната задача на детето е да развие усърдие, да се научи да се труди и да се справя със загубите и провалите. Успешното адаптиране през този етап формира у детето чувство, че е способно. Тук здравата родителска позиция е подкрепящата. Приятелският кръг трябва да е приемащ, за да може детето да продължи с усвоени положителни качества към следващия етап. Рисковите фактори са свързани с твърде строги родители, изискващи учители и/или отхвърлящи другарчета, както и противоречие между родители и учители. Те повишават вероятността от преживяване на некомпетентност и формиране на чувство за малоценност или прекомерно желание да участва навсякъде и да е успешно във всичко, без значение дали това съответства на неговите интереси.	
Средно юношество:	12 -15 години	Когнитивното развитие се задълбочава и детето може да задържи в краткосрочната си памет седем до осем независими и логически несвързани обекти (думи, цифри и пр.).	
Късно юношество:	15 -18 години	Най-отчетлив е стремежът към автономия и реализиране в интимните взаимоотношения.	Липсват специални препоръки.
		<i>Обща бележка:</i> детското развитие е най-бурно и динамично в началните етапи на малолетието и постепенно, с навлизането в средното и късното юношество се уталожва и забавя, макар процесите на формиране на личността да продължават до средата на 20-те години.	

ТАБЛИЦА 14 Стратегия на родителстване	АВТОРИТАРНА	ПРЕНЕБРЕЖИТЕЛНА (ОТХВЪРЛЯЩА)	РАЗРЕШАВАЩА- ОПРОЩАВАЩА (АНАРХИЧНА)	НЕПОСЛЕДОВАТЕЛНА
Особености	Основава се на схващането за подчинение и послушание на детето и абсолютен авторитет на родителя. Преимущественото ѝ прилагане стабилизира „авторитарен стил“, характерен с нуждата на родителя от доминиране (пълнен контрол) над детето. Такъв родител е социално некомпетентен. За него е типично ограничаващо поведение, ригидно придържане към правилата, използване на наказания при неизпълнението им, неуважение и незачитане към детските мнения и желания. Такива родители изискват подчинение, послушание и уважение от детето („приспособително“ поведение) и се стремят да формират, контролират и преценяват поведението му в съответствие с традиционни и абсолютни стойности и стандарти. Омекотена форма на стратегията е свърхпротекцията, проявяваща се в прекомерна и обсебваща преданост и загриженост. Прилагана интензивно и постоянно, стратегията обуславя модел на домашно насилие.	Контактът между детето и родителя е затруднен. Родителят е центриран върху собствените нужди и желания, отрича, пренебрегва или осмива детските нужди, оттеглен в отношенията си с детето. Стратегията е типична за: - родители на нежелани деца; - несериозни и безгрижни родители; - силно претоварени с други грижи и отговорности родители, вкл. често и продължително отсъстващи родители; - родители, преживяващи травматичен период и погълнати от собствените си преживявания; - родители без познания как да се грижат за децата си. Детето формира несигурност в отношенията си с родителя.	Липсват граници, правила и контрол и детето не може да изгради стабилна ценностна система. Родителите: - считат, че му осигуряват приемателна среда, в която то творчески ще саморегулира поведението си, като преувеличават способността му за справяне и подценяват потребността от авторитет. - пренебрегват детето и нуждите му. Такъв стил може да изглежда като мирно съвместно съществуване между деца и родители, но в основата му стои пълната незаинтересованост на родителя и бягството му от родителските отговорности.	Двоен критерий: противоречие между словесно и поведенческо послание на родителя, висока до прекомерна взискателност към детето успоредно с демонстрация на пълна невзискателност към себе си, което обърква детските представи за правила и стандарти. Непостоянство в изискванията: едно и също поведение на детето среща одобрение, санкция или безразличие, без в оценката на родителя да има закономерност. Причината най-често е емоционална неустойчивост на родителя, който редува несъразмерно наказание за дребно провинение с несъразмерна грижовност в пристъп на разкаяние или прекомерна любвеобилност със студенина. Конфликт на възпитателни стратегии: двамата родители прилагат противоречиви методи на възпитание или много хора се грижат за детето.
Методи за възпитание	Наказание и награждаване; Липсва диалог; Строгост и изисквания за дисциплина и режим; Прекалена критичност; Словесно назидаване и поучаване; Прекалено морализиране, взискателност. Родителят е властен и строг. Изразните му средства са заповеди, забрани и наказания. Детето получава чувството си за значимост, като приема награди/наказания.	Студенина, хлад, безразличие към детето, неодобрение и отхвърляне; потребностите и интересите на детето се пренебрегват. Когато пренебрегването е физическо, родителят не показва обич нито чрез думи, нито чрез ласки.	Стимулира се свободното изразяване и следване на импулсивните желания. Поведението на детето не се регулира.	Непоследователни, взаимно изключващи се методи Най-агресивни са тези деца, чиито родители са имали разрешаващо поведение към насилието в един случай, а в друг са го наказвали жестоко. Вж. Цоюв, Г. Управление на образованието на общинско ниво през периода от 1944 до 1991 година. – Педагогика, № 6/7, 1997.

Източник: Рискови криминогенни и виктимогенни фактори при децата. Цит. съч., с. 179-180; Харис, Т. Аз съм добър, ти си добър. София: Наука и изкуство, 1991.

**ТАКТИКИ НА РАЗПИТ СПОРЕД СТРУКТУРАТА НА БАЗОВИТЕ
УБЕЖДЕНИЯ И ПОТРЕБНОСТИТЕ НА ДЕТЕТО, ОСОБЕНОСТИТЕ НА
МИКРОСОЦИАЛНИТЕ РИСКОВИ ФАКТОРИ И МОТИВАЦИОННИЯ
МЕХАНИЗЪМ НА ДЕЯНИЕТО**

Георги Кирилов

Детското развитие, емоции, нагласи и поведение биха могли да се разгледат в контекста на индивидуалните модели на поведение и осмисляне на реалността, които се зараждат в ранното детство и юношеството и се стабилизируют вследствие на спомени, емоции, познания и телесни усещания в корелация с базовите нагласи по отношение на света, себе си и другите. На основата на когнитивно-поведенческа психотерапия д-р Джефри Янг разработва темата с психотерапевтична насоченост в началото на 80-те години на XX век и дефинира 18 деструктивни модели (схеми), които се формират в резултат на преживени в детството травми. Разпределя ги в 5 модела според доминиращите базови убеждения за себе си, света и другите. Схемите отразяват природата на ранния опит и са надежден индикатор за личностната насоченост, нагласи и поведение¹.

В Таблица 15 е представена връзката между водещия родителски стил, възникналото като резултат от упражняването му базово вярване и доминантни потребности на детето и оформените на тази основа възможни поведенчески стратегии. Когато разпитваното дете е извършител, деянието му е проявление на една от стратегиите и носи нейните признаци, описани в някоя от последните три колони.

Методика за ползване на таблицата:

Когато разпитваното дете е извършител, деянието му е проявление на една от стратегиите, описани в някоя от подколониите на „Стил за справяне“. След като бъде идентифицирана, тя указва водещия родителски стил, на който е било изложено детето, и оформеното на тази основа негово базово вярване. По време на разпита разпитващият следва да избягва да възпроизвежда признаците на този родителски стил и да се съобразява с базовото вярване, без да го конфонтира (отрича) пряко и изрично. В допълнение следва да се води от общите препоръки, описани в общия коментар към модела, към който принадлежи така идентифицираният стил за справяне.

Когато разпитваното дете е пострадало, стилът за справяне се определя на основата на реакцията му към престъплението, което е претърпяло, и/или на виктимното поведение непосредствено преди престъплението, което е предизвикало извършителя да нападне детето. Изложените в таблицата препоръки съществено улесняват изграждането на доверителния психологически контакт в началото на разпита.

Таблицата надеждно ориентира за общи добри практики на разпит, когато поради изключителни обстоятелства разпитващият орган не е могъл да проведе предварителното проучване на детето с личностна характеристика/индивидуална оценка, експертизи и пр.

¹ Young, Jeffrey E., Klosko, S. Janet, Weishaar, E. Majorie, Schema Therapy: A Practitioner's Guide, 2003; Roediger, E., Stevens, B., Brockman, R. Contextual Schema Therapy: An Integrative Approach to Personality Disorders, Emotional Dysregulation, and Interpersonal Functioning. New Harbinger Publications, Oakland, Ca., 2018.

ПРИЛОЖЕНИЕ 3: ТАКТИКИ НА РАЗПИТ СПОРЕД БАЗОВИ УБЕЖДЕНИЯ И ПОТРЕБНОСТИ, МИКРОСОЦИАЛНИ ФАКТОРИ И МОТИВАЦИОНЕН МЕХАНИЗЪМ НА ДЕЯНИЕТО

ТАБЛИЦА 15 Водеща схема	МОДЕЛ НА ДИСФУНКЦИОНАЛНИ СХЕМИ ПО д-р Джефри Янг				
МОДЕЛ 1: РАЗЕДИНЕНОСТ И ОТХВЪРЛЕНОСТ	Модел 1: Разединеност и отхвърленост Базовите убеждения са свързани с негативно очакване по отношение на собствените нужди и най-вече потребността от сигурност, защитеност и стабилност. Децата с водещи схеми от този модел се отличават с дисфункционални убеждения по отношение на емпатията, приемането и уважението от околните. Обичайно се отчитат специфики в семейното функциониране, свързани с липсата на емоционално скачване с детето, отхвърлянето му или незачитането на неговите потребности, както и емоционална въздържаност, самота, непредсказуемост, експлозивност, злоупотреба. Водещите потребности при тези деца са свързани с усещането за привързаност и обичайно се проявяват чрез гняв или уязвимост. Препоръки към професионалиста: да показвате подчертано внимание и уважение, проявено и чрез поведение, изказ и невербална стойка; да положите нарочни усилия да покажете, че детето може да Ви има доверие, че се стремите да го разберете и да защитите нуждите му, да му вдъхнете увереност, че то може да разчита на Вас и че с Вас е в безопасност. Изказвания, заявления и поведение в тази посока ще подпомогнат доверителния контакт и ще повишат вероятността от ефективна комуникация.				
	Най-типично поведение на родителите	Базови убеждения на детето	Стил на справяне		
			пасивен	избягване	хиперкомпенсация
1. Изоставяне/ Нестабилност в отношенията	Нестабилност на родителския стил, нестабилна привързаност към детето, непоследователност в полагането на грижи, отсъствие на сигурност и опора.	Често се чувствам самотен и усещам, че ме пренабрегват. Нямам истински приятели. В живота ми липсват стабилни хора.	Търси и осъществява приятелства, които са нестабилни и/или неприемливи.	Отказ от осъществяване на емоционално натоварени връзки, бяга от сериозни отношения.	Високи стандарти по отношение на приятелите и приятелството. Отношенията са много близки и интензивни.
2. Недоверие/ Очакване, че околните ще навредят	Емоционално, физическо или сексуално насилие.	Близостта и доверието са опасни. Трябва да внимавам, за да не ме използват или обидят.	Стремеж да бъде особено близко. Приятелство по типа на експлоатирането или приятелство, свързано с тотално пренебрежение.	Изпълнено със страх избягване на ситуации в които се допуска, че може да бъде експлоатирано или да бъде обект на злоупотреба.	Подбира приятелства, в които може да доминира, свързва се с хора, които да експлоатира или да унижава.
3. Емоционална депривация (лишеност)	Пренебрежение, емоционална хладност, неприязън.	Често съм в позицията на жертва. Никой не го е грижа за мен, на никой не му пука. Другите не приемат чувствата ми.	Въвлича се в приятелства с емоционално очуждени и оттеглени лица, не търси удовлетворение на собствените си потребности. Справя се посредством отхвърляне.	Емоционална и социална изолация. Мечтателност и склонност към бягство във фантазията.	Поведение, което е емоционално взискателно. Непредсказуемост на отношенческите патерни. Пренебрегва потребностите на околните.
4. Дефектност/ Срам	Унижение пред другите. Недостатъчна проява на уважение и зачитане към детските граници.	Чувствам се непълноценен, счуен и недостоеен за любов. Понеже допускам много грешки се чувствам	Приятелствата се отличават със смущение. Лесно приема ролята на изкупителна жертва.	Демонстрира интровертно и напрегнато поведение, прикрива собствените си чувства и мнение.	Прекомерно самообладание. Възвеличава или рязко критикува и унижава другите.

ПРИЛОЖЕНИЕ 3: ТАКТИКИ НА РАЗПИТ СПОРЕД БАЗОВИ УБЕЖДЕНИЯ И ПОТРЕБНОСТИ, МИКРОСОЦИАЛНИ ФАКТОРИ И МОТИВАЦИОНЕН МЕХАНИЗЪМ НА ДЕЯНИЕТО

		унижен.			
5. Социална изолация/ Алиенация (отчужденост)	Семейството е социално изолирано (принадлежи или е приобщено към емигрантски общности, етнически малцинства, маргинализирани социални групи или е изключено поради друг признак).	Аз съм различен. Семейството ми е различно. Не се вписвам. Никой не ме разбира.	Приема да бъде изключен и отхвърлен. Приема да бъде сам.	Избягва приятелства и групови мероприятия.	Неизбирателно преследване на отношения. Исква да бъде приятел с всички. Силно адаптивно поведение, което се реализира без съпротивление.
МОДЕЛ 2: НАРУШЕНА САМОСТОЯТЕЛНОСТ И СПРАВЯНЕ	Модел 2: Нарушена самостоятелност и справяне Базовите убеждения са доминирани от дисфункционални нагласи към себе си, света и другите, които имат отношение към оцеляването, успешното функциониране и справяне, независимостта и самостоятелността. При деца с водеща схема от Модел 2 се отчитат девиации в родителските стилове, свързани с упражняване на свърхконтрол, тревожност, вкопчване и прекомерна закрила. Водещите потребности са свързани с автономността и ефективността и обичайно се проявяват чрез гняв или уязвимост. Препоръки към професионалиста: да дадете пространство на детето да предложи граници както на стила на общуване, така и на времевата рамка, теми на разговор и пр., като едновременно с това поставите ясно границите на онова, което е възможно и невъзможно. Това намалява тревожността, която тези деца типично изпитват, и създава условия за реализирането на доверителен контакт.				
	Най-типично поведение на родителите	Базови убеждения на детето	пасивен	Стил на справяне избягване	хиперкомпенсация
6. Зависимост/ некомпетентност	Прекомерно внимателни и тревожни родители, които искат да контролират преживяванията на детето. Възможно е при родителите да се отчете психична травма или тревожно разстройство.	Аз съм слаб и безпомощен. Нищо не мога да направя без родителите си. Вземането на решение ми е много трудно и ми тежи.	Моли родителите да се погрижат и да удовлетворят потребностите и интересите, включително и такива, свързани с взаимоотношения с околните или изпълнение на домашните задължения.	Избягва проблемите и важните решения. Делегира отговорността на другите.	Извършва безразсъдни действия със самоувереност. Търси „влиятелни“ и „популярни“ приятели. Не приема помощ, дори и в ситуации на нужда.
7. Уязвимост към житейските предизвикателства	Хиперпротективни родители, които предупреждават за болести и катастрофи, отличават се с високи нива на контрол и преувеличеност на мерките за сигурност.	Трябва да бъда внимателен, където и да съм. Светът е опасен. Много е рисковано да направя каквото и да е.	Лесно се разстройва от негативни или страшни новини. Хипербдителен към здравния статус и въпроси свързани с безопасността.	Избягва потенциално опасни ситуации. Може да използва гняв, агресия и неподчинение, за да избяга от опасна ситуация.	Дръзко поведение, търси сензация. Държи се небрежно и безотговорно. Понякога се въвлеча с поведение, което причинява вреда.
8. Вкопчване/ Неразвит Аз	Деца са зависими към родителите. Когато децата имат лошо или недостатъчно приемливо поведение, родителската реакция е свързана с наставления и	Моите родители са ми нужни и аз съм нужен на моите родители. Длъжен съм да им разказвам всичко, вкл. какво се случва в	Не се отказва от дисфункционални приятелства. Прекалено много държи на родителите си и приоритизира отношенията си с тях пред всички други отношения.	Избягва близостта на родителите и близките приятелства. Може да избяга от въщи или да напусне родното място, за да живее социално	Прекалено самостоятелен. Изолира се. Не откликва на потребностите на околните. Повърхностност в взаимоотношения.

ПРИЛОЖЕНИЕ 3: ТАКТИКИ НА РАЗПИТ СПОРЕД БАЗОВИ УБЕЖДЕНИЯ И ПОТРЕБНОСТИ, МИКРОСОЦИАЛНИ ФАКТОРИ И МОТИВАЦИОНЕН МЕХАНИЗЪМ НА ДЕЯНИЕТО

	„проповеди“, който вменяват вина.	живота ми, какво правя. Трябва да правя всичко, което родителите ми очакват от мен.	Игнорира собствените си потребности и се държи като „псевдовъзрастен“.	изолирано.	
9. Провал	Недостатъчна подкрепа и поощрение в процеса на личностно развитие. Обезценяване на детските способности. Родителите разглеждат детските грешки като глупост.	Страх ме е да не загубя. Често се чувствам глупав/а. Другите са много по-добри от мен.	Избира и се заема със задачи, които са под възможностите и компетентността. Отлага скучната работа. Показва стоическо приемане на липсата на стимулация.	Избягва интересните и сложни занимания. Отказ от нови или сложни задачи.	Прекомерна насоченост към съвършенство и избор на сложни задачи. Оказва си прекомерен натиск в посока постигане на успех.
МОДЕЛ 3: НАРУШЕНИ ГРАНИЦИ	Модел 3: нарушени граници Базовите убеждения са свързани с негативно очакване по отношение на правата на околните, тяхната ценност, планирането и адаптивното функциониране в добри граници. Децата с водещи схеми от този модел се отличават с размити вътрешни граници, които ги възпрепятстват в доброто емоционално скачване с околните и тестирането на реалността. Обичайно родителските стилове се отличават с липса на добри граници и на изискване за разпознаване и спазване на правила. Дезадаптивно и/или свръхмерно задоволяване на детските потребности. Детето не е приучавано да се справя адаптивно с дискомфорт, неопределеност и/или неудовлетвореност. Водещите потребности са свързани с усещането за идентичност, структура и ограничения. Обичайно се проявяват с нарушаване на дисциплината, реда и закона. Препоръки към професионалиста: да поставите ясни граници и да очертаете сценарии, които биха се реализирали, ако границата, която сте поставили, бъде нарушена. Силно препоръчително е сценарият, който сте представили, да се реализира, ако изначално поставената от Вас граница бъде пренебрегната.				
	Най-типично поведение на родителите	Базови убеждения на детето	Стил на справяне		
			пасивен	избягване	хиперкомпенсация
10. Особен статут и права (превъзходство и величие)	Снизходителност, отсъствие на структура и ограничения. Към детето се отнасят като с принц или принцеса. Всички негови желания и прищевки се изпълняват мигновено.	Не ми е необходимо да се уча на нови неща. Домашните задължения са предназначени само за „глупавите хора“. Аз съм велик и правилата и законите не се отнасят до мен, а до другите. Аз съм специален.	Отсъствие на саморефлексия. Потребностите на другите не се възприемат или съзнавано се игнорират. Подчертава, че има свой собствен списък от правила и собствен закон. Хвали се със собствените си успехи. Исква да наложи волята си над другите. Всезнайко.	Избягва ситуации, в които ще постигне среден успех и няма да е най-добър/а.	Интензивно се съсредоточава в нуждите на околните. Заема се с изпълнението на задълженията, които са вменени на някой друг.
11. Незадоволителен самоконтрол/ Самодисциплина	Недисциплинирани родители с капризно поведение, които са водени от принципа на удоволствието.	Не мога да се занимавам със скучни неща. Вместо това се заемам с търсенето на нещо	Нарушава правилата и обещанията си. Безразличие към изискванията за изпълнение.	Избягване на конфликти, предизвикателства, социални задължения.	Екстремни амбиции до степен на самобичуване и акцент върху дисциплината и изискванията. Висок или компулсивен

ПРИЛОЖЕНИЕ 3: ТАКТИКИ НА РАЗПИТ СПОРЕД БАЗОВИ УБЕЖДЕНИЯ И ПОТРЕБНОСТИ, МИКРОСОЦИАЛНИ ФАКТОРИ И МОТИВАЦИОНЕН МЕХАНИЗЪМ НА ДЕЯНИЕТО

		друго, което мога да направя.			самоконтрол.
МОДЕЛ 4: ОРИЕНТАЦИЯ КЪМ ДРУГИТЕ	Модел 4: Ориентация към другите Базовите убеждения поставят желанията, изискванията и потребностите на другите над собствените, които биват пренебрегвани и разпознаването на които е затруднено. В семействата доминират нагласи за възнаграждение и любов под условие, че детето се съобразява с родителите, чиито нужди са над тези на детето. Водещите потребности са свързани с приемането и самооценката, автономността, самоопределеността. Обичайно се проявяват в (прекомерно) подчинение. Препоръки към професионалиста: да помолите детето за съдействие и да демонстрирате важната роля, която то има за успешното изпълнение на задачата, която професионалната Ви роля налага.				
	Най-типично поведение на родителите	Базови убеждения на детето	Стил на справяне		
			пасивен	избягване	хиперкомпенсация
12. Подчинение	Родител с авторитарен стил на възпитание. Ако детето е покорно и се подчинява, ще бъде възнаградено с любов и грижа.	Не е важно какво мисля и чувствам. Другите знаят по-добре от мен. Другите са длъжни да решат как всичко трябва да бъде и да се направи.	Избира си по-настойчиви и доминиращи приятели. Подчинявам. Угодническо поведение. Превантивно подчинение.	Избягва ситуации, които могат да предизвикат конфликт.	Бунт срещу властта и властимащите. Прекомерна реакция при какъвто и да е опит за социално структуриране.
13. Саможертва	Родители, които се нуждаят от грижа или поддръжка. Не обръщат внимание на детето.	Без мен всичко ще се разруши. Ако не правя всичко, което правя, всичко ще се провали.	Стреми се да заема позиции, които изискват висока отговорност. Склонност към експлоатация. Не си позволява удовлетворение на собствените потребности.	Предпочита безличните ситуации и такива, в които има строга структура и правила.	Егоизъм. Прекомерно внимание към отделянето от задълженията.
14. Търсене на одобрение и признание	Признание и приемане, които са базирани на училищната успеваемост, социалната адаптация и социалните концепции.	Длъжен съм да покажа на другите колко съм добър, иначе се чувствам тревожен и неудовлетворен.	Опитва се да впечатли другите посредством своите занимания и постижения. Търси ситуации и отношения, които са базирани на успеваемостта и наличие на постоянна обратна връзка.	Избягва близки отношения и въпреки това се надява на похвала и признание.	Отказва да бъде център на внимание, остава на заден план или встрани.
МОДЕЛ 5: СВРЪХЪДИТЕЛ- НОСТ И ПОТИСКАНЕ	Модел 5: Свърхъдителност и потискане Базовите убеждения са свързани с прекомерен песимизъм и тревожност и водят до потискане на собствените чувства и импулси, доминират ригидните правила в междуличностните взаимоотношения и желанието за представяне и постижение пред удоволствието, близостта, здравето и спокойствието. В семействата доминират перфекционизъм, насилие и потискане, свърхзискателност и твърди правила, насърчава се съдържането на емоции и избягването на грешки. Водещите потребности са свързани с удоволствие, непосредственост и игра. Обичайно се проявяват чрез хиперкомпенсация и/или избягване. Препоръки към професионалиста: да съблюдават емоционална неутралност в контакта, както и аргументирано да представят евентуално позитивни				

ПРИЛОЖЕНИЕ 3: ТАКТИКИ НА РАЗПИТ СПОРЕД БАЗОВИ УБЕЖДЕНИЯ И ПОТРЕБНОСТИ, МИКРОСОЦИАЛНИ ФАКТОРИ И МОТИВАЦИОНЕН МЕХАНИЗЪМ НА ДЕЯНИЕТО

	изходи от ситуацията, която налага професионалният контакт.				
	Най-типично поведение на родителите	Базови убеждения на детето	Стил на справяне		
			пасивен	избягване	хиперкомпенсация
15. Негативизъм/Песимизъм	Прекалено обезпокоени родители с „черно-бяло“ мислене (добро/лошо) и склонност да разглеждат повечето ситуации като катастрофални.	Щастието ми е временно. Неизбежно ще се случи нещо лошо. Всичко ще бъде дори по-зле от това, което мога да си представя.	Съсредоточава се върху негативните детайли и ги запомня с цел да има доказателства, че нещата никога не са добре. Винаги очаква лошото.	Развлича се и избягва неприятните мисли или преживявания.	Екстремен оптимизъм. Отрича неприятните факти.
16. Емоционално потискане	Емоционално спокойни и рационални родители, които обезценяват спонтанността и глуповатото поведение.	Недопустимо е да се изразяват каквито и да е емоции или да се държиш нерационално, по детски или глупаво.	Постоянно желание да се проявява сериозност. Прекомерен самоконтрол.	Избягва ситуации, котио биха могли да породят емоционална реакция. Избягва разговор за емоции.	Има потребност да е център на внимание и я удовлетворява, като се държи като клоун. Не получава признание, а насмешка.
17. Свръхвисоки стандарти/Свръхкритичност	Полагат много усилия и труд, за да се сдобият с успех. Считат, че който не е успял, е мързелив.	За да си обичан, е необходимо да се реализираш в нещо/да постигнеш нещо.	Високи амбиции, перфекционизъм, прекарва много време в обучение и инвестира много психична енергия, за да постигне успех.	Не участва в съревнования. Избягва ситуации, в които може да бъде оценен.	Критично настроен към тестове за ефективност. Игнорира стандартите за ефективност. Действа преднамерено невнимателно в ситуации на оценка.
18. Наказване	Авторитарно възпитание. Сериозни наказания за допуснати грешки. Родителите властват над детето или другите.	Ако допусна грешка, заслужавам сурово наказание.	Самонаказва се за естествените несъвършенства, които притежава или допуска. Отнася се сурово към своите грешки и към грешките на другите.	Социална изолация, породена от страх да не се допусне грешка или страх от наказание.	Държи се прекомерно снизходително, като понякога проявява склонност към прекомерно наказване.

ТАБЛИЦА 16: СРАВНЕНИЕ МЕЖДУ ЛИЧНОСТНА ХАРАКТЕРИСТИКА, ИНДИВИДУАЛНА ОЦЕНКА, СПЕ/СППЕ

Георги Кирилов

Вид:	ЛИЧНОСТНА ХАРАКТЕРИСТИКА на дете-обвиняем	ИНДИВИДУАЛНА ОЦЕНКА на дете-жертва	СЪДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧНА/ ПСИХИАТРИЧНА ЕКСПЕРТИЗА
Характеристични данни за детето	Изготвя се от: - Мултидисциплинарен екип – психолог, социален работник, учител, родител, попечител или друго лице, което по закон полага грижи за детето, както и други лица; Съдържа: - Данни за фамилна обремененост; - Данни за пренатално развитие и описание на евентуално налични смущения; - Данни за раждане – анализ и описание на евентуално налични смущения; - Проследяване на ранното развитие – моторика и реч; - Описание на социализацията – ясла, детска градина, отглеждане в периода на ранно детство; - Анализ на училищна успеваемост и умения – предучилищна, ранна училищна възраст – успеваемост и специфики на социализацията; - Данни за микросоциалната среда – семейство, роднини, приятелски кръг. Важно е да бъдат описани, както битовите условия, така и специфики на социалното функциониране, икономическо положение, ценности, интереси и насоченост; - Психометрична оценка, която е разработена с използването на стандартизирани инструменти за оценка, наблюдение и интервю, и съдържа: - данни за актуалното към момента когнитивно функциониране; - ниво на интелектуални възможности; - Личностно развитие, което се изследва посредством интервю, структурирани психометрични инструменти – въпросници и проективни тестове. Важна област от оценката е описание на достигнато ниво на зрялост, водещи емоционални преживявания, емоционална регулация, степен на изразеност и стратегии за отреагиране на гняв и враждебност, стратегии за справяне, личностна насоченост, мотивацията на поведението, ценности, потребности, комуникативни умения, специфики на поведението при общуване с авторитети, както и оценка за внушаемост, данни за евентуално налични дисфункции в поведението и/или влеченията (включително и употреба на ПАВ), самоидентификацията и развитието на идентитета на	Изготвя се от: - Мултидисциплинарен екип – психолог, социален работник, учител, родител, попечител или друго лице, което по закон полага грижи за детето, както и други лица; Съдържа: - Демографски данни за детето; - Данни относно постановяващия орган; - Данни за специалистите, които са изготвили оценката – имена, специалност, други относими данни; - Описание на въпросите към оценката; - Описание на материалите по делото и други достъпни за специалистите материали; - Данни от личностна характеристика или изготвяне на такава; - Обсъждане на събраните данни във връзка с поставените въпроси; - Заклучение, в което освен отговор на поставените пред специалистите въпроси се дава становище и за способността на детето за участие в правораздаването - развит	Изготвя се от: - Вещи лица със специалност/специализация в областта на детската психиатрия, клиничната и/или детско-юношеската психология, и/или други специалисти вещи лица, чиято професионална компетентност е свързана с поставените пред експертизата въпроси; Съдържа: - Демографски данни за детето; - Данни относно постановяващия орган; - Данни за специалистите, които са изготвили оценката – имена, специалност, други относими данни; - Описание на въпросите към оценката; - Описание на материалите по делото и други достъпни за специалистите материали; - Данни от специализираните оценки; - Данни от проведените в хода на експертно освидетелстване интервюта; - Обсъждане на събраните данни във връзка с поставените въпроси; - Заклучение с конкретен и

ТАБЛИЦА 16: СРАВНЕНИЕ МЕЖДУ ЛИЧНОСТНА ХАРАКТЕРИСТИКА, ИНДИВИДУАЛНА ОЦЕНКА, СПЕ/СППЕ

Георги Кирилов

Вид:	ЛИЧНОСТНА ХАРАКТЕРИСТИКА на дете-обвиняем	ИНДИВИДУАЛНА ОЦЕНКА на дете-жертва	СЪДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧНА/ ПСИХИАТРИЧНА ЕКСПЕРТИЗА
	детето; - Заклучение, което извежда в синтезиран вид най-важните данни за личността на детето; - Рискове, които се извеждат на базата на данните, описани в заключението; - Препоръки, които се описват с цел минимизиране на евентуално отчетените рискове;	когнитивен капацитет, който да предпоставя разбиране на процеса и процедурите, както и наличие на емоционално-психологически ресурс за участие в процеса.	разбираем за всички отговор на поставените пред вещите лица въпроси;

ТАБЛИЦА 17: СТАНДАРТИ ВЪПРОСИ КЪМ СПЕ/СППЕ: СРАВНЕНИЕ МЕЖДУ ВИДОВЕ СПЕ/СППЕ

Георги Кирилов

Вид СПЕ/СППЕ:	Годност да носи наказателна отговорност	Свидетелска годност	Послесмъртна СПЕ/СППЕ
Пакет стандартни препоръчителни въпроси	1. Страда ли детето от някакво психично заболяване? 2. Страда ли от задръжки в умственото си развитие или вродено слабоумие? 3. Има ли данни за някаква фамилна обремененост с психично разстройство? 4. Води ли се на отчет в ... или друг ЦПЗ в страната? 5. Настанявано ли е детето за лечение в психиатрично отделение и за какъв период от време? 6. Физическото и психическото състояние на детето позволява ли правилно да възприема фактите от значение за делото и да дава достоверни изявления за тях? 7. Сегашното психично състояние на детето позволява ли му адекватно да отговаря на поставените въпроси и да участва във всички фази на наказателното производство? 8. Психично годно ли е детето да участва в досъдебното и съдебното производство, в качеството на обвиняем, и да дава годни обяснения за факти, които имат значение за делото? 9. С оглед възрастта и индивидуалните си специфики, детето било ли е психично годно да разбира свойството и значението на извършеното и можело ли е да ръководи постъпките си към инкриминирания период? 10. Каква е личностната структура и какви са личностните	1. Да се направи оценка на индивидуално-психологичните и възрастови особености на детето, нивото на умственото му развитие, може ли правилно да възприема имащите значение за делото обстоятелства и да дава за тях вярна оценка и показания пред разследващите органи и пред съда? 2. Психично годно ли е детето да участва в досъдебното и съдебното производство, в качеството на свидетел, и да дава годни обяснения за факти, които имат значение за делото? 3. Посещавало ли е детето психологични консултации и/или психотерапия, във връзка с какви оплаквания, за какъв период от време и с каква резултатност? 4. С оглед възрастта и индивидуалните си специфики, детето било ли е психично годно правилно да възприема фактите, които имат значение за разследването? 5. Какво е равнището на развитие на	1. Страдало ли е детето от някакво психично заболяване? 2. Страдало ли е детето от задръжки в умственото си развитие или вродено слабоумие? 3. Имало ли е данни за някаква фамилна обремененост с психично разстройство? 4. Водело ли се е на отчет в ... или друг ЦПЗ в страната? 5. Настанявано ли е детето за лечение в психиатрично отделение и за какъв период от време? 6. Какво е било равнището на развитие на интелекта и личностната структура на детето?

ТАБЛИЦА 17: СТАНДАРТИ ВЪПРОСИ КЪМ СПЕ/СППЕ: СРАВНЕНИЕ МЕЖДУ ВИДОВЕ СПЕ/СППЕ

Георги Кирилов

Вид СПЕ/СППЕ:	Годност да носи наказателна отговорност	Свидетелска годност	Послесмъртна СПЕ/СППЕ
	особености на детето? 11. Какви са индивидуалните особености на личността и поведението на детето? 12. Какви са водещите емоционални преживявания на детето към настоящия момент? 13. Какви са водещите емоционални преживявания на детето в периода от [дата] до [дата]? 14. Какви са водещите ценности и потребности на детето? 15. Да бъде изготвен анализ на психологичните преживявания и процеси при детето, свързани с деянието; 16. Детето лесно внушаема личност ли е и характерът на детето предполага ли лесно подчинение на трето лице? 17. Вещото лице в хода на извършване на изследването на детето и проучване на съотносимите доказателствени материали по делото да отговори и на други въпроси, касаещи предмета на разследването. В случай на данни за употреба на ПАВ: 1. Каква е била степента на алкохолно опиване на подсъдимия? 2. Какво е влиянието на употребените ПАВ? Други: 1. Да се даде заключение относно степента на радикализация? (при обвинение за внасяне на смут и страх в населението). 2. Да се направи оценка на риска от противоправно поведение. 3. Каква е прогнозата за лечението....?	интелекта и личностната структура на детето? 6. Каква е личностната структура и какви са личностните особености на детето? 7. Какви са индивидуалните особености на личността и поведението на детето? 8. Какви са водещите емоционални преживявания на детето в периода от [дата] до [дата]? 9. Какви са водещите емоционални преживявания на детето към настоящия момент? 10. Страда ли детето от някакъв вид психично разстройство и ако да, може ли то да е следствие от преживяно? 11. Детето лесно внушаема личност ли е и характерът на детето предполага ли лесно подчинение на трето лице? 12. Какво влияние върху детето е оказало процесното деяние? 13. Да бъде изготвен анализ на психологичните преживявания и процеси при детето, свързани с деянието; 14. Вещото лице в хода на извършване на изследването на детето и проучване на съотносимите доказателствени материали по делото да отговори и на други въпроси, касаещи предмета на разследването.	7. Детето било ли е лесно внушаема личност и характерът на детето предполагал ли е лесно подчинение на трето лице? 8. Какво е било психичното състояние на детето в периода, предшестваш смъртта и в момента на извършване на суицидния акт? 9. От психологична гледна точка какъв е типът на суицидния акт? - рационален или афективен? 10. Вещото лице в хода на извършване на изследването на детето и проучване на съотносимите доказателствени материали по делото да отговори и на други въпроси, касаещи предмета на разследването.

**ПРИЛОЖЕНИЕ: ДОБРИ ЧУЖДЕСТРАННИ ПРАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕЦА-ПОСТРАДАЛИ
ОТ ПРЕСТЪПЛЕНИЕ В НАКАЗАТЕЛНОТО ПРОИЗВОДСТВО**

ТАБЛИЦА 18: ДОБРИ ЧУЖДЕСТРАННИ ПРАКТИКИ НА РАЗПИТ НА ДЕЦА-ПОСТРАДАЛИ ОТ ПРЕСТЪПЛЕНИЕ В НАКАЗАТЕЛНОТО ПРОИЗВОДСТВО

Ива Пушкарлова

ДЪРЖАВА	ПРАКТИКА	ОСОБЕНОСТИ
Великобритания	Протокол NICHD	Основната особеност на практиката на изслушване на деца е протоколът на Националния институт за детско здраве и развитие (Протокол NICHD), адаптирани версии на който са използвани за разработване на съответните части на настоящото Ръководство.
Исландия (1998 г.), Швеция (2005 г.), Норвегия (2007 г.), Дания (2013 г.)	Барнахус („Детска къща“)	Ориентиран към детето, интердисциплинарен и мултиинституционален център за деца-пострадали и свидетели на престъпления, в който те се подлагат на медицински и психологически изследвания и оценки, разпити и различни мерки за лечение и подкрепа от подходящи специалисти. Центровете са разположени в жилищни квартали и обзаведени с максимална близост до домашна среда и детски заведения. В основата на институцията стои разбирането, че потребностите на децата-жертви са съществено различни от тези на пострадали възрастни и преди всичко е необходимо контактът с властите да бъде минимизиран и омекотен, като се осъществява в шадяща, близка и позната на детето среда от специално обучени лица, които то познава. Това позволява от една страна да се удовлетворят нуждите и да се упражнят правата, произтичащи от правното положение на жертва, а от друга – да се осигурят интересите на правосъдието от събиране на годни доказателства, както чрез експертиза на следите, оставени от престъплението по самото дете (телесни и психологични вреди и др.), така и чрез процедури на разпознаване, разпит и др. в условия, намаляващи риска от ретравмиране и поради това повишаващи ефективността на тези действия. Взаимодействието между различните наказателни, закрилни, медицински, семейни и др. институции се регулира от координационни механизми и правилници и е най-интензивно в началото на разследването. В Исландия детските къщи са предназначени преди всичко за деца – пострадали от сексуално насилие. Най-широко е предназначението им в Швеция, където те приемат деца, пострадали от насилствени престъпления, противозаконно лишаване от свобода, отвлечане, трафик на хора, престъпления, включващи заплашване и преследване, деца - свидетели на насилие срещу близък и жени и момичета с физически травми на половите органи. Къщите в Норвегия са основно насочени към деца и възрастни с увреждания в развитието. Тактиките за разпит следват основните положения на протокола NICHD, а средата е организирана по протокола за „синя стая“, познат в България.
Италия	Защитено изслушване в специална стая	Тази процедура изисква провеждане на разпита в специално оборудвани зали в съдебните и полицейските сгради, представляващи алтернатива на съдебната зала и наподобяващи българската практика „синя стая“. Целта е да се избегне прекият контакт с обвиняемия и с неговия защитник, както и да се намали очаквано травматично въздействие на институционалната обстановка и присъствието на непознати за детето длъжностни лица. Разпитът се провежда от психолог под инструкциите на съдебния състав/разследващия орган, като участниците в съдебното заседание/процесуално действие или действие по разследването на досъдебната фаза наблюдават разпита през венецианско огледало. Разпитът се провежда по Протокола NICHD.
Франция	Медико-правни отделения (МПО) в болниците	МПО действат по заявка на съдебната власт. Предоставят специализиран прием за деца-жертви, в рамките на който медицинска, психологическа и социална подкрепа от мултидисциплинарни екипи се съчетава с дейности по разследване и събиране и проверка на доказателства. За целите на правосъдието МПО изготвят медицински и психологични експертизи и индивидуални оценки, осигуряват помещения и условия за срещи с адвокат, провеждане на разпит, вкл. неговия звукозрителен запис и др. МПО действат на основата на координационен механизъм, който се управлява от прокурора по случая, и пакет протоколи, които определят условията за предоставяне на медицинска и правна помощ според това дали детето идва самостоятелно и доброволно или придружено и дали е изпратено от полицията/жандармерията или не. Екипите на МПО полагат 24-часови дежурства всеки ден.

РОМСКА ЕТНИЧЕСКА ОБЩНОСТ: КУЛТУРНИ ОСОБЕНОСТИ, ИСТОРИЯ И ТРАДИЦИИ

Веселина Берова

Ромите са най-голямата общност от етнически малцинства в ЕС с приблизителен брой от около 6 млн. души.¹ Редица основни характеристики като ранно отпадане от образование, трайна безработица, нисък стандарт на живот и липса на здравеопазване ги прави част от най-уязвимите групи не само в България. По отношение на ромския етнос в обществото има трайно установени предразсъдъци (макростереотипи), основани на расизъм и затрудняващи процеса на социално включване, вкл. ефективната комуникация с тях.

Голямата част от нежеланите социални характеристики, обединени в „култура на бедността“², се отнасят до ромския етнос поради обстоятелството, че в резултат на социално маргинализиране част от него е изтласкана в гетоизирани зони, за които тези характеристики са валидни независимо от етническите признаци на населението. Културата на бедността увековечава чисто икономическата бедност, като създава серия модели на нерационално икономическо поведение, подчинени на липса на ефективно участие и интеграция в основните обществени институции; липса на общностна солидарност; липса на самоорганизация и колективна взаимопомощ; силно чувство на маргинализация, безпомощност, зависимост и малоценност. Важен признак на явлението е „липса на детство“ като период от жизнения цикъл, вкл. ранно започване на сексуален живот, ранно родителство, масовост на ранни неформални бракове и съжителства.

Животът в обособени квартали е сред основните трудности пред интеграцията на ромите, тъй като условията на живот в тях водят до задълбочаване на изключването им, до занижаване на възможностите за подобряване на образователния, социалноикономическия и здравния статус и до маргинализиране на значителна част от общността³.

Думата „цигани“ се употребява в българския език от XVIII в., а етнонимът „роми“ е известен в Европа от 70-те години на XX век. В българското публично пространство той се появява след Втората световна война, но става част от разговорния език след демократичните промени в страната. В настоящето той все повече измества „цигани“ в медиите и официалната комуникация.

Понятието „роми“ е общогрупово, но въпреки че е национално и международно официализирано, голяма част от отделните индивиди се идентифицират с по-малките групи.

Източник: Пампоров, Алексей. Ромското всекидневие в България. Цит. съч, с. 52-54.

Класификация на основните ромски групи

Етническото самосъзнание при ромите включва принадлежност към дадена група, към общността като цяло и към обществото, в което живеят или в което са живели.

¹ ЕС, Нова стратегическа рамка за равенство, участие и приобщаване на ромите в страните от ЕС и подготовка за инициативата след 2020 г., срок 2020-2030 г., с. 1.

² В България в „дигански махали“ или „гета“, които са извън регулация, живеят и представители на други етноси.

³ Административен мониторингов доклад за изпълнението през 2022 г. на Националната стратегия на Р България за равенство, приобщаване и участие на ромите (2021 - 2030), с. 35.

При използване на утвърдения стандарт на ЕК при дефиницията за роми, могат да бъдат обособени седем големи общности според техния език, религия, географски регион, който населява, особености на бита⁴:

- хорахане (турски/мюсюлмански роми);
- даскане (български/християнски роми);
- калайджии;
- калдераши (котлари);
- удари/рудари;
- миллет;
- цуцумани.

⁴ Пампоров, Алексей. Етническа идентичност. В: Ромите в България. Инф. Справочник. София: Институт „Отворено общество“, 2008, с. 14-17.

ТАБЛИЦА 19: КУЛТУРНИ ОСОБЕНОСТИ И ТРАДИЦИИ

ОБЩНОСТ	ЕЗИК	РЕЛИГИЯ	ГЕОГРАФСКИ РЕГИОН	ОСОБЕНОСТИ
Хорахане	Наречия на балкански ромски диалекти, със значимо влияние от местния турски диалект	Основно сунитски ислям. В някои локални общности се наблюдава възникване на евангелски църкви, на месджиди, свързани с Хизмет, салафитски месджиди, както и хетеродоксални алеви практики (почитане на светци).	Североизточна, Югоизточна и Централна Южна България и приблизително половината от ромското население в Югозападна България	Една от най-многобройните ромски групи в България, обединяваща близо 36 подгрупи. Разглеждат себе си като притежаващи „висок морал и модерен менталитет“ в сравнение с другите общности. При голяма част от тях се наблюдава силен процес на турчеене, поради което предпочитат да се декларират като турци и да използват турски език. Въпреки че се наблюдава демонстриране на турско самосъзнание - отричане на ромския произход, както българското, така и турското население продължава да ги възприема като роми. Въпреки процеса на „турчеене“, съществуват и добре запазени разклонения като дръндари, къткаджии и др., които пазят своето самосъзнание и език. Празничната система на подгрупата включва мюсюлманския Байрам и всички големи християнски празници – Гергьовден (Ерделез), Васильовден (Банго Васили), Тодоровден, Ивановден, Коледа и Великден. При повечето от представителите на тази подгрупа владеенето на български език не е проблем. Изключение правят представителите на големите градски „гета“. При работа с деца от такъв район би могло да има затруднения, породени от нивото на усвояване на езика и липсата на основни познания за книжовния български език. Често тези деца не могат да формулират или потвърдят наличието на проблематика, тъй като не разбират значението на думата, още по-малко, ако става въпрос за специфичен термин.
Даскане⁵	Наречия на балкански тип ромски диалекти; значимо влияние на местния български	Основно източно православие В някои региони се изповядва униатски католицизъм, методизъм или съборно протестанство (т.нар. конгрешанство).	Преобладаващото ромско население в Северозападна и някои райони на Централна Северна България и приблизително половината от ромското население в Югозападна България.	Обединява приблизително 26 подгрупи. Дасикане рома са православни християни, като се наблюдава тенденция и към практикуване на протестанството. Те са по-малобройни от хорахане, сред тях са налице слаби тенденции към „българеене“. Съществуват добре запазени разклонения на дасикане-рома, напр. т.нар. влахички цигани, бургуджии, джамбази, тужари и др. Те ясно демонстрират ромската си принадлежност и съхраняват с гордост ромското си самосъзнание и традиции.

⁵ Преведено буквално „даскане рома“ означава български или християнски роми. Думата „дас“ се използва по време на Османската империя и в първоначалния си смисъл означава „слуга, роб“, но с течение на времето се свързва с турската дума „гяур“ – „неверник, немюсюлманин“.

ТАБЛИЦА 19: КУЛТУРНИ ОСОБЕНОСТИ И ТРАДИЦИИ

ОБЩНОСТ	ЕЗИК	РЕЛИГИЯ	ГЕОГРАФСКИ РЕГИОН	ОСОБЕНОСТИ
	диалект			
Калайджии	Южни/стар и влашки диалекти на ромския език със запазени голям брой думи от турски произход.	Дисперсира между християнство и ислям в три големи групи: - мюсюлманска общност (Югозападна България) - старостилна православна общност (Тракийска низина) - бивша мюсюлманска общност, със силно влияние от евангелските движения (Северозападна България)	Югозападна България - Благоевград, Сандански, Гоце Делчев Тракийска низина - Пловдив, Ямбол, Стара Загора, Нова Загора Северозападна България - Монтана, Лом, Ловеч.	По-плътнo интегрирани от хорахане и даскане рома. Среща се сезонно чергарство. Мъжете практикуват махаловидна трудова мобилност в широк периметър, жените и малките деца населяват едно и също място. Често работят в мюсюлмански райони, въпреки че са християни. Освен поддържането на основния начин на прехрана - калайджийството, упражняват и други традиционни дейности - търговия с животни, с кожи и др. Въпреки езиковото сходство, тракийските калайджии не сключват бракове с други калайджии поради различната религиозна принадлежност.
Калдериши⁶	Северни/нов и влашки диалекти на ромския език, които търпят силно влияние от румънския език.	Източно православие.	В периода след 1989 г. в някои райони на страната (Варненско, Пловдивско, Софийско) се образуват микрoквартали от роднински калдеришки семейства, които наброяват до 10–12 къщи.	Обединява приблизително 16 подгрупи-кланове. Представява субгрупата с най-много „барвале“ (големци, богати хора). Характерно е упражняването на джебчийство при младите момичета, а при по-възрастните жени на хиромантията (врачуването на ръка). Специфичен потестарен орган за разрешаване на вътрешните конфликти между отделните членове и родове е т.нар. мешере. Активно чергаруват до принудителното им усядане през втората половина на XX век. Живеят разпръснати из страната, основно в периферията на големите градове, но не в етнически обособени махали, а сред българското население. Традиционната религиозна принадлежност на калдеришите в България е източното православие. Името на тази субгрупа произлиза от румънското “caldera” – котел. Значителна част от тях идват в България в периода между Първата и Втората световни войни от Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Северна Сърбия. Чергарстват до края на 70-те години на миналия век. Държат на строго групово обособяване, строго ендегамни, спазват старите ромски норми и правила на поведение. Като особеност по отношение на работата с тази подгрупа би

⁶ Познати сред околното им население още като сръбски или унгарски цигани и като върбани, което вероятно произлиза от румънското вър бун [първи братовчед].

ТАБЛИЦА 19: КУЛТУРНИ ОСОБЕНОСТИ И ТРАДИЦИИ

ОБЩНОСТ	ЕЗИК	РЕЛИГИЯ	ГЕОГРАФСКИ РЕГИОН	ОСОБЕНОСТИ
				могло да се посочи големият процент на ранно отпадащи момичета от началния етап на образование, което се дължи на културните специфики на всяка група. Сред тях е и все още съществуващите ранни бракове.
Лудари/рудари (румънски цигани)	наречия на "влашки" (старорумънски) език	Източно православни със силно влияние на евангелските църкви в някои квартали.	Живеят предимно в селските райони на областите Пловдив, Стара Загора, Нова Загора, Бургас, Варна, Добрич, Велико Търново и Плевен.	Макар че живеят в относително обособени етнически махали, те са вероятно най-интегрираната в българското общество ромска група по отношение на нивото на образование, нивото на заетост, както и по размера на домакинствата, по който не се различават от българското население в дадените населени места. Поради характерните за тях занаяти, за околното население са познати и като копанари и мечкари, за което техните самоназвания са съответно лингурари и урсари. При преброявания и социологически изследвания се идентифицират обикновено като румънци, власи или българи, но винаги настояват на разграничаването си от ромите. По-старите поколения приемат за себе си названието „румънски цигани“, като думите циган и циганка означават съответно съпруг и съпруга в техния говор⁷. Някои от лударите се придвижват на родови групи и остават изолирани от другите роми. По отношение на работата с представители на тази подгрупа би могло да се отбележи, че образованието заема едно от водещите места в скалата на ценностите. Затова и образователното ниво на тази общност е относително високо. Не съществува проблем с владенето на български език, но трябва да се има предвид, че много от родителите работят в чужбина и децата живеят с баби, дядовци, възрастни роднини. Значимият възрастен, който оказва подкрепа, и би могъл да бъде от помощ при работата с такива деца, може да не е някой от родителите, а прародител, който е част от възрастните, полагащи грижи за детето. В районите, населявани от хора хане рома, съществуват подгрупи, които наричат себе си миллет. Българите ги обозначават като турски
Миллет (на турски –	Наречия на турски език.	Силно запазени алеви практики - посещаване на теке, почитане на	Южна България – областите Пазарджик, Пловдив,	

⁷ Същото означават и думите „ром“ и „ромни“ в ромския език.

ТАБЛИЦА 19: КУЛТУРНИ ОСОБЕНОСТИ И ТРАДИЦИИ

ОБЩНОСТ	ЕЗИК	РЕЛИГИЯ	ГЕОГРАФСКИ РЕГИОН	ОСОБЕНОСТИ
народ)	Майчиният език е турски, но в някои населени места сред по-старите поколения се използва ромски като „таен“ език, а в други групи като жаргон е запазена употребата на малък набор от ромски думи.	светци, боядисване на яйца за Великден и т.н. През последните години и при тях са наблюдава навлизане на Хизмет/неофициално наименование на турското социално и политическо движение, оглавявано от турския писател Фетхуллах Гюлен, особено активно в образователната сфера и диалога между религиите, салафизъм и евангелски течения, в различните квартали има различни тенденции.	Стара Загора, Сливен.	цигани или турчеещи се цигани, а турците ги наричат миллет ченгенеси. Другите ромски групи имат двузначно отношение към миллет: някои ги приемат за роми, но други ги считат за турци. Образователното ниво на тази подгрупа е сравнително ниско и доброто владение на български език често е проблем. Това важи особено за миллет в големите градски райони, обитавани от роми - в Пловдив, Бургас, Варна и др., както и в селските райони. Проблем е и ранното отпадане на момичетата от училище, поради сключването на ранни бракове и/или социални причини. При работа с такива деца би трябвало да се вземе под внимание нивото на познавателни, комуникативни и социални умения, което често е под това на биологичната възраст. От помощ би било използването на разбираем език, без терминология, с кратки и ясни въпроси.
Цуцумани	български език (торлашко наречие). Майчиният език е български, но имат запазени в говора си няколко ромски думи.	Преди Освобождението голяма част от тях са методисти, след 1944 г. източно православни.	Северозападна България.	Значително по-интегрирани са от останалите роми в региона – размерът на домакинствата, образователното равнище и нивото на безработица са сходни с тези на българите в съответната област. В общия случай живеят разпръснато сред българското население. Българите ги наричат български или покръстени цигани, а ромите ги обозначават като цуцумани. Българите не ги приемат за „истински“ българи, а ромите не ги приемат за „истински“ роми.

Език

Ромите от различните страни се разбират помежду си, тъй като съществува обща мрежа от ромски диалекти със сходна морфология и граматика. В същото време, под влияние от околното население, в зависимост от района на локация на ромската общност, основните диалекти значително се различават. Често част от хората, които определят себе си или биват определени като роми, не говорят ромски език. Майчин език за тях е съответният регионален диалект на българския, турския или румънския език⁸.

Семейството в ромските общности

Традиционните семейства са многолюдни и в тях живеят различни поколения заедно с децата си (няколко нуклеарни семейства)⁹. Доминира патриархален модел, в който мъжът е главата на семейството, носител на авторитета и властта за вземане на решения, при много ясно обособени социални роли на мъжете и жените, което води до различни очаквания в социализацията на момчетата и момичетата.

В кърмаческия период децата са отглеждани преимуществено от майката и отношението към тях е еднакво, независимо от пола им.

Вторият етап трае от прохода до около петата година. Над детето не се упражнява пряк индивидуален контрол, грижата за него се поема от друг по-голям роднина - брат, сестра, братовчед и др. Постепенно започва да бъде товарено с отговорности - грижа за по-малките, елементарни дейности в домакинството, свързани с бита и прехраната. Работата му се възлага от някоя от по-възрастните жени в семейството - майка, баба, леля.

Около 9-10-годишна възраст трудовата социализация на детето е завършена и то има нова роля в семейството, съобразно половите специфики. Момичетата остават въщи и започват да извършват почти всички домакински задължения, контролирани и напътствани от по-възрастна жена от същото или от възходящите поколения. За момчетата започва юношеството - грижата за тях е на бащите, като те започват да им помагат в трудовата заетост.

Следващият период за момичето е от около 13 г. до 19 г., когато от него се очаква да се омъжи. При момчетата този период обхваща от 15 г. до 21 г.¹⁰

Ранно отпадане от училище

Сред факторите, влияещи върху образователните постижения на ромите, са: възрастта на сключване на първи брак, посещение на детско заведение (ясла или детска градина), броят членове на домакинството, образованието на другите членове на семейството, разход на глава от домакинството и типът населено място, в което живее детето¹¹.

⁸ Ромите в България. Информационен справочник. София: Институт „Отворено общество“, 2008, с. 13.

⁹ Пампоров, А. Ромското всекидневие в България. София: Международен център за изследване на малцинствата и културни взаимодействия, 2006, с. 123.

¹⁰ Пампоров, А. Ромското всекидневие в България, с. 157.

¹¹ Стойчев, В. Защо мечтите отлитат на юг? Доклад по проект „Имам една мечта“ (дейност 3: Проучвания), Сдружение ЛАРГО, 2022, с. 20.

Като значими за ранното отпадане от училище или липсата на образование биха могли да се посочат още затрудненията с усвояването на български език, трудностите при осигуряване на учебни помагала, обувки и облекло, икономическият натиск върху много ромски деца да работят или да помагат на родителите си в отглеждането на по-малките братя и сестри, недружелюбната средата в училище. Причината с най-голяма тежест за ранното отпадане от училище са **ранните бракове**.

Ранна брачна възраст

Спрямо останалите етнически групи в страната при ромите съществува нагласа за значително по-ранна брачна възраст. Традиционно е ранното съжителство (под 16-годишна възраст), а в някои случаи е приемливо и съжителство в малолетна възраст. Нормата е момчето и момичето да са одобрени от двете семейства, сватбата да не е по спешност и отношенията да са хармонични.

При калдерашите и калайджиите се практикува т. нар. „купуване на булката“¹², при което семейството на младоженеца плаща определена сума на семейството на девойката.

Друга практика, последвана от фактическо съжителство, е известна като „приставане“, „открадване на булката“¹³. Използва се от двойката, когато родителите от едното или и от двете семейства не са склонни да приемат брака поради минала вражда, финансови причини, ранната възраст на кандидат-младоженците или наличие на близкородствени предпочитания. Обикновено младежът и девойката обявяват, че ще се женят на свои приятели и след това бягат за няколко дни при роднини на момчето.

При някои ромски общности се сключва религиозен брак. Практиката е резултат от взаимодействието с представители на други етнически групи и може да бъде допълнение към някоя от другите форми на съжителстване¹⁴.

Най-важната колективна проява в ромската общност е сватбата. Тя е с неколкодневна продължителност, с участието на всички членове на общността, което се приема за най-голямата гаранция за връзката между младите. В нея могат да бъдат открити елементи от обредността и на други балкански етноси.

Фактическият брак може да бъде прекратен поради смърт, влошено здравословно състояние, лишаване от свобода или най-често - нарушаване на определена общностна норма/стереотип. Тогава ромската жена е длъжна да се върне при родителите си, независимо от това дали има деца от преустановеното съжителство, и отново придобива статуса на неомъжена. Последващите фактически бракове не се отбелязват тържествено.

Раждаемост и репродуктивно поведение

Ранната раждаемост е част от модела на традиционната социализация при ромите. Пълноценността на ромската жена в социален смисъл е пряко обвързана и зависи от това дали е раждала. Без раждане тя е застрашена от постоянно външно негативно

¹² **Марушиакова, Е., Попов, В.** Циганите в България. София: Клуб 90, 1993 с. 181-182.

¹³ **Пампоров, А.** Ромското всекидневие в България, с. 130-131.

¹⁴ Пак там, с. 137.

редефиниране на социалния ѝ статус – отхвърляне от семейството на съпруга ѝ, от собственото ѝ семейство, от социалната ѝ среда в района, където живее¹⁵.

Друг фактор, влияещ върху раждаемостта, е високата обща смъртност в ромските общности - висока детска смъртност и по-ниска продължителност на живота – за която по-високата раждаемост е естествен компенсаторен механизъм.

Ромската социална организация е изразено патриархална, но по време на бременността статусът на жената се променя и тя става своеобразен център на социалните взаимоотношения. След раждането и пречистването след 40-тия ден, първескинята придобива завършен статус на възрастен човек.

Ромската репродуктивна култура и сексуално поведение могат изцяло да се впишат в традиционния религиозен модел, в който запазването на девствеността на девойката преди брака има голяма значение.

Трудова заетост и издръжка на семейството

В повечето случаи трудовата заетост в ромските общности цели единствено осигуряване на прехраната и оцеляване. В нея ромите включват спорадична заетост, незаконосъобразни дейности, експлоатация на детски труд, социални помощи. Сред законните начини за издръжка са: наемен труд в земеделието, строителството и комуналните слуги, традиционни занаяти, събиращество (събиране на гъби, билки, плодове), търговия, гурбетчийство.

Особено значимо място заема системата на социални плащания, осигурени от държавата.

В нелегалните дейности са включени: кражба, просия, лихварство, незаконен дърводобив, проституция, трафик на хора, трафик на бременни и др.

Качество и продължителност на живота

Бедността, недохранването и лошото качество на живот водят до нарастване на заболяемостта и хроничните заболяванията в ромската общност. Значителна част от ромите не са обхванати от системата на здравното осигуряване, а профилактика на здравето почти не се извършва. Членовете на общността търсят медицинска помощ в крайни случаи и най-често се прибегва до самолечение и нетрадиционни лечителски практики.

Трайно влошеното здравословно състояние и липсата на навременна, качествена и адекватна медицинска грижа водят до висока смъртност и ниска продължителност на живота. Ромите имат по-ниска средна продължителност на живота в сравнение с всички останали етнически групи в България¹⁶.

¹⁵ Пампоров, А. Ромското всекидневие в България, с. 200.

¹⁶ Стойчев, В. Доклад за здравето на ромите, сдружение ЛАРГО, 2022 г., с. 35: Косвен индикатор за лошото качество на живот и ниският социален и здравен статус на ромите са данните от НСИ от 2019 г. за средната продължителност на живота по региони – областите, в които има най-голям дял ромско население, устойчиво са с най-ниска средна продължителност на живота.

ПРИЛОЖЕНИЕ 7: СТАТИСТИЧЕСКИ ДАННИ, 2012-2022 г.

ПОСТРАДАЛИ	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	средно
ДЕЦА- общо	3669	3553	4123	3566	3998	4106	4320	4122	3508	3571	3833	3851
малолетни -общо	1543	1640	1678	1600	1 696	1 811	1 941	1 905	1 620	1 595	1 589	1615
непълнолетни - общо	2126	1913	2445	1966	2302	2 295	2 379	2 217	1 888	1 976	2 244	2150
МОМИЧЕТА- общо	2141	2056	2380	2172	2344	2297	2427	2358	1989	2150	2254	2233
малолетни	893	851	958	882	893	872	1015	1021	894	848	850	907
девойки	1248	1205	1422	1290	1451	1425	1412	1337	1095	1302	1404	1326
МОМЧЕТА - общо	1528	1497	1743	1394	1654	1809	1893	1764	1519	1421	1579	1618
малолетни	650	789	720	718	803	939	926	884	726	747	739	785
младежи	878	708	1023	676	851	870	967	880	793	674	840	832

Източник: годишни Доклади на ПРБ за прилагането на закона и за дейността на прокуратурата и на разследващите органи

ПОСТРАДАЛИ	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	средно
Неплащане на издръжка (чл. 183)	979	954	994	938	950	925	970	933	833	921	997	945
малолетни	N/A	N/A	N/A	600	636	581	646	627	547	616	533	
непълнолетни	N/A	N/A	N/A	338	314	344	324	306	286	305	464	
Незаконно брачно съжителство (чл. 191)	544	510	637	655	629	670	664	717	679	719	673	645
малолетни	N/A	N/A	N/A	100	72	58	81	130	155	70	50	
непълнолетни	N/A	N/A	N/A	555	557	612	583	587	524	649	623	
Сексуални престъпления	437	421	436	365	494	449	512	536	475	467	508	464
малолетни	N/A	N/A	N/A	256	317	254	302	352	309	311	320	
непълнолетни	N/A	N/A	N/A	109	177	195	210	184	166	156	188	
Пътно-транспортни престъпления	222	248	229	216	255	233	299	245	198	237	259	240
малолетни	N/A	N/A	N/A	117	131	110	165	117	101	118	130	
непълнолетни	N/A	N/A	N/A	99	124	123	134	128	97	119	129	
Трафик на хора	66	67	45	33	25	39	57	33	12	9	8	36
малолетни	18	23	22	6	4	4	3	0	0	0	1	
непълнолетни	48	44	23	27	21	35	54	33	12	9	7	
Кражби	721	644	948									
малолетни	N/A	N/A	N/A									
непълнолетни	N/A	N/A	N/A									
Грабежи	103	103	154									
малолетни	N/A	N/A	N/A									
непълнолетни	N/A	N/A	N/A									
Телесни повреди		158	152									
малолетни	N/A	N/A	N/A									
непълнолетни	N/A	N/A	N/A									
Домашно насилие	N/A										71	N/A
малолетни											13ж/25м	
непълнолетни											26ж+7м	
Дискриминация	N/A										1	N/A
малолетни											0	
непълнолетни											1ж	
Други	597	314	528	1359								
малолетни												

ПРИЛОЖЕНИЕ 7: СТАТИСТИЧЕСКИ ДАННИ, 2012-2022 г.

ПОСТРАДАЛИ	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	средно
непълнолетни												
ОБЩО	3669	3553	4123	3566	3998	4106	4320	4122	3508	3571	3833	3851
малолетни	1543	1640	1678	1600	1 696	1 811	1 941	1 905	1 620	1 595	1 589	
непълнолетни	2126	1913	2445	1966	2302	2 295	2 379	2 217	1 888	1 976	2 244	

Източник: годишни Доклади на ПРБ за прилагането на закона и за дейността на прокуратурата и на разследващите органи

ИЗВЪРШИТЕЛИ	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Средно
Новообразувани ДП	2010	2092	1699	1484	1435	1513	1083	997	802	702	1625	1404
Прокурорски актове, внесени в съда	1864	1840	1461	1138	1142	1262	1040	1104	972	944	909	1243
Лица по внесените в съда актове	2377	2199	1839	1397	1389	1517	1272	1329	1139	1096	1049	1509
Освободени от НО по чл. 61 НК	445	456	464	382	369	470	372	327	220	211	186	355
Освободени от НО по чл. 78 (6) НК	41	44	43	21	22	35	13	30	21	14	25	28
Осъдени	2221	1888	1681	1231	1130	1233	1175	1174	970	1050	982	1340
Оправдани	12	12	11	6	16	15	12	24	3	22	11	13

Източник: годишни Доклади на ПРБ за прилагането на закона и за дейността на прокуратурата и на разследващите органи

ОСЪДЕНИ НЕПЪЛНОЛЕТНИ	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	средно
Обществено порицание / възпитателна мярка / пробаия	1293	1230	1072	839	735	777	707	722	537	628	633	834
Условно л.св.	695	609	645	429	375	416	395	358	366	428	402	465
Ефективно л.св.	276	211	174	110	101	115	112	114	91	92	73	134

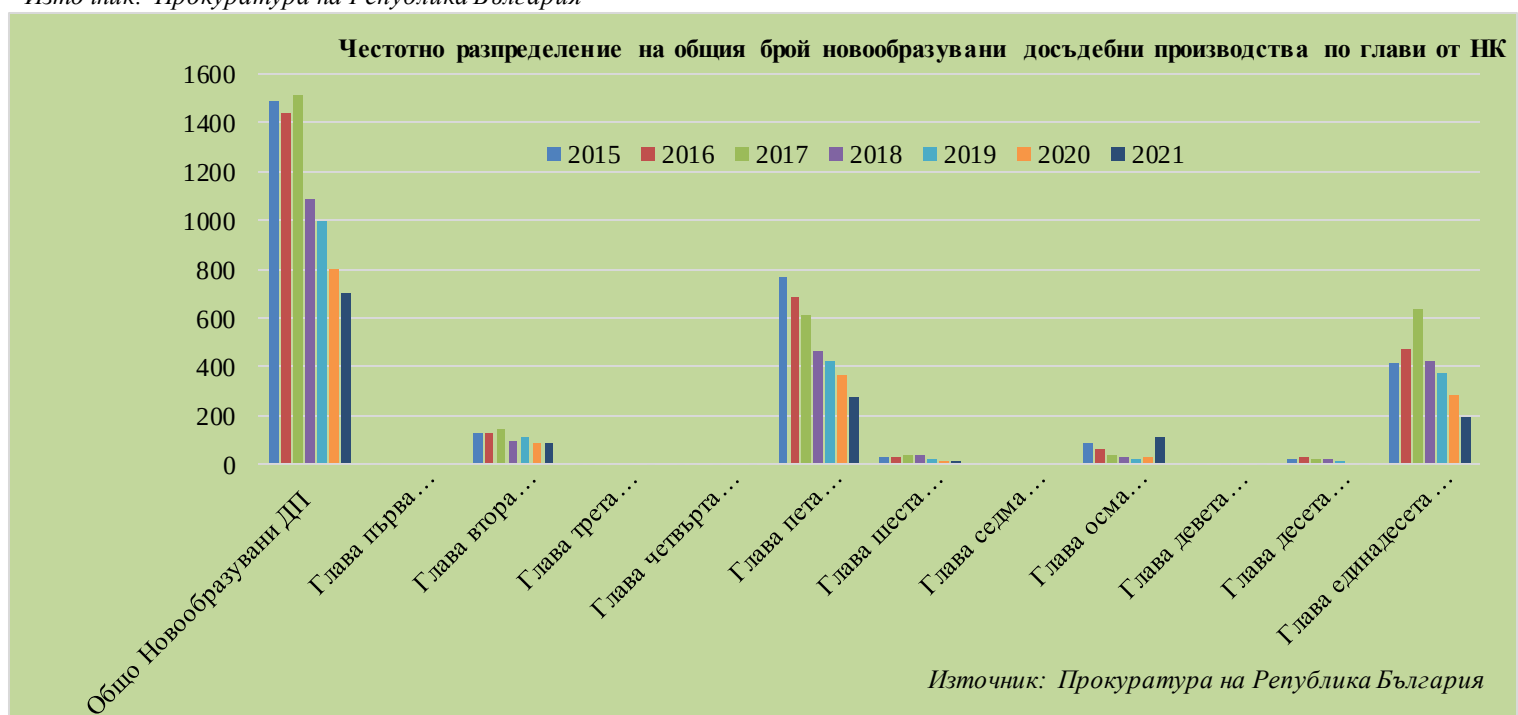
Източник: годишни Доклади на ПРБ за прилагането на закона и за дейността на прокуратурата и на разследващите органи

НЕПЪЛНОЛЕТНИ	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	средно
Задържане под стража	58	56	89	59	49	46	64	83	88	51	82	66

Източник: Прокуратура на Република България

Източник: Прокуратура на Република България

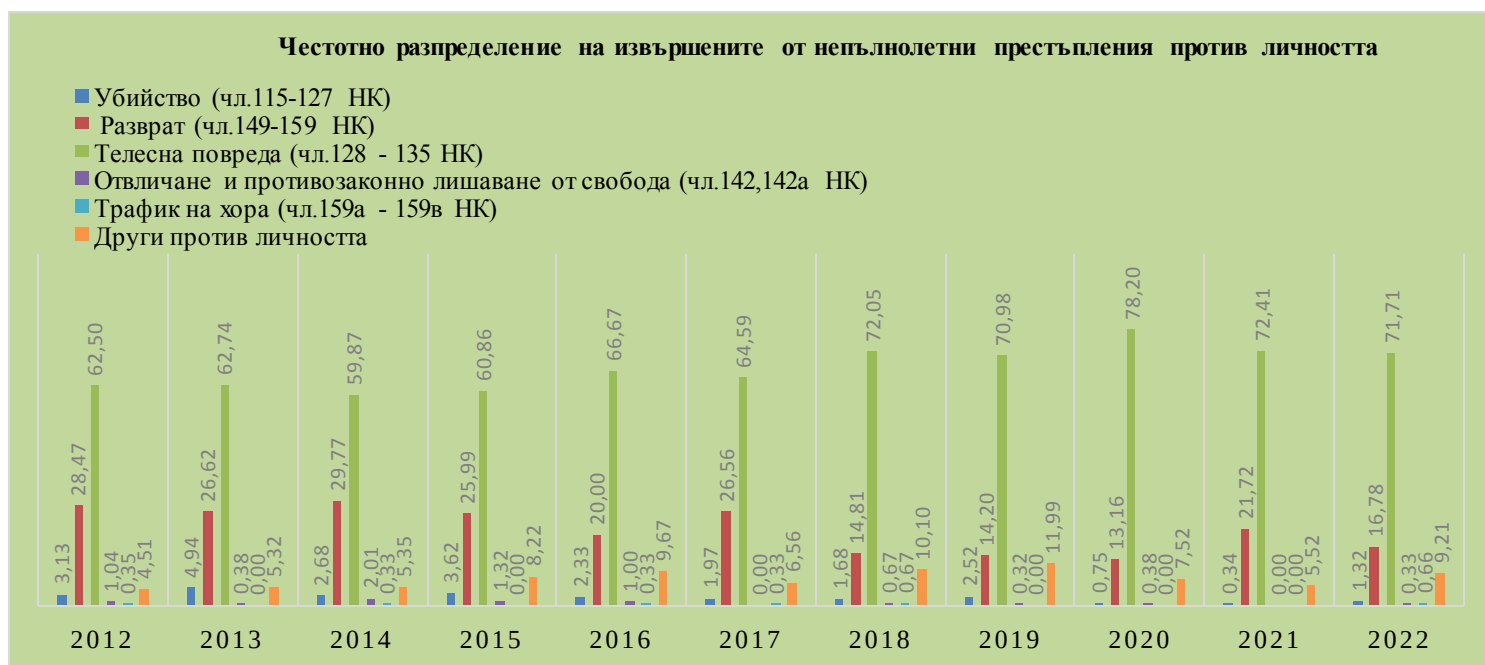
Източник: Прокуратура на Република България

Източник: Прокуратура на Република България

Източник: Полицейска статистика

Източник: Полицейска статистика

Източник: Полицейска статистика

Източник: Полицейска статистика

ТАБЛИЦА 1 ИЗВЪРШИТЕЛИ	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Общо регистрирани престъпления	119967 33577	38 313	42032	43278	42460	40400	37130	34182	31511	33858	34535	31154	30276	28727	30740	30447
Общественоопасни деяния, извършени от деца, вкл. престъпления	6978	6043	6152	6353	6586	6304	6007	5402	5362	4980	4971	4856	4943	4417	4329	4388
Относителен дял (%)	20,8	15,8	14,6	14,7	15,5	15,6	17,6	15,8	17	14,7	14,4	15,6	16,3	15,4	14,1	14,4

Източник: НСИ

ТАБЛИЦА 2 ИЗВЪРШИТЕЛИ	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Умишлени убийства /вкл. опит/	14	7	11	9	9	3	3	5	6	1	3	5	6	2	2	3
Умишлено нанесени телесни повреди	294	266	351	263	338	269	226	201	237	209	224	236	239	212	182	230
Блудство	82	84	62	27	73	70	56	60	47	56	56	46	57	43	46	29
Изнасилване /вкл. опит/	19	14	18	72	12	23	7	9	10	15	8	11	3	6	3	2
Кражби	4624	3907	3601	4041	4157	3827	3621	3210	3089	3019	2793	2670	2653	2222	2164	2405
Грабежи	360	237	315	319	317	223	223	204	157	163	192	152	162	139	113	143
Противозаконно отнемане на МПС	195	147	132	147	70	68	75	90	90	94	76	96	112	116	95	85
Престъпления, свързани с наркотици	232	203	180	217	244	277	342	356	406	407	421	475	451	354	335	402
Хулиганство и др. престъпления против обществения ред)	1158	1178	1452	1258	1366	1544	1454	1267	1320	1016	1198	1165	1260	1323	1389	1089
ОБЩО	6978	6043	6152	6363	6586	6304	6007	5402	5362	4980	4971	4856	4943	4417	4329	3481

Източник : НСИ

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Анализ на събраните чрез ЕИСПП данни, идентифициране на ключови криминогенни фактори и тенденции и дефиниране на актуалната картина на криминологичната среда. София: ДЗЗД „Глобал Иконометрика“, 2018.
2. **Бартол**, К. Психология криминального поведения. 7. межд. изд. Санкт-Петербург, Прайм – ЕВРОЗНАК; Москва „Олма Пресс“, 2004.
3. **Златанова**, В. Нелигитимното насилие. София: Квазар, 2004.
4. **Златанова**, В. Семейството и девиантното поведение на непълнолетните. – *Социологически проблеми*, 1995, № 2.
5. **Колев**, А. Наръчник за работа с етно-религиозните общности по въпросите на общественния ред и сигурност в България. София: МВР, 2019.
6. **Кръстева**, Здравка. Свидетелите очевидци в наказателното производство. В светлината на съвременните постижения на психологията и криминалистиката. София: Артипо, 2019.
7. **Манев**, Димитър. Психологически, интердисциплинарни и мултиплициращи аспекти на пенитенциарната система. Съвременни практики за работа с правонарушители. Пловдив: Унив. изд. Паисий Хилендарски, 2011.
8. **Марушиакова**, Е., В. **Попов**. Циганите в България. София: Клуб '90, 1993.
9. **Пампоров**, Алексей. Етническа идентичност. – В: *Ромите в България*. [Инф. Справочник]. София: Институт „Отворено общество“, 2008.
10. **Пампоров**, Алексей. Жилищни потребности и нагласи на семействата в квартали с концентрация на бедност в гр. Сливен, гр. Търговище, с. Тополчане и с. Голямо Ново. София: Фондация „Подслон за човечеството – България“, 2021.
11. **Пампоров**, Алексей. Ненужните гета. – *Социологически проблеми*, 2020, № 1.
12. **Пампоров**, Алексей. Ромското всекидневие в България. София: Международ. център за изследване на малцинствата и култ. взаимодействия, 2006.
13. **Пампоров**, Алексей. Социални дистанции и етнически стереотипи за малцинствата в България. София: Институт „Отворено общество“, 2009.
14. **Петрова**, Цветана. Престъпно бездействие. София: Сиела, 2018.
15. **Попов**, Стефан. Риск. Концептуална рамка. София: НБУ, 2022.
16. **Пушкарлова**, Ива. Анализ на прилагането на Наказателния кодекс и оценка на изпълнението на Концепцията за наказателната политика за 2010-2014 г. София: Естат, 2019.
17. **Пушкарлова**, Ива. Държавната реакция срещу общественоопасно поведение на дете. Законови режими за предотвратяване и противодействие след 2002 г. София: ИСП, 2009.
18. **Пушкарлова**, Ива. Правата на децата като основание в практиката по помилване – *Общество и право*, 2017, № 7.
19. **Пушкарлова**, Ива, Георги **Кирилов**, Георги **Петрунов**, Калоян **Харалампиев**. Рискови криминогенни и виктимогенни фактори при децата. София: ССБ, 2009-2011.
20. **Пушкарлова**, Ива. Услуги за деца в досег с държавата. Преглед, анализ и оценка на съществуващите в България услуги за деца в конфликт и в контакт със закона. София: Национална мрежа за детето, 2016.
21. **Стойнов**, Александър. Наказателно право. Обща част. София: Сиела, 2019.

22. **Стойчев**, В. Доклад за здравето на ромите. София: Сдружение ЛАРГО, 2022.
23. **Стойчев**, В. Защо мечтите отлитат на юг? Доклад по проект „Имам една мечта“. София: Сдружение ЛАРГО, 2022.
24. **Харис**, Т. Аз съм добър, ти си добър. София: Наука и изкуство, 1991.
25. **Ходжкин**, Роджър, Пол **Нюъл**. Ръководство за прилагане на Конвенцията за правата на детето. София: Уницеф, 2002.

26. **Alberts**, Jennifer. Interrogation Of Juveniles: Are Parents The Best Defenders Of Juveniles' Right To Remain Silent? – In: *New Criminal Law Review: An International and Interdisciplinary Journal*, vol. 19, № 1, 2016.
27. **APSAC: Practice guidelines**: Psychosocial Evaluation of Suspected Sexual Abuse. – In: Children. Second edition. American Professional Society on the Abuse of Children, 1996. (National Children's Advocacy Center).
28. **Arthur S. Aubry, Jr. & Rudolph, C.** Criminal Interrogation (1965).
29. **Byrd, Loeber & Pardini**. Understanding Desisting And Persisting Forms Of Delinquency: The Unique Contributions Of Disruptive Behavior Disorders and interpersonal Callousness, 2011.
30. **Carnes, C. N., C. Wilson, D. Neslon-Gardell**. Extended Forensic Evaluation When Sexual Abuse Is Suspected: A Model And Preliminary Data. Child Maltreatment 1999.
31. **Ceci, S. J., M. Bruck**. Jeopardy in the Courtroom: A Scientific Analysis of Children's Testimony. Washington, DC, Psychological Association, 1999.
32. **Cyrulnik, B.** Resilience: How Your Inner Strength Can Set You Free from the Past. Penguin Books ltd (London), 2011.
33. **Cyrulnik, B.** Talking of Love: How to Overcome Trauma and Remake Your Life Story. Penguin Books Ltd, 2005.
34. **Darley, J., R. Fazio**. Expectancy Confirmation Process Arising. - In: *The Social Interaction Sequence. American Psychologist*, 1980.
35. **Davies, D., J. Cole, G. Albertella, L. McCulloch, K. Allen, H. Kekeviaian**. A Model For Conducting Forensic Interviews With Child Victims Of Abuse. Child Maltreatment 1996.
36. **Fabes, C.** Kupanoff L. Early Adolescence and Prosocial/Moral Behavior I: The Role of Individual Processes“ – In: *The Journal of Early Adolescence*, 1999.
37. **Young, D.** Unnecessary Evil: Police Lying in Interrogations, 28 CONN. L. REV. 425, 426 (1996).
38. **DeLoache, J. S., S. L. Pierroutsakos, D. H. Uttal**. The Origins Of Pictorial Competence. Current Directions in Psychological Science, 2003.
39. **Feld, B. C.** Kids, Cops and Confessions: Inside the Interrogation Room, 2013.
40. **Inbau, Fred E. et al.** Criminal Interrogation and Confessions. 3d ed. 1986.
41. **Gohara, Miriam S. A.** Lie For a Lie: The Case For Reconsidering the Legality of Deceptive Interrogation Tactics, 33 Fordham Urb. L. J. 791, 805 (2006).
42. **Haggerty, R. J. (eds)**. Reducing Risks for Mental Disorders: Frontiers for preventive. 1994.
43. **Kassin, S., C. C. Goldstein, K. Savitsky**. Behavioral Confirmation In The Interrogation Room: On The Dangers Of Presuming Guilt. – *Law and Human Behavior*, 2003.
44. **Luna, Marco**. Juvenile False Confessions: Juvenile Psychology, Police Interrogation Tactics, and Prosecutorial Discretion. – *Nevada Law Journal*, 2018, № 18.

45. **Malloy, L. C., E. P. Shulman & E. Cauffman.** Interrogations, Confessions, and Guilty Pleas Among Serious Adolescent Offenders. - *Law and Human Behavior*. American Psychological Association, Advance online publication. doi: 10.1037/lhb0000065; (2013, October 14).
46. **McMullen, Patrick.** Undue Influence. The Impact of Psychological Interrogation Tactics on Juvenile Suspects. Illinois: Northwestern University, 2006.
47. **Rankin, J.H., Kern, R.** Parental Attachment and Delinquency – In: *Criminology*, 1994, 32(4).
48. **Rawls, J. M.** How Questions And Body Parts Diagrams Could Effect The Content Of Young Children's Disclosures. *Law Talk* 1996.
49. **Rice, S. A.** Contagious Bias. - In: *The Interview. American Journal of Sociology*, 1929.
50. **Roediger, E., B. Stevens, R. Brockman.** Contextual Schema Therapy: An Integrative Approach to Personality Disorders, Emotional Dysregulation, and Interpersonal Functioning. New Harbinger Publications, Oakland, Ca., 2018.
51. **Rosenthal, R.** Experimenter Effects of Behavioral Research. New York Hoisted Press, John Wiley and Sons, 1976.
52. **Thompson, W. C., A. Clarke-Stewart, S. J. Lepore.** What Did The Janitor Do? Suggestive Interviewing And The Accuracy Of Children's Accounts. – *Law and Human Behavior*, 1997, № 21.
53. **Wakefield, H., R. Underwager.** The Application Of Images In Child Abuse Investigations. – In: *Image-Based Research: A Sourcebook for Qualitative Researchers*. Edited by Prosser J. London: Palmer Press, 1998.
54. **Wakefield, H., R. Underwager.** The Use Of Anatomically Detailed Dolls In Forensic Interviews. *Family Law Psychology Briefs*, 2003.
55. **Warr, M.** The Tangled Web: Delinquency, Deception, and Parental Attachment – In: *Youth and Adolescence*, 36(5), 2007.
56. **Wilson, J. Q. & R. J. Herrnstein.** Crime and Human Nature. New York: Simon and Schuster, 1985.
57. **Work Group on Quality Issues.** Practice Parameters For The Forensic Evaluation Of Children And Adolescents Who May Have Been Physically Or Sexually Abused. – *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 1997.
58. **Yavuzer et al.** The Role of Peer Pressure, Automatic Thoughts and Self-Esteem on Adolescents Aggression. – In: *Eurasian Journal of Educational Research*, 14(54):61-78, 2014.
59. **Young, Jeffrey E., S. Janet Klosko, E. Weishaar.** Majorie. Schema Therapy: A Practitioner's Guide, 2003.
60. **Yuille, J. C., Hunter R, Joffe, R., Zaparniuk, J.** Interviewing Children In Sexual Abuse Cases. In *Child Victims, Child Witnesses: Understanding and Improving Children's Testimony*. Edited by Goodman GS, Bottoms BL. New York: Guilford Press, 1993; 95-115.